

WAT EEN HUFTER!

Bas van Stokkom

WAT EEN HUFTER!

**ERGERNIS,
LICHTGERAAKTHEID EN
MAATSCHAPPELIJKE
VERRUWING**

Boom | Amsterdam

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2010

© Bas van Stokkom, Eindhoven 2010

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagontwerp: Bart van den Tooren

Verzorging binnenwerk: Peter Slager (Garage)

ISBN 978 90 8506 904 1

NUR 730

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

PROLOOG 6

HOOFDSTUK 1 **HUFTERIG NEDERLAND** 11

HOOFDSTUK 2 **BEN IK TE MIN?**
KORTE LONTJES EN KWETSBARE EGO'S 32

HOOFDSTUK 3 **ACTING OUT**
MACHO'S IN VRIJETIJDARENEN'S 55

HOOFDSTUK 4 **VUIL SPEL!**
CYNISME IN EEN WINNER-LOSER-SAMENLEVING 75

HOOFDSTUK 5 **DE STRAFWEDLOOP**
BOZE BURGERS EN DE BEHOEFTE AAN VERGELDING 100

HOOFDSTUK 6 **SECULIERE INTOLERANTIE**
VIJANDIGE BEJEGENING VAN MOSLIMS 120

HOOFDSTUK 7 **BURGERS ZONDER EIGENSCHAPPEN?** 141

NOTEN 160

VERANTWOORDING 168

LITERATUUR 170

PROLOOG

6 | Vooral na de eeuwwisseling is de publieke moraal in zwaar weer terechtgekomen. Nederland kijkt boosaardig naar moslims, doet krampachtige pogingen een 'aangenaam verleden' te construeren en is steeds meer in zichzelf gekeerd. Nederland is bepaald niet meer de tolerante samenleving die de rol van gidsland met veel bravoure op zich nam. Natuurlijk waren er in de jaren tachtig en negentig al tekenen dat de toegenomen vrijheid ook keerzijden met zich meebracht, zoals onverschilligheid in de publieke ruimte, en hardere en vijandiger omgangsvormen. Toch concludeerde ik in het boek *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang* (1997) dat het morele klimaat in Nederland opener was geworden. In dat boek probeerde ik tegenwicht te bieden aan de vele negatieve beschouwingen over de erfenis van de jaren zestig van de twintigste eeuw en bracht ik positieve ontwikkelingen onder de aandacht: meer onbevangen communicatie, betere omgang met culturele verschillen en grotere druk op machtige partijen om in te schikken. De balans valt nu, na een bewogen decennium, negatiever uit. De publieke moraal is verder verschaald en lompe en brutale omgangsvormen lijken zich verder te hebben verbreid. In dit boek worden die tendensen van maatschappelijke verruwing en verharding nader verkend.

Nederland is in de ban van 'verhuftering'. We hebben te maken met verbale en fysieke vormen van agressie die veel ergernis en boosheid veroorzaken. Nederlanders zouden een 'kort lontje' hebben, onbeschaafd gedrag tentoonspreiden en zich te buiten gaan aan verbaal geweld. Zijn Nederlanders ruwer en onbesuisder geworden, of zijn ze juist lichtgeraakt en gevoeliger geworden? Daarnaast neigen Nederlanders er sterker toe groepen die zich in de marge van de samenleving bevin-

den, in het verdomhoekje te plaatsen. Hoe die intolerantie te duiden? Zijn die attitudes een uitvloeisel van een *winner-loser*-samenleving? Of laten Nederlanders zich meer leiden door de dreigingsbeelden die de media en de dramademocratie onophoudelijk produceren? Dit boek gaat dus niet alleen over hufterig gedrag op straat en plein, maar over vele aspecten van een veranderde publieke moraal, zoals 'tanend gezag', cynisme en de neiging hardere straffen te eisen.

Het boek biedt geen beschouwingen over 'kut-Marokkanen', multiprobleemgezinnen en stapeling van achterstanden. Het is ook geen studie over de 'gevaarlijke klassen'. Het gaat juist over de agressie en onhebbelijkheden van 'gewone' burgers, die relatief weinig sores hebben en zich privé gelukkig voelen. De opinies en houdingen van de middenklassen vormen de centrale thematiek van dit boek. Ik zal betogen dat 'hufterigheid' in het hart van de samenleving verankerd ligt, bij groepen die doorgaans de publieke moraal een warm hart toedragen. Ik zal dus niet ingaan op het (ultra)hufterige gedrag van enkele duizenden jonge mannen die regelmatig in aanraking komen met de politie, onder wie veel Marokkanen. Daarmee wil ik die problematiek niet geringschatten. Maar ik leg me toe op de moeilijker te beantwoorden vraag hoe de verruwing en verharding binnen groepen die de geldende normen en waarden (zeggen te) belichamen, kunnen worden geduid.

Al deze kwesties maken veel discussie los. Er klinken ook constant vooringenomenheden in door, zoals 'de jeugd wil niet deugen' en 'moslims passen zich niet aan'. Clichés, misvattingen en vooroordelen maken dat de discussie over het 'verval van de publieke moraal' vaak tot borrelpraat verwordt. Daarom moeten de feitelijke trends worden vastgesteld en adequaat worden geïnterpreteerd. Ik zal de tendensen van maatschappelijke verruwing en verharding nuchter beschouwen in het licht van de beschikbare gegevens, onder andere

van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Bij die interpretaties zal ik regelmatig verwijzen naar buitenlandse onderzoeken als die relevant zijn of wanneer Nederlandse studies ontbreken.

Er zal niet worden verhaald over de talrijke incidenten rondom hufterig gedrag en de maatschappelijke opwinding daarover. Ik zal afstand nemen van de actualiteit en juist de achtergronden belichten. Het boek heeft een sterke cultuursociologische en cultuurpsychologische invalshoek, toegespitst op veranderingen in het emotionele huishouden van moderne burgers. Ik zal bevindingen uit diverse wetenschappelijke disciplines verwerken en interpreteren, waaronder de sociale psychologie, pedagogiek, criminologie, sociale en politieke wetenschappen, bestuurskunde en filosofie. Het boek beoogt ook bij te dragen aan de theorievorming. In de sociale wetenschappen en vooral de criminologie legt men zich niet snel toe op het ontwikkelen van nieuwe theoretische perspectieven. Dat heeft mijns inziens alles te maken met de dominantie van kwantitatieve studies. Bovendien heeft menig wetenschapper pleinvrees en worden de schotten tussen de disciplines hoog opgetrokken. Men valt terug op standaardverklaringen ('individualisering') of hanteert het verschrompelde jargon van risicofactoren. Om die redenen schiet men tekort om bijvoorbeeld overassertief gedrag en cynisme adequaat te interpreteren, als men daar al aan toekomt.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel handelt over maatschappelijke verzuim (hoofdstuk 2 en 3), het tweede over maatschappelijke verharding (hoofdstuk 4, 5 en 6). Beide vraagstukken hebben andere sociaal-culturele contexten waarin andersoortige problemen spelen. Wat zijn de verschillen?

Verzuim duidt op lomp, brutaal, ongepolijst of onbeschaafd gedrag. Hedendaags ruw gedrag bestaat onder andere uit *acting out*-gedrag van assertieve jonge mannen, ook wel

‘ontlading’ genoemd. Het gaat meestal om overlastgevers die wel degelijk bekend zijn met goede manieren. Daarnaast is maatschappelijke verruwing vaak een uitvloeisel van een narcistische levenswijze en het ophouden van een ‘groot ego’. Mensen met een ‘kwetsbare hoge eigendunk’ zijn veeleisend en kunnen moeilijk overweg met tegenspoed. Ook de permissieve opvoeding, de afnemende sociale controle en het tanende gezag zijn hier van belang. Het patriarchale gezag is afgekalfd en daarvoor in de plaats is een nieuw masculien model getreden dat in de cultuurindustrie niet is weg te branden: de macho. Deze krijgers nemen de collectieve verbeelding in beslag, waardoor ook ‘beschaafde mensen’ zich een stoer imago gaan aanmeten.

Verharding duidt op een afbrokkelende identificatie met anderen en op grotere sociale afstand. Daardoor kan men zich heerszuchtig, hardvochtig en gevoelloos op gaan stellen. Die eigenschappen staan echter ver af van de communicatieve vereisten in de hedendaagse kennissamenleving. Hedendaagse harde attitudes kenmerken zich eerder door vermijdingsgedrag en onverschilligheid. Je zou het een nieuwe individualistische hardheid kunnen noemen, typerend voor een *winner-loser*-samenleving. Ook de neoliberale nadruk op winst, scoren en ‘ieder voor zich’ draagt aan die ongevoeligheid bij. De tendens van maatschappelijke verharding kan ook worden geduid tegen de achtergrond van groeiend wantrouwen en cynisme. Burgers pantsen zich tegen de ‘anderen’ (allochtonen, criminelen, bedelaars, psychisch gestoorden, enzovoort). Er is een gebrek aan inleving, terwijl de solidariteitskring wordt ingeperkt.

De hoofdstukken 2 en 3 over hedonisme, assertief gedrag en macho-rollmodellen vormen één geheel. Narcistische attitudes en de popularisering van machobeelden zijn stevig met elkaar verknoot. In beide hoofdstukken wordt het accent gelegd op ‘kwetsbare hoge eigendunk’, een ego dat gauw van streek raakt en zich dikwijls ‘te min’ voelt. Ook de hoofdstukken 5 en

6 over de trends van harder straffen en vijandige bejegening van moslims horen bij elkaar. Die hardere attitudes zijn in veel opzichten reacties op veronderstelde bedreiging van maatschappelijke kernwaarden en morele samenhang. Het hoofdstuk over de verbreiding van cynische attitudes verbindt beide delen met elkaar en laat ook zien dat verruwing en verharding vaak in elkaar grijpen.

Dit boek is tussen de bedrijven door geschreven. Het werk spitste zich toe op het actualiseren en verfijnen van eerder gepubliceerde stukken. In feite heb ik mijn publicaties die publieke moraal tot onderwerp hebben, nog eens herzien en binnen een geactualiseerd frame geplaatst. Maar niet alle thematieken zijn opgenomen. Eén aspect van verruwing – de verbale agressie in het publieke debat – heb ik enkele jaren terug in een aparte publicatie belicht (*Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*), en dat ontbreekt dan ook in dit overzichtswerk.

10 |

Ten slotte enkele woorden van dank. In de eerste plaats uitgever Wouter van Gils, die enthousiast reageerde op mijn plannen en me aanmoedigde het boek rondom de thematiek van ‘hufterigheid’ te centreren. Dank ook aan mijn Nijmeegse collega Jan Terpstra, die de hoofdstukken van veel vruchtbaar commentaar voorzag, en aan de filosofen Mieke de Moor en Annemie Halsema, die mijn betooglijnen kritisch tegen het licht hebben gehouden. Ook Lucy Klaassen van uitgeverij Boom ben ik veel dank verschuldigd voor haar nauwgezette correctiewerk.

HOOFDSTUK 1

HUFTERIG NEDERLAND

‘Ik werd wakker van de wekkerradio. Een schallende megafoonstem riep: “Zwembroek aanhouden op de glijbaan!” Ik wist meteen dat ik in Nederland was. Nergens anders hebben mensen de behoefte in hun blote gat van de glijbaan te gaan, hun geslachtsdelen te beschadigen en daarna de badmeester te molesteren. (...) De badmeester deed zijn verhaal: het publiek gedraagt zich niet, en als je er iets van zegt, krijg je een dreun voor je bek. Bel je de politie, dan komt er drie kwartier later een diender op een mountainbike die door de hele zonneweide wordt uitgelachen. Intussen gaan steeds meer dikke kerels zonder zwembroek van de glijbaan terwijl in de kleedhokjes met veel kabaal seks wordt bedreven. Kinderen plunderen snoepautomaten en stichten brandjes. Als eindelijk de ME het zwembad heeft ontruimd, kan de badmeester getraumatiseerd naar huis. Van een hulpvaardige agent krijgt hij het telefoonnummer van slachtofferhulp. Nederland: een wonderlijk land.’

Aldus columnist Martin Bril – erfgenaam van de jaren zestig – die zich regelmatig ergerde aan de Nederlandse verhuftering (*de*

Volkskrant, 21 juli 2005). Hij staat daarin niet alleen. Volgens een deftiger formulerende stilist, socioloog Abram de Swaan (*de Volkskrant*, 25 februari 2006), schommelt Nederland ‘van balorig naar kwaadsappig’. Het land is welvarender, gezonder en rijker dan ooit. Waarom hebben we dan toch zo’n slecht humeur?

Volgens de socioloog begint de teloorgang van politieke ideologieën zich te wreken: bij gebrek aan houvast verbreiden het cynisme en de rancune zich onder de bevolking. ‘Het lijkt wel of gans het volk steeds bozer wordt. (...) Er hoeft maar dat te gebeuren of er moet streng gestraft, gekort, ontslagen, opgesloten, uitgezet of afgetaaid worden. Het nationale slechte humeur wordt bij voorkeur botgevierd op nieuwkomers en minderheden, maar ook op ambtenaren en politici, (...) want die betuttelen en bevoogden het gewone volk en denken enkel aan hun eigen zak en zaak. Veel van die politici geloven dat ze om de kloof met hun kiezers te overbruggen zich minstens even chagrijnig en venijnig moeten betonen.’

12 |

Opiniemakers maken zich grote zorgen om de publieke moraal. Burgers bestempelen het ‘normen en waarden’-vraagstuk als meest urgent en velen menen dat er sprake is van een morele crisis. In dit eerste inleidende hoofdstuk zal ik het hufterige en humeurige gedrag van Nederlanders tegen een bredere culturele achtergrond plaatsen. Ik ga na of de veronderstelde groei van agressie en onfatsoen ook in de cijfers en onderzoeksbevindingen van wetenschappers wordt aangetroffen. Ten slotte geef ik aan dat hufterig gedrag zich bepaald niet beperkt tot de boze mannen uit de lagere klassen en de gekleurde onderklasse. De middenklassen hebben hun eigen vormen van verruwing en verharding.

Van tolerant naar intolerant?

Om zicht te krijgen op de ‘morele staat’ van het land loont het bij onafhankelijke Nederland-watchers te rade te gaan. James

Kennedy is een van hen. Volgens deze Amerikaans-Nederlandse historicus valt de onbeschoftheid van Nederlanders veel buitenlanders op. Hij kenschetst Nederland als een land dat in strijd is met zichzelf en dat duidt op een ontwrichting die zich begon af te tekenen in de jaren negentig met de opkomst van de commerciële media. De zelfvoldaanheid van de Hollandse elites is volgens Kennedy weg, maar de onenigheid en onzekerheid bloeien, terwijl wantrouwen, angst en boosheid vrij baan lijken te hebben. Door toenemende onverdraagzaamheid zijn er grote barsten in de ‘libertaire vrijstaat’ ontstaan. Het gedoogbeleid wordt nu afgeschilderd als een laf beleid, terwijl ‘zeggen wat je denkt’ voortaan als morele deugd geldt.

De praktische levenshouding uit de tijd van de verzuiling is weliswaar ook nu nog zichtbaar. Nederlanders leven nog altijd langs elkaar heen: ‘je mag alles doen wat je wilt, als ik daar maar geen last van heb’ (Kennedy 2009, p. 232). Maar die ‘leef en laat leven’-mentaliteit staat onder grote druk. Burgers koesteren zulke hoge verwachtingen van de vrijheid om hun leven op eigen wijze vorm te geven dat ze minder toekomen aan tolerant gedrag. Kennedy zegt: ‘Het verdwijnen van “verheffing” in de Nederlandse media (in tegenstelling tot de ons omringende landen) heeft geleid tot een situatie waarin Nederlanders zich op nieuwssites veel grover en botter uitlaten dan andere Europeanen. In dat opzicht is Theo van Gogh instructief. Zijn bewust intolerante publieke uitspraken hadden tot enkele jaren voor zijn dood niets te maken met de opkomst van de islam, maar met de opkomst van een nieuwe publieke cultuur waarin publieke beledigingen een rechtmatige uiting waren van de eigen vrijheid. Eerst kwam de intolerantie en toen pas de islam, zou je kunnen concluderen.’ (p. 232-233)

Volgens Kennedy ontbeert Nederland het besef van begrenzing. Tolerantie duidt niet op toestaan van afwijkend gedrag, maar ruimte geven aan andersdenkenden. Die vorm van tolerantie is nog altijd zichtbaar in de dagelijkse praktijk. In

scholen en op de werkvloer zijn Nederlanders, evenals andere Europeanen, bezig verschillen te overbruggen en leren zij met elkaar om te gaan. Maar, zegt de historicus, er is een kentering zichtbaar. Politici zetten de kaarten op gedragsregulering in het publieke domein. Veelal impliceert dat: hard aanpakken van overlastgevers en meer dwang toepassen. Die inperkende revolutie is volgens Kennedy ten koste gegaan van gemarginaliseerden: de asielzoekers, de gevangenen en de uitkeringsontvangers. 'Maar voor veel Nederlanders is het toch een *reluctant revolution*, een "schoorvoetende revolutie" van een licht anarchistische samenleving die sceptisch staat tegenover ijzeren regels en liever wil dat mensen een beetje normaal doen tegen elkaar, waarin zij elkaar een beetje ontzien.' (p. 285)

Ongemanierd gedrag en anderen die daarover klagen, dat is van alle tijden, merkt Kennedy op. Wel is het zo dat Nederlanders ongeduldiger zijn en zich sneller ergeren aan ongewenst gedrag dan voorheen. 'Lange tijd werd het wegvallen van sociale controle gevierd als een stukje emancipatie.' (p. 283) De schaduwkanten daarvan zijn nu duidelijk geworden: mensen voelen zich niet meer geroepen om verantwoording af te leggen voor hun gedrag.

Vandaar de prioriteit van het normen-en-waardendebat: hoe krijg je mensen zover dat ze doen wat ze behoren te doen? Met een herontdekking van regels, controle en toezicht probeert men weer grip te krijgen op de samenleving, en dat is volgens Kennedy even wennen in het vrijgevochten Nederland.

Volgens Kennedy roept de Nederlandse hufterigheid veel verbazing op in de buitenlandse media. Hoe kan een verdraagzaam land zich te buiten gaan aan het onbesuisd uiten van meningen? Op veel websites vinden we sinistere doodswensen en wordt de overtreffende trap van destructieve taal gezocht. Ook op shocklogs als GeenStijl, die een meer satirische en parodiërende stijl hanteren, vinden we een overvloed van liefdeloze en misprijzende opinies.

Wat GeenStijl wil laten zien is dat iedereen een slechte inborst heeft. Alle 'verheffing' is uit den boze. Die gedachte wordt programmatisch vertolkt door Hans Teeuwen, een fervente belangenbehartiger van het 'onbelemmerde vrije woord'. In een interview met *NRC Weekblad* (24 oktober 2009) merkt hij het volgende op: 'Ik vind het grappig macht te relativieren. De vloer aanvegen met ideologieën en religies lucht mij op. Daarbij word ik niet gedreven door rechtvaardigheidszin of idealen. Ik leg niet op een moreel superieure toon uit hoe het zit, zoals de generatie vóór mij. (...) Dat clichématig een hogere waarheid verkondigen, vind ik onuitstaanbaar.' Teeuwen trekt ten strijde tegen de 'linkse kerk', haar muur van zelfgenoegzaamheid en morele superioriteit en het gebrek aan tegenspraak. 'Linkse mensen' hebben zich losgemaakt van het christendom, maar ze willen nog altijd goed doen, 'omdat ze toch allemaal graag met een mooi rapport naar de hemel willen'. 'Een goed mens willen zijn is een diep zelfzuchtig en volkomen irrationeel streven. Het is onzin te denken dat je als mensen empathie kunt voelen voor iedere lijdende medemens. In de media een ernstig gezicht opzetten (imiteert): "Nee dat is echt verschrikkelijk wat daar gebeurt... Ja, wat je dan ziet..." (schatert) Het is zó gelogen allemaal. Bij gebrek aan goede ideeën maar gaan koketteren met je goede bedoelingen. Het is moreel exhibitionisme.'

Dit nihilisme is bepaald niet kenmerkend voor Nederland anno 2010. Maar het geeft wel aan dat een grote onderstroom er behagen in schept fatsoen, omgangsvormen en stijl verdacht te maken, daarbij paradoxaal genoeg voorbouwend op de erfenis van de 'linkse' jaren zestig waarin alle taboes moesten worden doorbroken.

Op dezelfde dag dat Hans Teeuwen werd geïnterviewd, vond een gesprek plaats met Ramsey Nasr (*Eindhovens Dagblad*), een andere getalenteerde en succesvolle woordkunstenaar. Op grond van een gedicht, waarin hij Nederland oproept tot een betere manier van samenleven, werd hij uitverkozen

tot Dichter des Vaderlands. Hij vindt zichzelf een geluksvogel en heeft een warme religieuze belangstelling. Hij verbaast zich erover dat Nederland zo veranderd is. Voorheen een proper en nijver volk, godvrezend en vol schuldbesef, terwijl mensen zich nu bezighouden met comazuipen, bungeejumpen en gangbangen. 'Met oprechte gevoelens heeft dat allemaal niets te maken. Het zijn kicks die dienen ter opvulling van de leegte. Als het maar glimt, als je jezelf maar kunt horen schreeuwen.' Volgens Nasr is het individualisme in Nederland doorgeslagen naar hedonisme en 'het oppoetsen van de ijdelheid'. 'We zijn verward geraakt in een paradox waar we niet meer uitkomen. We willen regels, maar zelf zijn we altijd de eeuwige uitzonderingen die vinden dat we alles moeten kunnen zeggen wat we denken. Vrijheid is een verplichting geworden.'

'Het gaat de verkeerde kant op'

Wat zeggen de wetenschappers die de cijfers kennen, over de 'morele staat van het land'? Wanneer de bevolking wordt gevraagd naar het meest dringende probleem in de samenleving, worden in de eerste plaats de veranderende normen en waarden genoemd (Schyns en Van der Meer 2009). Criminaliteit en veiligheid worden minder dan voorheen als probleem genoemd. Opvallend is dat hoger opgeleiden de vervagende normen en waarden wat meer als probleem ervaren; lager opgeleiden ervaren onveiligheid en criminaliteit meer als probleem.

Met betrekking tot normen en waarden worden dan onder andere genoemd de ergernissen over slechte omgangsvormen, de korte lontjes, agressief verkeersgedrag, vervuiling van straten en pleinen, gebrek aan respect voor publieke beroepsgroepen, zinloos geweld en je afzijdig houden als hulp moet worden geboden. Het gaat dus om gebrek aan fatsoensnormen, gebrek aan burgerzin, en om de onverschilligheid tegenover publieke waarden. Behalve onfatsoen en gebrek aan respect en

hulpvaardigheid worden ook vaak individualisme, aantasting van solidariteit, slechte opvoeding, de laakbare houding van topbestuurders en het gebrek aan culturele integratie onder de noemer van vervagende normen en waarden gerekend. Ook het tekortschieten van de politiek valt daar onder: 'Den Haag' melkt de burger uit en toont te weinig daadkracht, terwijl er niet naar burgers wordt geluisterd. De overheid betuttelt te veel en is bang om te straffen (Steenvoorden 2009). Maar zorgen over gebrekkige omgangsvormen worden in de SCP-onderzoeken het meest geventileerd.

Burgers zien in veel gedragingen bewijs voor de achteruitgang van normen en waarden: mensen hebben 'lange tenen', 'korte lontjes' en 'een grote mond' of denken alleen aan 'ikke, ikke, ikke'. Ook respectloosheid, snauwen, dreigen, asociaal rijgedrag, meer geweld en agressie, overassertief gedrag, angst om mensen ergens op aan te spreken, oppassen wat je zegt, negativiteit en verharding worden genoemd (Schyns 2009). Het gaat kortom om agressieve omgangsvormen in de publieke ruimte, waardoor men uit angst voor de eigen veiligheid geen opmerkingen durft te maken over ongepast en strafbaar gedrag. Hoger opgeleiden zijn iets optimistischer en vinden bijvoorbeeld dat in de publieke ruimte zaken meer bespreekbaar zijn geworden, dat we 'opener en indringender' met elkaar omgaan dan voorheen en 'beter naar elkaar luisteren'. Zij zijn zich ervan bewust dat we 'het samen moeten doen' (p. 167).

De 'normen en waarden' zitten veel mensen dus hoog en burgers leggen snel een relatie tussen alledaags onfatsoen en ernstige vormen van agressie. 'Het begint met elkaar negeren, het eindigt bij geweld – en we weten niet wat we eraan kunnen doen.' (Dekker 2008, p. 30)

Het gegniffel over 'wormen in Naarden' is reeds lang verstomd. Ook in liberale en progressieve kringen is denken over moraal weer geaccepteerd en uit zijn ondergrondse schuilplaats tevoorschijn gekomen (Dekker en De Hart 2005).

De zorgen over de waarden en normen zijn de laatste veertig jaar flink gegroeid. In 1998 was 68 procent van de bevolking van mening dat het achteruitgaat met het gedrag en de zeden. In 1970 was dat 40 procent. In 1970 oordeelde 27 procent dat ‘gedrag en zeden’ vooruit zouden gaan. In 2004 was dat nog maar 5 procent (De Hart 2008). De laatste jaren is de bevolking wat minder negatief en zien we het oordeel over ‘gedrag en zeden’ licht verbeteren. Of dat positievere oordeel zich zal vertalen in een meer ontspannen beleid rondom veiligheid en leefbaarheid is – zoals ik verderop in dit boek zal aangeven – zeer de vraag.

Het maatschappelijke pessimisme gaat overigens wel gepaard met persoonlijk geluk (Dekker 2008). Er bestaan een groeiend optimisme over de eigen moraal (sterker geloof in eigen competenties en zelfvertrouwen) en een pessimisme over de moraal van anderen (verruwing van omgangsvormen).

Is verhuftering typisch Nederlands?

Ook in andere landen maken ‘normen en waarden’ veel discussie los, zij het in andere termen (in Duitsland: ‘verwende jeugd’; in Engeland: ‘antisociaal gedrag’). Slechte omgangsvormen in de zin van respectloze of oneerlijke behandeling door medeburgers is geen typisch Nederlands probleem. In andere Europese landen blijken burgers in sommige opzichten nog meer zorgen te hebben over de samenleving dan hier het geval is. Nederlanders hebben een relatief positief beeld van hun medeburgers. Ze denken vaker dan gemiddeld dat ze eerlijk en met respect worden behandeld. In de meeste landen hebben burgers een minder positief oordeel over hun medeburgers. Wel projecteren Nederlanders problemen met omgangsvormen vooral op het gedrag van andere mensen, nauwelijks op het gedrag dat ze zelf vertonen (Van der Meer 2009).

Nederland doet het ook goed als het om sociaal en politiek vertrouwen gaat. Op het gebied van sociaal vertrouwen

wordt Nederland slechts geëvenaard door Finland en Zweden en slechts gepasseerd door Denemarken. Wat betreft het vertrouwen in instituties en in de politiek zit Nederland ook in de kopgroep (Dekker 2008). Dat is opmerkelijk, want sinds de ‘opstand van het volk’ bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2002 en de aanhoudende reuring in de politieke arena zou men het tegenovergestelde veronderstellen. Het politieke vertrouwen (in partijen, parlement en regering), dat na 2002 fors kelderde, is na 2006 weer op het oude niveau teruggekeerd. Ook het vertrouwen in de democratie is na de dip van 2003-2006 weer helemaal terug (bij driekwart van de bevolking). Wel blijft het vertrouwen in de politieke partijen vrij laag, maar dat was in de jaren negentig ook al het geval (Bovens en Wille 2008). Of Nederland weer een solide ‘high-trust country’ wordt zoals in de jaren negentig, staat na de financiële crisis te bezien. Hoe dan ook, wat betreft politiek vertrouwen doet Nederland het in vergelijkend opzicht opvallend goed.

| 19

Ook in andere opzichten springt Nederland eruit. Dat geldt vooral voor de waarden van zelfrealisatie en zelfexpressie. Volgens de World Values Surveys zijn die waarden in Nederland het sterkst ontwikkeld (Baker 2005, p. 54). Nergens ter wereld worden ‘zelfbepaling’ en ‘zelfontwikkeling’ hoger gewaardeerd.

Uit de European Values Study blijkt dat Nederlanders – vergeleken met inwoners van andere landen – in sterke mate permissief zijn (overtolerant of toegeeflijk). Zij zijn veel meer dan mensen elders van mening dat gedragingen als homoseksualiteit, prostitutie, euthanasie en zelfdoding geoorloofd zijn. Nederlanders zijn zeer geneigd de slogan van ‘anything goes’ te omarmen. In Nederland kunnen mensen – meer dan elders – zich voorstellen en accepteren dat anderen op een afwijkende manier willen leven. Dat gevoel wordt niet ‘gehinderd’ door een relatief sterke publieke moraal van fatsoenlijk gedrag, zoals in de Scandinavische landen (Halman 1995). Hier doet de invloed van de jaren zestig zich gelden: ‘doe wat je wilt zolang je mij

maar niet lastigvalt'. Of deze permissieve moraal nog altijd zo sterk ontwikkeld is nu de roep om gedragsregulering fel weerklinkt, is overigens de vraag. Ik kom daar nog op terug.

De socioloog Geert Hofstede (1995) voegt aan de typisch Nederlandse waarden van zelfrealisatie en toegeeflijkheid nog enkele andere toe. Hij bestempelt de Nederlandse samenleving als feminien en weinig hiërarchisch (de Scandinavische landen scoren overigens op die twee dimensies nog hoger). 'Feminien' wil zeggen dat aan coöperatie en zorgzaamheid veel waarde wordt gehecht. Masculiene waarden als competitie, assertiviteit, ambitie en het vergaren van rijkdom en weelde zijn in onze samenleving niet sterk ontwikkeld. Wellicht is daar in de laatste decennia – ik kom daar ook op terug – onder invloed van de neoliberale politiek van 'ieder voor zich' en de verspreiding van mannelijke waarden in de amusementsindustrie verandering in gekomen.

Een morele crisis?

Volgens het marktonderzoeksbureau Motivaction bestaat er in Nederland een breed gevoelde angst voor verlies van sociale binding, een doorschieten van individualisme en een 'verval van waarden en normen'. Die bezorgdheid balt zich samen in het besef dat wangedrag en hufterigheid om zich heen grijpen, en dat besef wordt ook gevoed door excessen waarvan de media gretig verslag doen. De toegenomen hufterigheid is het symbool van moreel verval. Het ontspoorde gedrag van enkelingen is volgens Motivaction namelijk het topje van een ijsberg die tot diep onder de oppervlakte reikt. Hufterigheid kan zelfs een 'sociale tijdbom' worden. Het is naïef, zo meent het bureau, om te denken dat wangedrag zich door de overheid laat oplossen. Het gaat om diepgewortelde cultuurpsychologische problemen die de solidariteit en het burgerlijke verkeer ondermijnen. Deze sociale tijdbom, zegt Motivaction, is 'de nieuwe

sociale kwestie van onze tijd' (Spangenberg en Lampert 2009, p. 28). De grootste problemen spelen zich volgens het bureau af op de as van matiging en onmatigheid, van begrenzing en grenzeloosheid. Assertieve Nederlanders willen grenzen verleggen, 'the sky is the limit'. Dan wordt elk moreel argument geïnterpreteerd als een inperking en een aanval op het ego (p. 196).

De noodkreet van Motivaction is duidelijk, maar op de analyse valt wel het een en ander af te dingen (zie hoofdstuk 3). Niettemin, ook nuchtere waarnemers van het Sociaal en Cultureel Planbureau suggereren dat Nederland verschijnselen van een morele crisis vertoont. Volgens Carlo van Praag van het SCP is evident waarom normen en waarden zo actueel zijn: omdat ze bedreigd worden. Burgers zijn ongerust over de teloorgang van moraliteit: 'de motor van de morele verontwaardiging draait lustiger dan ooit vanwege het tempo van de sociale verandering'. Zijns inziens maakte de zeer sterke stijging van de criminaliteit in de jaren tachtig en negentig de idee van een morele crisis aannemelijk. Bovendien: die scherpe toename van de criminaliteit kon niet worden verklaard door armoede, ongelijkheid of werkloosheid – de 'root causes of crime'. Vooral zinloos geweld roept veel gevoelens van verontrusting op: het gaat om manifeste en emotionerende schendingen van waarden en normen. De onberekenbaarheid van de dader, de willekeur waarmee het slachtoffer wordt uitgezocht en de kennelijk recreatieve betekenis van het geweld dragen bij aan het schokeffect. Het kan iedereen gebeuren, je kunt het niet afkopen. Bovendien hebben agressie en onredelijkheid institutionele trekken gekregen: ze komen voor in de reclame, in het voetbal, in de trein, in de politiek. Assertiviteit is steeds meer tot deugd geworden, maar het is een deugd die gemakkelijk ontspoot. 'Het fijnzinnige onderscheid tussen gezonde behartiging van het eigen belang en bot egoïsme gaat meermaals verloren.' (Van Praag 2004)

Wat de sociale omgang in het publieke domein betreft lijken we inderdaad met een morele crisis van doen te hebben.

Volgens veel waarnemers is de publieke moraal in Nederland op sterven na dood. Sommigen zien een normatief vacuüm (Van den Brink 2004), anderen spreken over een ‘verweesd achtergelaten ruimte’, waar het recht van de sterkste is gaan gelden (Van der Lans 2005). Gaat het om sociale instituties als school en werk, dan staan de zaken er echter aanmerkelijk beter voor. In die sectoren is er nog altijd ruimte voor samenwerking en respectvolle omgang. Het private domein van het gezin worstelt met eigen problemen, maar de meeste Nederlanders – zie de SCP-onderzoeken – voelen zich er gelukkig.

Het crisisgevoel in Nederland lijkt te worden versterkt door de vijandige retoriek van populistische partijen tegen de immigratie van grote groepen moslims. Emancipatie en zelfrealisatie stroken niet met bidden, hoofddoekjes en de achterstelling van vrouwen. Wanneer een land zich uitgedaagd voelt door heel andere morele visies, zegt het collectieve gevoel dat er een crisis is. De reactie is: de ‘anderen’ deugen niet, hun visies zijn onwenselijk en gevaarlijk. Angst, twijfel, onzekerheid en besef van crisis vallen dan samen. Paradoxaal genoeg is er bovendien een grotere behoefte aan betekenisgeving en nationale trots onder de bevolking. Ook die reactie is het resultaat van psychische krachten: men verdraagt geen morele chaos of nihilisme. De crisisretoriek herinnert burgers aan hun gemeenschappelijke culturele identiteit.

Paul Scheffer is in Nederland een van de belangwekkendste woordvoerders van het zoekproces naar gemeenschappelijke wortels. Om zijn positie te versterken heeft hij de vlammen van het multiculturele drama flink aangeblazen, waarbij sociale problemen werden omgeduid tot morele en religieuze gevaren. De functie van crisisretoriek is het genereren van een besef van lotsverbondenheid door de aandacht te vestigen op vaderlandse kernwaarden. Omdat de behoefte aan nationale identiteit groot blijft, zal de vraag naar crisisretoriek voorlopig wel aanhouden. Een nuchtere analyse van de ‘morele staat’

mag zich daar in ieder geval niet door laten meeslepen.

Wat zeggen wetenschappers over de nationale trots, de trots op Nederland? Volgens Paul Dekker is er onmiskenbaar meer instemming ontstaan met uitspraken die van nationalisme getuigen. Eerbied voor nationale symbolen als vlag en volkslied is in 2006 weer op hetzelfde niveau als in 1970 (twee derde van de bevolking; 1985: 45 procent). Nederlanders vinden het in toenemende mate een taak van het onderwijs om leerlingen vaderlandsliefde bij te brengen (1970: 40 procent; 1985: 24 procent; 2006: 50 procent). En bij het streven naar internationale samenwerking mogen geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan (46 procent in 1970; 71 procent in 2006) (Dekker 2008, p. 81).¹

Is Nederland hufteriger geworden? De cijfers

Veel auteurs veronderstellen dus dat Nederland gebukt gaat onder een crisis van fatsoenlijk handelen en meestal wordt dat verwoord in termen van ‘verhuftering’ of ‘verloedering’. Zijn deze zorgen gerechtvaardigd? Mogelijk zijn Nederlanders de normen hoger gaan stellen. Een voorbeeld is de norm van gelijke behandeling van mannen en vrouwen, die de afgelopen decennia ongetwijfeld strenger is geworden (De Beer 2004).

Door taalwetenschappers (Sterkenburg 2003) en jurisprudentieonderzoekers (Sackers 2004) is aangetoond dat steeds grovere bewoordingen worden gebruikt met een hogere taboewaarde. Maar kwantitatief onderzoek naar een eventuele groei van hufterig gedrag is maar weinig voorhanden. Terwijl de criminologie de beschikking heeft over tal van cijferbronnen, tasten we als het gaat om asociale gedragingen in het duister. Gedrag als voordringen in de rij, piraterij op de weg en vuil op straat gooien wordt niet geregistreerd (en dat is maar goed ook!).

Toch is er wel enig bronnenmateriaal aanwezig, hoewel we ook nu vraagtekens kunnen plaatsen bij de manieren

van registreren en onderzoeken. Zoals bekend ondernemen criminologen soms tot op het hilarische af pogingen om de toename van cijfers te relativeren. Dat is in veel opzichten een natuurlijke reactie op de meestal groteske en tendentieuze berichtgeving in de media over de 'dramatische toename' van bedreiging en geweld. Zo lezen we bijvoorbeeld in een bericht van Jaap Bloembergen (*NRC Handelsblad*, 30 december 2009) dat ook wethouders voortaan bewaking nodig hebben omdat burgers overgaan tot fysiek geweld. 'Lokale bestuurders zijn steeds vaker doelwit van de boze burger.' Dat 'steeds vaker' is natuurlijk een fantasie, maar veel journalisten menen dat een goed verhaal onheilstijdingen nodig heeft.

Het valt niet mee het midden te houden in dat tragikomische debat. Niettemin kan het volgende worden opgemaakt op basis van de Politiemonitor Bevolking en later (vanaf 2006) de Veiligheidsmonitor Rijk. In die monitor wordt de mening van de bevolking over buurtproblemen en overlast geïnventariseerd. Hondenpoep en te hard rijden blijken al jaren de meest voorkomende ergernissen. Opmerkelijk is dat de bevolking het aantal buurtproblemen vanaf eind jaren negentig lager is gaan inschatten. De meeste overlast (van rommel op straat tot vernieling van straatmeubilair en overlast door groepen jongeren) vond in de jaren 1997-2000 plaats. Na 2000 zette een daling in. Ook in de Veiligheidsmonitor Rijk zet deze dalende lijn zich voort, met uitzondering van 'overlast door groepen jongeren' en bedreiging. Deze gegevens duiden dus op een gestage stijging van overlast tot eind jaren negentig en vervolgens een daling (alleen verkeersoverlast en graffiti namen al eerder af). Maar anders dan in de media veelvuldig wordt gesuggereerd is er de laatste tien jaar dus geen eenduidige toename en in veel gevallen een daling van overlastgevend gedrag (zie ook De Beer 2004).

Uit de monitor – en andere bronnen – blijkt dat Nederland de laatste tien jaar veel veiliger is geworden. De mate waarin Nederlanders slachtoffer worden van criminaliteit is

zelfs al sinds 1993 afgenomen, en wel aanzienlijk, soms zelfs zeer aanzienlijk. Zo zeggen burgers dat het aantal inbraken in de buurt fors is teruggelopen (in 1993 gaf 30 procent aan dat inbraak vaak voorkomt, in 2005 11 procent). Zowel objectief als subjectief gezien zijn na 1993 enorme verbeteringen zichtbaar geworden.

Het is dus een raadsel waarom de grote meerderheid van de Nederlanders in enquêtes aangeeft dat er 'de laatste tijd veel meer criminaliteit is dan een paar jaar geleden'. Dat zijn dezelfde mensen die zeggen dat het allemaal een stuk veiliger is geworden.² Dat merkwaardige fenomeen kan volgens Tom van Dijk als volgt worden verklaard. Ten eerste is de term 'criminaliteit' in sterke mate gepolitiseerd geraakt. 'Criminaliteit werd een metafoor voor de ellende in Nederland en het geklungel in de politiek.' (Van Dijk 2006, p. 67) Zo'n magische formule en bliksemafleider wordt in de politieke retoriek hoe dan ook intact gelaten.

Ten tweede: in sommige overlastcategorieën doen zich geen of nauwelijks verbeteringen voor. 'Overlast door groepen jongeren' in de eigen woonbuurt blijft onveranderd hoog. Dat geldt ook voor het aantal slachtoffers van mishandeling en vooral bedreiging. Daarnaast is het aantal vernielingen tot 2007 blijven doorgroeien. Deze groeicategorieën kan men volgens Van Dijk onder de noemer van 'agressie' plaatsen. Niet de criminaliteit, maar agressie is dus het werkelijke probleem van de laatste tien jaar.³

Een tweede illustratie van een hoge mate van hufterig gedrag is het geweld tegen de politie en andere beroepsgroepen die in het publieke domein werken. Uit onderzoek van Middelhoven en Driessen (2001) blijkt dat treinconducteurs, werknemers in het gevangeniswezen, ambulancepersoneel en politiemensen regelmatig slachtoffer zijn van ongewenst gedrag. De meeste leden van die beroepsgroepen zijn zich echter niet onveiliger gaan voelen, met uitzondering van treinconduc-

teurs. In 2007 is dat onderzoek (deels) gerepliceerd (Sikkema e.a. 2007). Fysiek geweld blijkt bij de beroepsgroepen niet systematisch vaker voor te komen dan in 2000, hoewel het fysieke geweld tegen ambulancepersoneel en piw'ers (penitentiaire inrichtingswerkers) is toegenomen.⁴

Uit onderzoek van Timmer (2005) blijkt dat het aantal gevallen van letsel bij politiemensen door geweldgebruik van burgers is toegenomen. In 1978 werden 376 agenten gewond door geweld van burgers, in 1999 waren dat er 895. Het aantal agenten dat gewond raakt door geweld van burgers uitgedrukt als percentage van de totale politiesterkte is volgens Timmer over genoemde periode bijna verdubbeld. Die ontwikkeling heeft zich volgens Timmer na de eeuwwisseling voortgezet. Dat bevestigt dus het beeld dat burgers in de loop der jaren 'meer agressie' tegen de politie zijn gaan vertonen.

26 |

Bezien over een langere termijn geldt dat waarschijnlijk ook voor de andere publieke beroepsgroepen. Het is evident dat artsen en leraren in de jaren zestig en zeventig veel minder met geweld te maken hadden. In die periode was er evenmin bewaking bij de Eerste Hulp in ziekenhuizen nodig, noch was het voor de sociale dienst nodig voor sommige cliënten op het politiebureau spreekuur te houden.

Kortom, de verhuftering – afgemeten aan 'overlast door groepen jongeren', vernielingen en geweld tegen beroepsgroepen – is over lange termijn bezien aanzienlijk gegroeid. Terwijl de meeste andere vormen van overlast en de vermogenscriminaliteit vanaf de eeuwwisseling flink beginnen te dalen, blijven de niveaus van de drie genoemde categorieën ook de laatste jaren onverminderd hoog. De publieke moraal heeft er waarschijnlijk ernstig onder te lijden.

Maar ook hier is relativering geboden. Want de verontwaardiging over agressie en verhuftering hangt samen met de grotere gevoeligheden onder het publiek. De laatste decennia heeft de beschermwaardigheid van personen veel meer aandacht gekre-

gen (denk aan de bescherming van kwetsbare groepen als patiënten en invaliden). Vooral de aandacht, zorg en genegenheid voor kinderen zijn sterk toegenomen. Nog in de jaren vijftig werden kinderen thuis en op school regelmatig getuchtigd (lijfstraffen). De acceptatie van slaan, ook het uitdelen van de befaamde ‘pedagogische tik’, lijkt verder afgenomen. Allerlei vormen van misbruik (pesten, seksuele intimidatie, kinderverwaarlozing) worden eerder gesignaleerd en er wordt sneller tegen geageerd. Ziet men deze tendens tot zorg en bescherming – met al haar dubbelzinnigheden, zoals de neiging zich op te werpen als slachtoffer – over het hoofd, dan is de huidige zorg om agressie moeilijk te begrijpen.

Daarbij komt dat professionals de aandacht hebben verlegd naar potentieel schadelijke gedragingen. Ze brengen risicofactoren systematisch in kaart en ontwikkelen nieuwe instrumenten om groepen die ‘at risk’ zijn te steunen. Een van de gevolgen is dat er steeds meer sociale problemen bij zijn gekomen: gedragingen die dertig jaar geleden nog ‘gewoon’ waren, worden momenteel als ‘problematisch’ gezien. Zo was het pestgedrag van jongeren lange tijd geen bron van zorg of opwindend. Het werd door de vingers gezien of gold als een normale zaak waar je sterk van werd (Van den Brink 2008). Momenteel geldt pesten als onaanvaardbaar gedrag en moeten scholen hun eigen antipestbeleid ontwikkelen.

Die ontwikkeling is eveneens tekenend voor de explosieve groei van de cijfers voor huiselijk geweld. Van den Brink schrijft die groei toe aan het feit dat huiselijk geweld verheven werd tot beleidsprioriteit, deels vanwege een grotere gevoeligheid bij het publiek en deels vanwege de toegenomen berichtgeving door de massamedia. Het aantal gevallen van kindermishandeling is een andere illustratie van die trend. ‘Hoewel kindermishandeling van alle tijden is, werd het pas in de jaren zeventig uit de taboesfeer gehaald. Mensen met een vermoeden van mishandeling kunnen dat anoniem melden bij een bureau

en daar is in de loop van de afgelopen decennia in toenemende mate gebruik van gemaakt. Het aantal vermoedens van kindermishandeling is tussen 1983 en 2003 met een factor 8 vermeerderd.' (Van den Brink 2009) Het is echter onwaarschijnlijk dat ouders hun kinderen zoveel meer dan voorheen zouden mishandelen. Wel roept huiselijk geweld meer afkeer op en zijn we alerter geworden voor misstanden.

Daarbij speelt ook dat misstanden lange tijd met de mantel der liefde werden bedekt. Journalisten en tv-presentatoren proberen nu ijverig verdachte zaken en wantoestanden aan het licht te brengen. Hoewel deze tendens volgens Van den Brink soms leidt tot ontsporingen – sommigen ontwaren zelfs het begin van een 'inquisitiedemocratie' waarbij elke bestuurder zich tot in detail moet verantwoorden – is het voornaamste resultaat dat transparantie de nieuwe norm wordt. Ook die ontwikkeling heeft ertoe bijgedragen dat afwijkende en asociale gedragingen veel meer dan voorheen worden waargenomen én geregistreerd.

De middenklassen

Soms wordt asociaal en agressief gedrag vooral toegeschreven aan de 'lagere klassen'. Dat is de insteek van Dick Pels in zijn artikel 'Tegen de verhuftering' (*De Groene Amsterdammer*, 6 november 2009). Die zienswijze is naar mijn mening misleidend. Ik zal in dit boek juist de opinies en het gedrag van de middenklassen in de schijnwerpers zetten.

De korte lontjes en het verbale geweld zijn volgens Pels vooral eigen aan twee minderheidsgroepen, 'die tegenpolen maar ook spiegelbeelden van elkaar zijn: boze blanke mannen uit de lagere middenklasse en even boze mannen uit de gekleurde onderklasse'. Beide groepen voelen zich permanent verongelijkt en tekortgedaan, wantrouwen mensen buiten de eigen groep en zoeken snel een zondebok voor eigen proble-

men en falen. De ene groep wijst naar de buitenlanders en vooral de moslims als oorzaak van alle kwaad, de andere ziet juist de 'ongelovige inlanders' als vijanden die zich schuldig maken aan discriminatie. Nu is het zonder twijfel zo dat de straatjeugd in migrantenwijken relatief veel overlast veroorzaakt en dat veel 'witte teleurgestelden' hun heil zoeken in schelden en intimidatie, maar de suggestie van Pels dat in de middenklassen en de bovenlagen minder hufterig gedrag zou voorkomen, overtuigt niet. Ook – en soms: juist – de hoger opgeleiden en mensen met hogere inkomens, zo zullen we in dit boek laten zien, vertonen brutaal en onfatsoenlijk gedrag. De vrijgevochten en assertieve burgers over wie Pels spreekt, mensen die in zijn woorden 'recht menen te hebben op alles', weinig gevoel hebben voor solidariteit en de overheid overladen met eisen, vindt men bepaald niet alleen in de minder welvarende delen van het land. Sterker: Pels' beeld van de nieuwe individualisten met hun 'dikke ikken', die zich als 'burgerkoningen' gedragen, lijkt nu juist illustratief voor overassertieve 'ik eerst'-welgestelden.

Mijn veronderstelling is dat de verharding en verruwing van de samenleving niet op het conto komen van burgers in minder welvarende wijken – waar hardere attitudes min of meer een historische constante zijn – maar eerder op het conto van 'gemakzuchtige middenklassers' die zich selectief aan normen houden en zich snel aangevallen voelen. Ook gangbare mantra's als 'de jeugd wil niet deugen' en 'moslims passen zich niet aan' slagen er mijns inziens niet in de hedendaagse verhuftering adequaat te duiden.

Agressief gedrag van jongens en jonge mannen in de stedelijke gemarginaliseerde milieus (onder wie veel Marokkanen) wordt veroorzaakt door onder andere uitzichtloosheid en gebrek aan sociale controle. Binnen een straatcultuur spreiden ze een dominante houding tentoon die buitenstaanders afschrikt of op een afstand houdt. Alles staat in dienst van statusbehoud

en het voorkomen van gezichtsverlies (Anderson 1998; De Jong 2007; De Haan 2010). Hoewel ik dat agressieve gedrag niet zal bespreken, zijn de straatcultuur en het stoere en onbuigzame imago van deze mannen wel interessant voor dit boek. Want de amusementsindustrie en de reclamewereld spiegelen waarden voor die zijn afgeleid van dat ruwe mannelijke vertoon: films en muziekclips dragen onophoudelijk de ideaalbeelden van rap, blingbling en opgefokt narcisme uit. Ik zal dan ook ruim aandacht geven aan de vraag waarom doorgaans brave jonge mannen met een goede opleiding zich de identiteit van 'gangsta' willen aanmeten (zie hoofdstuk 3).

Kansarme groepen worstelen met grote (achterstands)-problemen. Mensen uit kansarme milieus zijn over het algemeen passiever, wantrouwender en ontevredener; velen voelen zich in de steek gelaten (Van den Brink e.a. 2007; Van Stokkom en Toenders 2010). Dit deel van de bevolking lijkt tevens vatbaarder te zijn voor populistische politiek. Welvaartschauvinisme en het afwijzen van immigranten dragen zonder twijfel bij aan maatschappelijke verharding. Maar opnieuw ben ik meer geïnteresseerd in de vraag waarom die attitudes ook in de middenklassen post hebben gehad. Ook in de welvarende volksdelen wordt de schuld van maatschappelijke problemen snel bij 'de anderen' gelegd en wordt vijandig gereageerd op moslims. Het populisme – opgevat als politieke beweging die inspeelt op onvrede en ongenoegen – ligt dan ook in het hart van de samenleving verankerd. Politici die ambtenaren en de overheid voortdurend in een kwaad daglicht stellen, maken er deel van uit. Dat geldt ook voor journalisten die het uitvergrooten en opblazen van incidenten tot hun professionele kerntaak hebben gemaakt. Illustratief is ook dat meer dan de helft van de bevolking meent dat er 'meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders moeten komen waar het volk vertrouwen in kan hebben'. Dat is een opvallende breuk. Na een gestage daling in het laatste kwart van de twintigste eeuw zien we tus-

sen 2000 en 2004 een verdubbeling van de steun voor dat item en na 2004 slechts een marginale daling (De Hart en Dekker 2009, pp. 249-250).

Ik zal regelmatig ingaan op het populisme, opgevat als dominante politieke cultuur waarin de 'arrogante' elites en hun rechtstatelijke optiek het moeten ontgelden. Populisme lijkt een 'normaal' kenmerk te zijn geworden van een televisie-democratie. Mediagenieke kandidaten krijgen snel de gunst van het brede publiek. Ook de 'oude' grote partijen hebben zich aangepast aan de wetten van politieke marketing: de stijl van daadkrachtig leiderschap wordt overgenomen en velen trachten het electoraat voor zich te winnen door anti-overheidsretoriek en het appelleren aan de onvrede van burgers. In deze cultuur van ongenoegen wordt de nationale identiteit inniger omhelsd en hebben groepen die zich in de marge van de samenleving bevinden het hard te verduren. Er is minder compassie met migrantengroepen, criminelen, daklozen en psychisch gestoorden.

Nog een laatste kanttekening. Sommige onderzoekers suggereren dat er een absolute kloof is ontstaan tussen hoger opgeleiden en lager opgeleiden: de eerste groep is libertair, tolerant en kosmopoliet, de tweede groep is gekant tegen het multiculturalisme en vatbaar voor nationalisme (Bovens en Wille 2009; Houtman en Achterberg 2006). Die scheiding der geesten geeft een overdreven beeld. Ook in de middenklassen – zo zal ik betogen – is een aanzienlijk deel van de bevolking voor strenger straffen, schrijft men moslims een disloyale houding toe en hecht men aan nationale symbolen. Ook hoger opgeleiden zijn ontvankelijk voor de taal van 'ergens thuis willen horen'. En ook zij zijn bezorgd om de vele veranderingen van een samenleving op drift. Kortom, het zijn niet alleen de lager opgeleiden die verlangen naar een stabiele, ordelijke en voor-spelbare samenleving.

HOOFDSTUK 2

BEN IK TE MIN? KORTE LONTJES EN KWETSBARE EGO'S

32 | Met de hit *Ben ik te min?* (1966) verwoordde Armand het verzet tegen het nette, burgerlijke carrièrepatroon. De protestzanger keerde zich vooral tegen het ophouden van stand en aanzien:

Jouw moeder, die ik moest aanhoren
Met haar achterlijk gezwam over de studie van je broer
En dat je pa zo'n succesvol zakenman was
Met andere woorden, wat ben jij een boer

Het 'ben ik te min?' dat momenteel in alledaagse conflicten en aanvaringen waarneembaar is, heeft een heel ander karakter. Het is veeleer een aanduiding dat anderen onvoldoende besef hebben van je speciale status, en het lijkt een uiting van imponeergedrag of narcistische zelfingenomenheid.

Destijds moest gelijkheid nog worden bevochten. Er was een verwachting van collectieve opwaartse mobiliteit. In de hedendaagse marktsamenleving, die 'koning klant' op de troon heeft geplaatst, lijken burgers er bedreven in te zijn om op as-

sertieve wijze hun wensen en eisen aan anderen op te dringen. De verwachting is dat je steeds snel wordt geholpen en dat iedereen voor je klaarstaat. Als die verwachting wordt doorkruist, treden overgevoelige reacties op de voorgrond, die van weinig incasseringsvermogen getuigen. Tegenslag en andere ongemakken roepen vaak irrationele woede op. Een kleine vergissing of een wat afwijkende woordkeus kan al aanleiding geven tot ergernis of wanbegrip.

Ik zal de hedendaagse maatschappelijke verruwing, en speciaal het 'afbekken' en 'afzeiken', in dit hoofdstuk interpreteren als een strijd om status en respect, waarbij burgers gezichtsverlies trachten te voorkomen of juist hun status proberen te vergroten. Eerst zal ik de gegroeide ergernis over onfatsoenlijk gedrag aan de orde stellen en een aantal redenen daarvoor noemen. Vervolgens ga ik nader in op het verbale geweld en het klagende en eisende gedrag in het publieke domein. In het tweede deel van dit hoofdstuk zal ik een aantal verklaringen voor maatschappelijke verruwing de revue laten passeren. Eerst ga ik in op het tanende gezag van professionals en het wegvallen van maatschappelijke drempels die mensen behoeden voor asociaal gedrag. Ten slotte bespreek ik enkele verklaringen waarin verruwing en overgevoeligheid cultuurpsychologisch worden geduid, met speciale aandacht voor de kwetsbare hoge eigendunk van narcistische ego's.

Ergerniswekkend gedrag

Vele handelingen in het publieke domein, van dronken geschreeuw tot afsnijden in het verkeer, kunnen ergernis opwekken. Lang niet alle inbreuken op fatsoensnormen wegen even zwaar. Er is een oplopende reeks van ergerniswekkend gedrag, waarbij de overlast toeneemt, en dat leidt tot grotere druk om in te grijpen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 2003) maakt een onderscheid tussen onbehoorlijk

handelen (bijvoorbeeld niet opstaan voor ouderen in tram of bus, voordringen, niet groeten of snauwen tegen kinderen), onduidbaar handelen (gedragingen die al een rechtsnorm overschrijden, zoals het bekladden van een interieur en verbale bedreigingen van burgers, zoals: 'ik weet wel waar je woont') en onwettig handelen (zoals zwartrijden in de tram of het vernielen van een bushokje).

De Amerikaanse sociaalpsycholoog Rowland Miller (2001) heeft allerlei inbreuken tegen fatsoensnormen in het publieke domein geclassificeerd. Hij liet jongvolwassenen gedetailleerd rapport opmaken van die inbreuken. Wat frequentie betreft scoren de items 'geen controle over lichaam' (boeren, winden laten en dergelijke), 'anderen vernederen / laten afgang' en 'egoïstisch gedrag' het hoogst. Tevens werd de rapporteurs gevraagd de ernst of ergerlijkheid van die inbreuken aan te geven. Het blijkt dat inbreuken op de eigenwaarde (gezichtsverlies) het zwaarst wegen en in hoge mate onacceptabel worden geacht. Opmerkelijk is ook dat overgevoelig reageren op een ergerlijke situatie – venijnig sarcasme, terechtwijzen – iemand sterk wordt aangerekend.

De Australische sociologen Tim Phillips en Philip Smith (2003; 2006) hebben een soortgelijk onderzoek naar *incivilities* verricht in Melbourne. Hoewel de beleving van onveiligheid veelvuldig wordt gerelateerd aan het uitgaansleven – en dan gaat het specifiek om de geluidsoverlast, het spektakel en 'de verdorvenheid van drank, drugs en pornografie' – blijken functionele locaties als stations en winkelcentra veel meer *incivilities* uit te lokken. Phillips en Smith wijzen erop dat de negatieve stereotypen ten aanzien van daklozen en opstandige jongeren in werkelijkheid de aandacht afleiden van veruit de grootste categorie van ergerlijke gedragingen, namelijk het agressieve verplaatsingsgedrag van 'respectabele burgers'.

Ook al gaat er van een persoon die onfatsoenlijk handelt geen dreiging uit voor anderen, toch kan dit onfatsoen als een

alarmerend signaal functioneren. Niet voldoen aan alledaagse hoffelijkheden veroorzaakt verwarring of ongerustheid. Onfatsoenlijk gedrag wordt doorgaans ervaren als een inbreuk op de redelijke verwachting van coöperatief handelen in publieke locaties. Blijft die verwachting uit, dan kunnen kleine inbreuken of incidenten emotioneel gaan 'voortwoekeren' en in het geheugen gaan vastzitten (Innes 2004). De socioloog Erving Goffman (1963; 1971) toonde in zijn studies al aan dat korte momenten van onfatsoenlijk gedrag het delicate morele *framework* dat het publieke leven schraagt, uiteen kan doen spatten. Een verkeerd woord, gebaar of lichaamshouding kan verrassend veel afkeer, boosheid en angst veroorzaken. Het gaat niet zozeer om regels die worden geschonden, maar om gedrag dat in die situatie zodanig ongepast is dat de zorg en de gevoeligheid van zelfreflexieve stedelingen in het gedrang komen. Cultureel geografen spreken in dit verband over *transgression of place*. Brits onderzoek leert dat ogenschijnlijk onschuldige handelingen als bier drinken op straat door veel voorbijgangers worden ervaren als 'bezetting van ruimte'. Straatdrinkers krijgen snel het etiket van 'onvoorspelbare vreemde' (Dixon e.a. 2006).

Overlastgevend gedrag kan, indien geaggregeerd, grote gevolgen hebben. Het wederzijdse vertrouwen kan worden aangetast, terwijl het sociale leven een gedesorganiseerde indruk maakt. Stadsbewoners zijn daar gevoelig voor, want de anonimiteit van de publieke ruimte en de heterogeniteit van de bevolking zetten juist een premie op het herkennen van ieders betrouwbaarheid. Zij doen veel moeite om te onderscheiden tussen degenen die wel en degenen die niet kunnen worden vertrouwd. Om die reden kunnen grote frequenties van overlastgevend gedrag angst en ongenoegen veroorzaken en het beeld van gering sociaal toezicht of onverschilligheid bevestigen (Innes 2004; Van Stokkom 2008). Het gevoel van een 'gezamenlijke wereld' wordt aangetast zonder dat er bij wijze van spreken iemand een haar wordt gekrenkt. Immers,

de verwachting van 'vreedzame en voorspelbare interactie' wordt doorbroken.

Aanhoudende overlast kan een demoraliserende uitwerking hebben op het publiek. Als burgers regelmatig zien dat bijvoorbeeld jeugdige boefjes gemakkelijk weggelopen na grof wan-gedrag, treedt een berustende houding in. Verloedering sorteert eenzelfde effect: bewoners gaan vermijdingsgedrag vertonen, waardoor de informele sociale controle binnen de buurt wordt ondermijnd. Omdat een kleine overtreding of overlastsituatie op zich niet veel verontwaardiging teweegbrengt – anders dan bijvoorbeeld mishandeling – is er ook weinig animo om er collectief tegen op te treden (Roché 2002; Innes en Fielding 2002).

Uit de Veiligheidsmonitor blijkt keer op keer dat burgers overlast van 'rondhangende jongeren' als belangrijkste probleem ervaren. Waarom maken burgers zich daar zo druk om? Immers, in lang niet alle gevallen gaat het om overlastgevend of bedreigend gedrag. Uit Engels onderzoek blijkt dat twee factoren dat item tot een probleem maken: ten eerste ligt de frequentie van 'rondhangende jongeren' zeer hoog, vooral in kansarme wijken ('in my face everyday'); en ten tweede meent twee derde van de respondenten dat jongeren zich 'opzettelijk antisociaal' gedragen. De belangrijkste emotionele reacties op 'hangjongeren' zijn overigens irritatie, boosheid, frustratie en zorg, en niet zozeer angst. Het percentage mensen dat zegt bepaalde plekken te mijden of niet uit te gaan, is gering (18 procent). Semiotische analyse maakt duidelijk dat burgers het gedrag van jongeren als onvoorspelbaar 'lezen' (Innes 2004). Opvallend is dat inbraak en diefstal in deze onderzoeken slechts een marginale rol spelen. Die delicten geven niet het signaal dat 'mijn wijk zonder sociale controle is'. Mensen zijn dus veel gevoeliger voor intimiderende vormen van overlast dan voor doorsneevormen van misdaad.

Het frequent blootgesteld zijn aan kleine problemen rondom dronken mensen of hangjongeren kan voor velen

uitgroeien tot een groot probleem. De perceptie van zich op-eenstapelende wanordelijkheden zendt de boodschap uit dat de lokale gemeenschap vertrouwen en morele consensus ontbeert. Ook de waarneming 'opzettelijk antisociaal' is van belang. Aanstootgevend gedrag van jongeren is typisch non-instrumenteel gedrag: het is demonstratief zichtbaar en wordt vaak ondernomen om een 'symbolisch affront' te veroorzaken. Veel jongens en jonge mannen stellen er plezier in problemen te veroorzaken en daarop te worden aangesproken. Ook om die reden kunnen vormen van antisociaal gedrag als ernstiger worden ervaren dan incidentele misdrijven. Dat is vooral het geval wanneer de persoonlijke integriteit op het spel staat.

Verbaal geweld: de belediging als morele krachtmeting

Een van de onbehoorlijke en vaak onduldbare gedragingen is verbaal geweld. Beledigen, schelden en bedreigen houden de gemoederen van burgers bezig, temeer omdat dergelijk gedrag vaak een gevoel van onveiligheid en onmacht geeft. Verbale agressie intimideert door het vertoon van kracht, in de geluidsterkte en de intonatie, maar vooral door het tentoonspreiden van bluff en durf in het doorbreken van taboes en andere omgangsregels. Iemand die wil intimideren zoekt zijn toevlucht tot woorden met de grootste taboewaarde of bluffende waarde (Sterkenburg 2003; Winters en Duck 2001).

Veel taalwetenschappers hebben vastgesteld dat schelden de laatste decennia heftiger is geworden: steeds meer wordt de overtreffende trap van verwensingen opgezocht. Herman Vuijsje (2003) signaleert een ontwikkeling van ingetogen en onschuldig verbaal geweld naar uiterste hardheid en onbeschoftheid, wat tot uitdrukking komt in de opkomst en acceptatie van een 'verbaal vandalisme': openbaar leedvermaak bij ziekte, dood en verderf, bijvoorbeeld refereren aan de massamoord op joden of aan vrouwenbesnijdenis. Ook het taboe op etnisch kwetsen

is volgens Vuijsje voorbij. Opvallend is dat verbaal vandalisme doorgaans geen uiting is van discriminatie of racisme; het vormt niet de weerspiegeling van een bepaalde mening of ideologische bedoeling. Het massale gesis als Ajax-spelers het veld opkomen of de kreet 'alle joden aan het gas' komt niet zozeer voort uit antisemitisme, maar uit het verlangen de tegenstander te treffen.

Een belediging kan worden gezien als een poging de 'pikorde' van status en respect te wijzigen. De verhouding van 'onder' en 'boven' wordt plotseling omgedraaid wanneer iemand de incompetentie of nietigheid van zijn tegenstrever beklemtoont. Vooral in het bijzijn van omstanders brengen beledigingen coalities en allianties voort die de pikorde manifest maken. Het gaat om een krachtmeting die de veerkracht van de tegenstrever test, een soort classificatierite met als inzet het behoud van respect en waardigheid. Om die reden gaat het om een *morele* krachtmeting (Gabriel 1998). Mensen die zich gekleineerd voelen, zijn gemotiveerd om hun status te herstellen, en soms zodanig dat ze blind zijn voor de gevolgen van hun verzet. Gezichtsverlies is dan ook de beste voorspeller van escalatie van conflicten (Tedeschi en Felson 1994).

Uit onderzoek blijkt dat er vaak geen enkele aanleiding is voor verbaal geweld. Een verzoek of een corrigerende opmerking kan bij sommigen al de vlam in de pan doen slaan. Escalatie van onbegrip kan ook voorspruiten uit (sub)culturele misverstanden en taalbarrières. Kennelijk roepen gewone bejegeningen heftige reacties op die soms buiten alle proportie zijn (Timmer 1999). Ruwe opmerkingen, een scheldpartij, negatieve gebaren of andere vormen van 'alledaags kwaad' kunnen de voorloper zijn van openlijk en heftig agressief gedrag (Anderson en Pearson 1999). Zo blijkt dat in ongeveer de helft van de gevallen waarin de politie geweld gebruikt, eerst de autoriteit van de agenten is getart (Uildriks 1996).

Uit mijn eigen onderzoek naar verbaal geweld tussen politieambtenaren en burgers in Amsterdam (Van Stokkom

2005) blijkt dat beledigingen voor ongeveer de helft zijn gerelateerd aan bekeuringen en controles. De andere helft is niet gerelateerd aan die onvrijwillige contacten. Het gaat dan om openlijke uitdagingen, 'dollen' en ruziën op straat. Personen die wegens belediging worden aangehouden zijn voor 95 procent van het mannelijk geslacht. De leeftijdsgroep van 20-30 jaar is sterk oververtegenwoordigd. Het scheldrepertoire is plat en voorspelbaar. Er spreekt vooral onmacht uit. Hoogst zelden treffen we een wat afwijkende formulering aan, zoals een verwensing van een Marokkaanse snotneus: 'liever een zus als hoer dan een agent als broer'.

De redenen voor de aanhouding blijken sterk te verschillen. In situaties met omstanders blijkt een relatief milde belediging al voldoende te zijn voor aanhouding, terwijl in een-op-eensituaties vaak zwaardere beledigingen worden getolereerd. In dat laatste geval is er geen uitstraling naar omstanders en kan die belediging makkelijker worden genegeerd. In het eerste geval kan het publiek de indruk krijgen dat de politie haar gezag verspeelt. Daar komt bij dat niet elke verbale uitval als strikt beledigend kan worden uitgelegd. Meestal wordt verondersteld dat degene die beledigt daarvoor een motief heeft. Maar de intentie van belediging is moeilijk te bewijzen. Veel personen die zijn aangehouden, of zij nu 'keihard de leukste' willen zijn of een obsceen gebaar maken, kunnen hun intentie en daarmee het effect van hun optreden gemakkelijk ontkennen: 'ik bedoelde het niet zo' of 'vat het niet persoonlijk op'. De intentie is dus niet transparant en is voor verschillende interpretaties vatbaar. Daarnaast worden veel lelijke woorden er spontaan of onbewust uitgeflapt. Dergelijke beledigingen zijn moeilijk kwetsend te noemen. Aanhouding voor belediging berust dus vaak op subjectieve beslissingen van politieagenten, hoewel de 'publieke factor' wel een harde maatstaf is.

De onduidelijkheid over de intentie ten spijt: beledigingen raken vaak een vitale zenuw en spelen in op verborgen verlan-

gens en kwetsbaarheden ('je hebt thuis zeker niks te zeggen'). Een paar beledigende woorden kunnen de zelfverzekerde houding van een politieagent ineen doen storten en een immense boosheid veroorzaken.

Wat zijn nu de motieven van burgers om politieagenten te beledigen? Uit de processen-verbaal blijkt dat ongevraagde bemoeienis van agenten niet op prijs wordt gesteld. Staande houden wordt gezien als 'lastigvallen', een ongeoorloofde inbreuk op het privéleven. De gearresteerde burgers menen dat hun recht te handelen zoals ze zelf goed achten, niet kan en mag worden betwist. Uit de processen-verbaal komt nog een tweede patroon naar voren: de aangehouden personen vinden dat met schelden een mening kenbaar wordt gemaakt. Zij vinden dan ook dat ze hun irritatie duidelijk mogen laten blijken. Voor bijdehante burgers die geschoold zijn in straattaal is iets terug zeggen volstrekt vanzelfsprekend.

40 |

Veel burgers die voor belediging zijn aangehouden hebben antecedenten. Deze groep is dan ook niet representatief voor de hele bevolking. Maar ook uit de klachtbrieven die voor het onderzoek zijn geraadpleegd, blijkt dat veel 'gewone wetgetrouwe' burgers zich vaak ergeren aan de manier waarop politiemensen burgers 'lastigvallen'. Zij lijken vooral moeite te hebben met het 'bovengedrag' dat politiemensen etaleren. Velen verzetten zich tegen het feit dat de politie 'zomaar' waarschuwingen, vermaningen en bevelen kan geven. Ze stellen zich teweer, gaan in de tegenaanval, negeren de opmerkingen van de politiemans of -vrouw of weigeren medewerking. Ook uit dergelijke reacties blijkt dat burgers gezichtsverlies wensen te gaan. Uit de klachtbrieven blijkt tevens dat gedragingen en uitingen van politiemensen waaruit geen kleinerende intenties blijken, zoals verzoeken en het vragen om uitleg, vaak ook als opdringerig worden ervaren. Kortom, ook 'gewone respectabele burgers' die een klachtbrief insturen, lijken grote waarde te hechten aan onbelemmerd handelen en spreken. Alleen al

het iemand aanspreken wordt als een storende factor gezien.¹

Ook andere publieke beroepsgroepen hebben regelmatig met agressie te maken. Sommige mensen gaan zelfs in de aanval tegen professionals die komen helpen, zoals ambulancepersoneel. Uit onderzoek van de socioloog Evelien Tonkens blijkt dat direct fysiek geweld weinig voorkomt, maar schelden en bedreigingen zijn aan de orde van de dag. Veel mensen eisen wanneer ze 112 bellen op hoge toon een ambulance. Ook de rit wordt nogal eens verstoord doordat lang niet alle automobilisten voor sirene en zwaailichten wijken. 'Soms gebaren ze de ambulance tot kalmte of steken hun middelvinger op. Ze menen blijkbaar dat zij kunnen beoordelen of de ambulance wel echt reden tot haast heeft.' (Tonkens 2009, p. 127)

Omstanders kunnen lastig zijn en laten zich vaak moeilijk wegsturen. 'Het komt zelfs voor dat iemand die herhaaldelijk wordt verzocht toch even opzij te gaan staan, daarover een klacht indient: het verzoek was niet vriendelijk genoeg! Ook dienen mensen wel klachten in omdat ze er niet langs werden gelaten terwijl verpleegkundigen met een gewonde bezig waren: de ambulance stond in de weg!' (Tonkens 2009, p. 127)

Onderzoek van Steenvoorden en haar collega's (2009) onder beroepskrachten in het publieke domein bevestigt dat fatsoensregels niet als vanzelfsprekend worden ervaren of nageleefd. De respondenten is gevraagd bij welke groepen slechtere omgangsvormen zichtbaar zijn. Behalve jongeren worden opvallend vaak hoger opgeleide blanke Nederlanders genoemd die zichzelf belangrijk vinden. 'Vooral de docenten, verpleegkundigen en het commerciële personeel klagen over de zogenaamde kakkers. (...) Een denigrerende behandeling en doorgeschooten assertiviteit zijn de meest gehoorde klachten. In het onderwijs zijn het de ouders die de meeste problemen geven: ze verwachten dat hun kind ook naar het gymnasium gaat en willen niet horen dat dat niet haalbaar is. (...) In de zorg behandelen de patiënten het personeel met weinig respect.

Eigenlijk willen ze alleen met een arts praten en niet met de verpleging. In de winkel of in de taxi zien “mensen in pakken” het personeel niet staan.’ (Steenvoorden e.a. 2009, p. 184)

Mensen met een lagere opleiding en allochtonen zijn vaak makkelijker om mee om te gaan dan de ‘betweterige en hooghartige kakkers’. Verder wordt vaak opgemerkt dat de omgangsvormen in de Randstad een stuk slechter zijn en dat mensen buiten de Randstad gevoeliger zijn voor autoriteit.

Overigens, geen van de gespreksdeelnemers vindt dat de balans zo ver is doorgeslagen dat het werkplezier helemaal wordt vergald. Men geeft ook aan dat er veel aardige mensen zijn. En dat je veel voldoening haalt uit het werken met mensen. Er komt een gemengd beeld naar voren: vervelende en agressieve gebeurtenissen en incidenten worden niet licht terzijde geschoven, maar toch houden de meesten plezier in het werk.

Klagend en eisend gedrag

Naast verbaal geweld wordt ook klagend en eisend gedrag vaak als ergerniswekkend ervaren. In de grootschalige organisaties van tegenwoordig worden burgers uitgenodigd weerwerk te bieden of hun beklag te doen. Burgers hebben er recht op dat hun grieven serieus worden genomen. Klagen kan worden opgevat als het uiten van onvrede, waarbij een persoon, groep of instantie rechtstreeks wordt aangesproken op onwenselijk gedrag. Dat kan een leereffect bewerkstelligen. Klachten kunnen echter ook conflicten initiëren of vergroten. Klagen kan zelfs besmettelijk zijn en een domino-effect sorteren, vooral wanneer organisaties klachten weinig serieus nemen.

De bereidheid om te klagen hangt samen met hogere eisen en verwachtingen, en een zelfbewustzijn dat attendeert op verschillen tussen bestaande en wenselijke toestanden. Wie veel vergelijkt wordt al snel geattendeerd op tekorten, fouten en oneerlijke behandeling. Om die redenen lijken hoger opge-

leide personen sneller geïrriteerd te raken en gaan zij eerder over tot klagen, hoewel zij die ergernis niet altijd tot inzet van een conflict wensen te maken (Kowalski 2002).² Daarentegen behoren veel laag opgeleide personen tot een grote groep van ouderwetse volgzame cliënten (ouderen, allochtonen), die bereid zijn te wachten, weinig vragen stellen, hun rechten niet goed kennen en die dus ook niet opeisen. Zij schrijven de dokter of de leraar nog automatisch gezag toe (Van der Jagt 2003).

Klagende burgers vertonen vaak claimgedrag: ze menen bepaalde diensten of producten dwingend te kunnen opeisen. Het gaat dikwijls om ontevreden en ongeduldige klanten die op stel en sprong bediend willen worden of op irritante wijze vasthouden aan hun wensen. Sommige cliënten of patiënten hebben irrationele verwachtingen van wat een zorgverlener of een arts kan bieden, verwachtingen die door het politieke bedrijf in veel opzichten zijn versterkt. Menige overheidsdienst is immers omgedoopt in een bv die het economisch ruilgoed levert waar 'koning klant' om vraagt.

Eisend gedrag gaat vaak gepaard met ontkennen of negeren van kritiek. Veel burgers geloven dat zij een speciale behandeling verdienen. Om die reden roept hun gedrag veel weerstand op, van gekwetste gevoelens tot agressie. Niettemin, omdat professionals en baliemedewerkers de lieve vrede willen bewaren, worden onredelijke claims lang niet altijd bestreden (Kowalski 2002). Nu geven grote organisaties ook veel aanleiding tot ergernis en frustratie. Burgers hebben onder andere te maken met lange telefonische wachttijden, onbereikbare medewerkers, onpersoonlijke behandeling, onwetendheid en bureaucratische afscherming (Vuijsje 2007).

Tanend gezag

Hoe is nu de toename van ruw en onbeschoft gedrag over langere termijn te verklaren? Vele factoren spelen een rol, van

individuele factoren als gebrek aan zelfbeheersing, onachtzaam handelen en egoïsme, tot maatschappelijke factoren als verminderde sociale controle en het kunnen 'verdwijnen in de anonimiteit'. Hieronder wil ik nader ingaan op het veronderstelde 'tanende gezag' van professionals; vervolgens zal ik een aantal cultuurpsychologische ontwikkelingen nader duiden.

Gezag is op de terugtocht en verkeert in een crisis, zegt Evelien Tonkens. Gezag heeft sinds de opstand tegen de regenten in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw en de opkomst van 'koning klant' op de onbegrensde markt weinig ijkpunten meer. Voorheen berustte gezag op twee pijlers: hogere opleiding en hogere klasse, de notabelen in het bijzonder, zoals onderwijzers en artsen. Tegenspreken was gevaarlijk, want daarvoor waren gezagsdragers te machtig. Ze konden je straffeloos vernederen en slecht behandelen. In de jaren zeventig echter werd de macht van deze gezagsdragers drastisch ingeperkt. Iedereen verdiende respect, ongeacht zijn gedrag, ook drugsgebruikers en psychisch gestoorden (Tonkens 2009; Sennett 2003).

Professioneel handelen wordt tegenwoordig verricht in een context waarin autoritair optreden niet meer vanzelfsprekend is. Uit onderzoek blijkt dat de antiautoritaire gezindheid van Nederlanders sterk is gegroeid (van 30 procent in 1970 tot 52 procent in 1996) (Scheepers en Te Grootenhuis 2000). Maar daaruit mag men niet concluderen dat Nederlanders niet meer bereid zijn de verzoeken van gezagsdragers op te volgen en de regels maar aan hun laars lappen. Indien men gezag definieert als 'blindelings gehoorzamen' of 'klakkeloos vertrouwen in bovengestelde personen', zou er inderdaad sprake zijn van een substantiële afname van gezag. Maar als we gezag definiëren als het vermogen mensen op respectabele wijze te overtuigen, dan staat de zaak er anders voor. Het zou dan ook onjuist zijn te concluderen dat gezag geheel en al op de terugtocht is. Juister is het dat gezag andere vormen heeft aangenomen.

In de eerste plaats lijken formele gezagsvormen te worden ingewisseld voor argumentatieve en persoonlijke gezagsvormen. Formeel handelen wordt door moderne burgers minder geaccepteerd. Zij krijgen dan niet het respect waar zij op rekenen. Uit politiestudies blijkt dat vooral het geforceerd toepassen van regels of het zich verbergen achter regels en voorschriften veel weerstand bij burgers oproept (Kop e.a. 1997). Iemand uit de hoogte toespreken, dogmatisch optreden en formeel afhandelen worden menigmaal uitgelegd als een provocatie of schoffering, een aanval op de identiteit van de burger. Moderne gezagsdragers werpen zich dan ook niet meer op als louter vertegenwoordigers van de overheid, maar ontwikkelen ook persoonlijke vormen van overtuigen en aansporen. Instemming van burgers moet door overtuigende argumenten en een integere houding worden gewonnen (Van der Vijver en Gunther Moor 2001).

In de tweede plaats vindt gezagstoekenning niet meer blindelings plaats. Zo wordt het 'bovengedrag' van politiemensen alleen onder bepaalde voorwaarden aanvaard. Burgers accepteren hun rol van te controleren persoon alleen wanneer wordt uitgelegd waarom dat nodig is (Tedeschi en Felson 1994). Een aannemelijke verklaring daarvoor is dat coöperatie door de burger gezien wordt als een beloning voor de politie-man of -vrouw. Die beloning wordt niet verleend wanneer geen reden wordt gegeven voor de ondervraging, of wanneer de gegeven reden niet als geëigend of zinvol wordt beschouwd. Voor andere professionals, zoals artsen en docenten, lijkt hetzelfde op te gaan: ze moeten aantonen dat ze competent zijn en moeten op redelijke wijze hun optreden uitleggen. Gezag moet zich aldus steeds opnieuw waarmaken, heeft een ongewis en voorlopig karakter en kan dus ook door bijvoorbeeld lomp gedrag of een aarzelende houding worden verspeeld.

Een derde reden dat moderne burgers kritischer kijken naar het optreden van professionals heeft te maken met hun

sterke oriëntatie op eerlijkheid en procedurele correctheid. Er wordt een strikt gelijke behandeling verlangd. Waargenomen oneerlijkheid ('waarom hij wel en ik niet?') schept aldus een groot conflictpotentieel (Tyler en Huo 2003).

Dit alles heeft de nodige implicaties. Als de medewerking van burgers steeds opnieuw moet worden 'gewonnen', wordt het verwerven van gezag een moeizaam proces. Gezagsuitoefening – en de daarmee verbonden aansporing tot de naleving van regels – is veel kwetsbaarder geworden. Temeer omdat burgers vaak onwillige rolspelers zijn die zich snel aangevallen voelen. Bovendien, als gezag kwetsbaar is, zijn professionals meer beducht voor provocaties en beledigingen. Als hun gezagsuitoefening niet meer vanzelfsprekend is, vatten zij een willekeurige uitdaging mogelijk eerder als bedreigend op of proberen ze die te ontlopen. In veel opzichten zijn gezagsdragers onmachtiger en onzekerder geworden en voelen zij zich eerder bezwaard een eind te maken aan ergerlijk gedrag. Zij deinen ervoor terug paternalistisch op te treden en vrezen weerstand en afwijzing van burgers.

Dat 'tanende gezag' heeft ertoe geleid dat mensen minder worden aangesproken op ergerlijk en onacceptabel gedrag. Van Praag (2004) spreekt over een 'repercussiearme maatschappij': er volgen lang niet altijd sociale sancties op normoverschrijdingen. De risico's van licht crimineel of overlastgevend gedrag zijn daarmee gering geworden, wat de brutalen en de 'bluffers' goed uitkomt. Het taboe op geweld, net als het taboe op racisme en haatuitingen, maakt het voor die groepen ook aantrekkelijk over de schreef te gaan.

Vele tendensen, niet alleen het vervagen van het gezag, maar ook het wegvallen van sociale controle, hebben de sociale drempels aangetast die agressief gedrag kunnen afremmen (Van den Brink 2008). Een cultuur waarin schandelijk gedrag moet worden voorkomen of waarin een taboe bestaat op het uit de band springen, werkt dempend. Het christelijke geloof

vormde lange tijd een drempel die verhinderde dat men vormen van woede, gekrenktheid of agressie gemakkelijk de vrije loop liet. Maar die drempel is veel lager in een cultuur die zelfbepaling en zelf kiezen als de hoogste waarden beschouwt. Dat betekent dat degenen die om de een of andere reden tot agressief gedrag neigen, veelal ongestoord hun gang kunnen gaan.

Cultuurpsychologische interpretaties

Na deze problematiek van ‘tanend gezag’ te hebben besproken wil ik de aandacht vestigen op een aantal cultuurpsychologische analyses die kunnen verduidelijken in welke opzichten de sociale omgangsvormen de laatste decennia ruwer zijn geworden. Die verklaringen zijn speculatiever, maar tegen de achtergrond van de normen-en-waardendiscussie alleszins relevant.

Informalisering en acting out

| 47

Vaak wordt erop gewezen dat burgers elkaar niet meer met gepaste afstand aanspreken, maar direct een bepaalde intimiteit veronderstellen (Raes 1995; Pessers 2003). Het innerlijke leven wordt niet meer afgeschermd, maar juist uitdrukkelijk in de publieke ruimte gebracht. Hierdoor wordt de ontmoeting niet vergemakkelijkt, maar juist bemoeilijkt. Als geen gebruik wordt gemaakt van rituele omgangsvormen, blijft vertrouwde achterwege en resteert een ‘naakte communicatie’ van gedachteloos eruitgeflapte gevoelens. Jos van der Lans (2005) spreekt over een ‘verhuiskamerisering’ van de publieke ruimte. Tijdens het autorijden worden de privéomgangsvormen voortgezet, en terwijl men mobiel belt op straat worden privébeslommeringen openlijk besproken. De publieke ruimte fungeert dan als particuliere telefooncel. Dat geeft veel ergernis, want wanneer we intieme zaken moeten aanhoren worden we ongevraagd deelgenoot van delicate of compromitterende ervaringen.

Veel mensen geloven dat ze zich overal, waar ze ook zijn, thuis moeten kunnen voelen. Vanuit die innerlijke oriëntatie worden anderen snel gezien als een 'obstakel'. Regels verschijnen meer en meer alsof ze ons van buitenaf worden opgedrongen en er wordt navenant op gereageerd. Geïsoleerd in onze eigen 'zeepbel' vinden we dat andere mensen snel onbeschoft zijn en we neigen ertoe een overdreven besef te ontwikkelen dat hun gedrag bedreigend is (Truss 2005).

Deze interpretatie klinkt overtuigend. Iedereen wordt dagelijks geconfronteerd met mensen die zich opdringerig op de voorgrond plaatsen of zich juist heftig verweren tegen aanval- len op hun privacy. Toch kan lang niet alle ergernis hierdoor worden verklaard. Hoe bijvoorbeeld verbaal geweld te interpre- teren? Zou het schelden in de publieke ruimte uitsluitend een voortzetting zijn van informele omgangsvormen? In veel op- zichten is dat zo, bijvoorbeeld als buitenshuis een ongedwon- gen omgang en camaraderie – inclusief het vloeken – worden voortgezet. Anderzijds: jongeren die zich op straat luidruchtig laten gelden, houden zich thuis meestal keurig aan de regels (zie het volgende hoofdstuk). De omgangsregels die thuis – en op school en op het werk – van kracht zijn, zoals voor elkaar openstaan, luisteren en argumenteren, lijken in de publieke ruimte te worden ingewisseld voor andere regels, vooral die van 'straatwijsheid'. De omgangsvormen van de straat vragen om imponeren, bluffen en aftroeven. Het gaat er niet om iemand redelijk te overtuigen, maar hem 'af te zeiken' of sarcastisch op zijn nummer te zetten. Voldoen aan een redelijk verzoek is vol- gens die logica zinloos en ondermijnt zelfs de status die je in de groep hebt. Argumenteren ten overstaan van een luidruchtig uitgaanspubliek of 'dollende' jongeren, is dan ook vaak een zwaktebod. Ik meen dan ook dat veel van de ergernis in de pu- blieke ruimte te verklaren is door *acting out*-gedrag: uit de band springen, stoer en *cool* van je afbijten (zie hoofdstuk 3).

Assertiviteit en narcisme

Ten slotte wil ik dieper ingaan op een andere cultuurpsychologische interpretatie die in Nederland in het bijzonder door de socioloog Gabriël van den Brink (2001; 2004; ook Boutellier 2002) is verwoord: de laatste decennia heeft zich een doorgeslagen assertieve levensstijl ontwikkeld; burgers gaan eerder op hun strepen staan en willen hun eigen wensen gehonoreerd zien. De keerzijde van die levenshouding is dat diezelfde burgers zich eerder gekwetst voelen. Als zij niet het respect ontvangen waarop zij recht menen te hebben, schakelen ze gemakkelijk over op een grote mond, een dreigende houding of het gebruik van geweld. De verhoogde gevoeligheid voor kwetsende bewoordingen maakt volgens Van den Brink deel uit van een bredere sociaal-culturele ontwikkeling waarin eisen en verwachtingen almaar hoger worden. Vooral de hogere eisen van kennis, alertheid, flexibiliteit en eigen verantwoordelijkheid kunnen die grotere gevoeligheid verklaren. Van den Brink spreekt in dat verband over een lagere tolerantiedrempel: mensen nemen eerder aanstoot; hun incasseringsvermogen lijkt verminderd. Om die redenen worden overlast en opdringerig gedrag nu eerder als hinderlijk ervaren dan pakweg veertig jaar geleden.

Het gaat in feite om een narcistische woede, dat wil zeggen een onvermogen om eigen tekorten te erkennen en de neiging ergernis op anderen af te reageren. Van den Brink brengt dat in verband met de problematiek van een 'kwetsbare hoge eigendunk': personen die een groot ego combineren met een onzekere status zijn het agressiefst. Omdat hun zelfbeeld veel schommelingen ondergaat, zijn ze hypergevoelig voor bedreigingen van hun ego. Een kleine aantasting van hun waardigheid kan al een agressief antwoord uitlokken. Daarentegen worden personen die rotsvast geloven in hun hoge zelfbeeld door weinig bedreigd. Dat geloof maakt ze juist resistenter

tegen bedreigingen van hun ego. Deze bevinding wordt door veel onderzoek bevestigd. De negatieve zelfwaardering, de hulpeloosheid, het gevoel vernederd te zijn of verlaten te worden, al die schaamtegeladen gevoelens leiden regelmatig tot explosieve, ongecontroleerde vormen van woede.³

Met Van den Brink kunnen we beamen dat mensen zwaar-der zijn gaan tillen aan de aantasting van hun persoonlijke integriteit. Mensen sporen elkaar aan meer respect aan de dag te leggen; de balans van geven en ontvangen respect wordt veel scherper bewaakt. Toch moet zijn analyse worden aangescherpt. Zo is het de vraag of een kwetsbare hoge eigendunk wel altijd kan worden vereenzelvigd met een narcistische levenswijze. Van den Brink erkent dat assertiviteit meerdere gestalten heeft. Het narcisme van de moderne autochtone burger met een hoge opleiding en een grote bewegingsvrijheid is een dominante verschijningsvorm. De trotse onbuigzaamheid van veel Marokkaanse of Antilliaanse jonge mannen is een andere verschijningsvorm. De eigendunk van die mannen lijkt veel explosiever van aard te zijn.

Daarnaast lijkt het zinvol om een scherper onderscheid te maken tussen enerzijds assertieve omgangsvormen en anderzijds narcistische attitudes. Assertief gedrag hoeft niet te zijn uitgehard in karaktereigenschappen; het is eerder een sociale omgangsvorm, een manier van communiceren. Achter narcisme daarentegen gaat een psychische problematiek schuil, die onder andere te maken heeft met de behoefte bewonderd te worden en als speciale persoon te worden aangesproken. De narcistische persoonlijkheidsstoornis wijst onder andere op een groots beeld van het zelf, een preoccupatie met fantasieën die anticiperen op succes, macht en uitblinken, en een gebrek aan inlevingsvermogen (Leary e.a. 1997; Derksen 2009). Narcisme duidt dus op 'ongenaakbaar' willen zijn, volmaakt, alles in de hand willen hebben.

Narcisme blijkt samen te hangen met een opvoeding waarin kinderen heel vaak werden geprezen en steeds hun zin

hebben gekregen (Kowalski 2002). Kinderen worden op een voetstuk geplaatst door hun ouders; ze krijgen te maken met een mix van toegeeflijkheid en ophemeling en voelen zich daardoor eerder in de kou staan en kunnen moeilijker omgaan met tegenslag. Narcistische ouders menen dat hun dierbaren niets in de weg mag worden gelegd en ontkennen vaak botweg dat hun kind over de schreef is gegaan (Derksen 2009).

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat excessief zelfgecentreerde mensen snel agressief worden wanneer ze worden bekritiseerd, uitgedaagd of bedreigd. Ze voelen zich gekwetst en geraakt, en ze gaan zich ook instellen op mogelijke dreigingen. Dat gaat vaak samen met een neurotisch angstgevoel, een zich voortdurend bedreigd voelen. Niet zozeer omdat men concreet angst voelt, maar omdat men niet kan omgaan met afwijkende situaties (Bushman en Baumeister 1998). Narcistische mensen ontwikkelen ook een verhoogde gevoeligheid voor de reacties van andere mensen. Ze voelen zich in het alledaagse leven eerder een slachtoffer en zien onschuldige vormen van onfatsoenlijk gedrag (geen 'dank u' zeggen bijvoorbeeld) eerder als expliciete overtredingen. Narcistische personen verwachten veel respect en voelen zich bijna permanent teleurgesteld en gekleineerd (McCullough e.a. 2003).

Nu hoeft narcisme niet per se als stoornis te worden gezien. Veel welgestelde mensen vertonen licht narcistische kenmerken, zoals het overschatten van hun eigen vaardigheden en het verwachten en zoeken van bewondering. Een ander kenmerk, de lichtgeraaktheid, kan volgens Amerikaanse psychologen worden toegeschreven aan de 'illusie van transparantie': mensen geloven dat ze hun meningen en gevoelens helder hebben uiteengezet en zijn geïrriteerd wanneer anderen die niet begrijpen. Bijvoorbeeld wanneer ze aan een baliemedewerker uitleg moeten geven over hun achtergrond. Ze overschatten dus de mate waarin anderen de eigen indrukken onderschrijven en stuiten aldus op veel vijandige

situaties, waarin ze ‘onverwacht’ worden aangevallen (Kowalski 2002).

Volgens de socioloog Frank Furedi worden dit soort lichte vormen van narcisme sterk bevorderd in een ‘therapeutisch ethos’ van het nastreven van individueel geluk. In dit ethos wordt het individu gedwongen naar het eigen emotionele welzijn te kijken, zonder af te gaan op sociale instituties. Mensen worden aangemoedigd zichzelf als kwetsbaar te zien, zich te richten op hun ‘emotionele tekort’, en ze worden uitgenodigd hun problemen door de lens van therapie te bezien (Furedi 2004). De ‘therapeutische mens’ heeft dus geen vitaal en sterk karakter en is in feite voortdurend aangewezen op hulp en bescherming.

Voor deze kwetsbare en breekbare mensen, zegt Furedi, is beleefdheid veel belangrijker geworden. Ze zijn er steeds op gefixeerd, en wanneer beleefdheid uitblijft, volgt vaak een innerlijke woede die niet in gewone bewoordingen kan worden vertolkt. Die overreactie op (vermeend) onfatsoenlijk gedrag wordt dus niet zozeer door ‘asociale anderen’ bepaald, maar door breekbare verwachtingen en onbeholpen communicatie. Het ervaren van overlast is dus in feite een uiting van vervreemding (zie ook Waiton 2008).

In feite gaat het om een overreactie van prikkelbare stedelingen. De norm van ‘elkaar geen last bezorgen’ wordt in stedelijke contexten van welgestelde burgers regelmatig tot irreële proporties opgeblazen. In dorpen of op het platteland zal men die ‘hypermoraal’ niet snel aantreffen, noch in de lagere klassen. In boerengemeenschappen en in arbeidersbuurten wordt asociaal gedrag ook niet ‘gelezen’ als bewijs dat de samenleving sociaal zou zijn ontwricht.

Besluit

De interpretaties die in dit hoofdstuk de revue zijn gepasseerd, geven soms een overdreven beeld van de morele gebreken

van hedendaagse burgers. Het zou onjuist zijn te menen dat beschaafde omgangsvormen over de gehele linie zouden zijn verminderd. In de meeste gezinnen, scholen en arbeidsplaatsen gaan mensen respectabel met elkaar om; de gegroeide gelijkwaardige omgang lijkt een groter onderling vertrouwen en een vlottere samenwerking te bevorderen.

Dat neemt niet weg dat veel sociale drempels die agressief gedrag kunnen dempen (sociale controle; geloof) zijn aangetaast, terwijl het gezag van professionals minder uitgesproken vormen heeft gekregen. Veel mensen vinden dat ze worden lastiggevallen wanneer ze op straat worden aangesproken, en nemen hun toevlucht tot de assertieve imponeertaal van 'afbekken' en 'afzeiken'. Mensen met 'kwetsbare grote ego's' nemen snel aanstoot, terwijl hun tolerantiedrempel is verlaagd.

Zijn mensen ruwer geworden of juist gevoeliger? Waarschijnlijk beide: én assertiever én lichtgeraakter. Vanuit een toegenomen gevoeligheid gedragen we ons agressiever, vooral als we het idee hebben 'voor gek' te staan of 'af' te gaan en we ons daartegen gaan verweren. Het zijn dus twee kanten van dezelfde medaille, voortspruitend uit het psychische huishouden van meer of minder narcistische burgers.

Burgers gedragen zich zonder twijfel minder respectabel dan een halve eeuw geleden. Vroegere 'autoritaire' personen – de strenge leraar of de neerbuigende werkgever – vertoonden regelmatig onbeschoft gedrag, wat sterk samenhangt met het bewaken van standsverschillen. Maar hedendaagse burgers zijn onzekerder, ongeduldiger en opvliegender (Clark 1997). Zij hebben hogere verwachtingen; velen menen a priori recht te hebben op perfecte dienstverlening en voelen zich snel gedwarsboomd. Tegelijk lijken we minder goed in staat elkaar op ons optreden aan te spreken en ergerlijk gedrag te bestrijden. We willen niet voor bemoeial worden uitgemaakt en we gedragen ons in veel opzichten op sociaal onbeholpen wijze.

Binnen een gevoelig psychisch huishouden krijgt onfatsoen een overdreven betekenis. Moderne burgers vergelijken zich soms op het neurotische af met anderen en bewaken angstvallig de balans van wederkerig respect. We stellen ons fel teweer tegen een aantasting van onze persoonlijke integriteit: we voelen ons snel gepikeerd of gepasseerd, we worden niet snel genoeg geholpen. Het 'ben ik te min?' lijkt ons hele psychische huishouden te domineren en initieert voortdurend morele krachtmetingen waarin wordt gestreden om respect en waardigheid.

HOOFDSTUK 3

ACTING OUT. MACHO'S IN VRIJETIJDARENA'S

Zinloos geweld houdt nog altijd de gemoederen bezig. Gewelddadige incidenten die op onverwachte momenten losbarsten en geen gemakkelijk herkenbaar doel hebben, stellen ons voor raadsels. Van de vele verklaringen die daarvoor worden gegeven, wordt bijna altijd de factor 'alcohol en drugs' genoemd. Vergeleken met vroeger is het nu ieder weekend kermis; er wordt veel gedronken, gesnoven en geëxperimenteerd.¹ Er zijn echter ook andere, minder voor de hand liggende verklaringen nodig, die iets zeggen over de veranderingen die zich in de laatste halve eeuw in het psychologische huishouden van jongeren en jongvolwassenen hebben voltrokken.

Ik zal in dit hoofdstuk nader ingaan op twee veranderingsprocessen: de opvoedingsstijl enerzijds en het vrijetijdsgedrag van jonge mensen anderzijds. Ouders lijken meer en meer tegemoet te komen aan de wensen van hun kinderen en jeugdigen hebben een grote speelruimte verworven om zelf keuzes te maken. Tegelijk worden de ervaringen en verwachtingen van jongeren en jongvolwassenen sterker bepaald door het uitgaansleven,

de lichaamscultuur en de vrijetijdsarena's. Sommigen spreken van de opkomst van een vitalistische cultuur (Boutellier 2002). Het impulsieve *acting out*-gedrag zou wel eens te maken kunnen hebben met de verbreiding van populaire soorten machobeelden. Er wordt een grote premie op een *cool* en stoer imago gezet ('keihard de leukste'), dat vooral bij jongens en jonge mannen daadwerkelijk wangedrag met zich mee kan brengen. Ik zal in dit hoofdstuk betogen dat het aanbod van machobeelden in de amusementsindustrie is gegroeid en dat parallel daaraan jongens en jonge mannen in vrijetijdsarena's meer machogedrag zijn gaan vertonen.

Voor we nader ingaan op die interpretaties, eerst nog enkele kanttekeningen. We moeten oppassen geen misantropisch beeld van de hedendaagse jeugd te schetsen. Paniekerige verhalen dat de jeugd stuurloos zou zijn en zonder controle, kloppen niet. Ook nu moeten we er rekening mee houden dat de volwassenenwereld overgevoelig reageert: wat voorheen kattenkwaad en onbesuisd gedrag werd genoemd, heet nu agressie. Het 'straattuig' zou wel eens een sterkere metafoor kunnen zijn voor een verlies van gezag en sociale controle en een obsessie met beleefdheid.

Een tweede kanttekening betreft de misdadaadcijfers. In het inleidende hoofdstuk is aangegeven dat juist overlastcategorieën en delicten waarvoor de bevolking gevoelig is, zoals intimidatie op straat en vernieling, na de eeuwwisseling niet zijn gedaald en soms zijn blijven doorgroeien.² De politieregistraties geven echter een sterk vertekend beeld. We moeten de toenemende aandacht voor geweld in het politiebeleid (en dus in de registraties) niet verwarren met de feitelijke ontwikkelingen.³ Niettemin is er reden te veronderstellen dat er zich wat betreft jeugdgeweld toch een feitelijke stijging heeft voorgedaan. Daarvoor is de stijging in de politiecijfers te spectaculair.⁴

De grenzeloze generatie

Volgens veel nota's en onderzoeken gaat het prima met de Nederlandse jeugd. Het merendeel van de jongeren doet het goed en bezorgt geen overlast (Prins 2008). Ook internationaal onderzoek presenteert mooie cijfers: Nederlandse jongeren behoren tot de gelukkigste van de wereld. Onderzoeksbureau Motivaction wijst echter op ontwikkelingen die onder de oppervlakte spelen en een allesbehalve mooi beeld laten zien (Spangenberg en Lampert 2009).

Lange tijd hebben gezinssociologen en pedagogen vastgesteld dat er weinig mis is met de kwaliteit van de opvoeding. Volgens deze wetenschappers zou de behoefte aan individuele ontplooiing niet ten koste zijn gegaan van geborgenheid en onderlinge betrokkenheid in het gezin. Ouders zouden competente, overtuigde en tevreden opvoeders zijn. Ze voorzien in een warm emotioneel klimaat en tonen gevoelens van affectie en genegenheid. Slechts één op de tien moderne gezinnen zou worstelen met grote problemen (De Winter en Kroneman 1998).

Dat beeld lijkt deels nog altijd te kloppen. Ouders zijn de laatste halve eeuw gevoeliger geworden voor de belangen en het psychische welzijn van hun kinderen. Veel meer dan in de jaren vijftig en zestig trachten ouders zich in hun kinderen in te leven, hen te begrijpen, rekening te houden met de ontwikkelingsfase waarin ze verkeren en in te spelen op hun individuele behoeften en verlangens. Die responsieve opvoeding zorgt ervoor dat kinderen op meer warmte en aandacht kunnen rekenen. Er wordt bewust meer ruimte gegeven aan zelfstandig, experimenterend leren. Ouders hebben het beste met hun kinderen voor. Er is niets schandaliger dan je kinderen verwaarlozen en je niet bezorgd maken over hun geluk en toekomst (Brinkgreve 1999).

Volgens Gabriël van den Brink – zie zijn studie *Hoge eisen, ware liefde* – is in de naoorlogse periode wel de bezorgdheid over het gezin scherp toegenomen. Deze groeiende bezorgd-

heid komt volgens hem deels voort uit onzekerheid, maar vooral uit de gestegen ambities van de levenspartners, uit het feit dat mensen tegenwoordig hogere eisen stellen aan zichzelf, gezinsgenoten en onderlinge relaties. Ook de gemiddeld hogere opleiding heeft daaraan bijgedragen (Van den Brink 1997, p. 84). Door de grotere behoefte aan intieme en affectieve relaties, concludeert Van den Brink, is de betekenis van het gezin zelfs groter geworden dan enkele decennia terug.

Tegelijk zijn er stevige scheuren gekomen in het beeld van het gezin als een warme en geborgen opvoedingsomgeving. Ten eerste doen zich veel opvoedingsproblemen voor ten gevolge van een gebrek aan ouderlijk gezag en toezicht. Daarbij moet meteen worden aangetekend dat ouders – anders dan veel hulpverleners en therapeuten beweren – weinig mogelijkheden hebben om het gedrag van adolescenten te sturen en te controleren. Om met Judith Harris – auteur van *Het misverstand opvoeding* – te spreken: nog altijd wordt de mythe gekoesterd dat ouders kunnen bepalen of kinderen gelukkige en fatsoenlijke volwassenen worden. En het móet de schuld van de ouders zijn als er iets fout gaat (Harris 1999).

Het leven van jongeren wordt echter sterk bepaald door internet, televisie en de amusementsindustrie. Leren vindt heden ten dage minder plaats op school. Het is eerder gelokaliseerd in de massacultuur. Jongeren hebben een ongekend aanbod van communicatiemediën tot hun beschikking en daarmee een enorm scala van alternatieven voor de bestaande leescultuur. Volgens de filosoof René Boomkens heeft daarmee een heel andere manier van leren haar intrede gedaan: leren door onderdompeling in de beelden en geluiden van mediaprogramma's. Leren zou geen geleidelijk proces meer zijn van gedurende oefening van wijsheden waarin ouderen een cruciale rol spelen, maar is veeleer gestoeld op shockmatige confrontaties met clips, films en shows, waardoor jongeren collectieve emoties ondergaan en dromen koesteren. Rolvoorbeelden dringen

via televisie, videospelletjes, games en internet de kinderkamer binnen. Dat betekent volgens Boomkens een definitieve breuk met de waarde en betekenis van traditie (overdracht). Vanaf hun tiende of twaalfde wordt de ervaringswereld van kinderen nadrukkelijk bepaald door factoren waarop ouders weinig tot geen invloed hebben (Boomkens 1999).

Hoe is het gesteld met de hedendaagse jongeren? Uit recent onderzoek van Maerten Prins (2008) blijkt dat twee derde van de Nederlandse jongeren geen enkel risicogedrag vertoont. Maar met sommige groepen gaat het niet goed, onder andere door overmatig drankgebruik.⁵ Uit het onderzoek blijkt dat bij 37 procent van de jongeren thuis sprake is van een permissieve opvoedingsstijl (toegeeflijke ouders die geen of weinig grenzen stellen). Die opvoedingsstijl wordt geproblematiseerd in *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*, het eerdergenoemde onderzoek van Motivaction (Spangenberg en Lampert 2009). Het moderne geëmancipeerde gezin blijkt wel degelijk te worden geplaagd door ouderlijke onmacht, opvoedingsonzekerheid en gemakzuchtig verwennen. Volgens de onderzoekers is de groep plichtsgetrouwe en traditioneel ingestelde burgers de laatste decennia fors geslonken. Die groep is gesteld op harmonie, regelmaat, zuinigheid en voorspelbaarheid. Er is met andere woorden een meer op zichzelf gerichte middenklasse ontstaan, die weinig affiniteit heeft met matiging en zelfbeheersing.

Volgens de auteurs fungeerden de middengroepen jarenlang als stabiliserende ankers; zij vormden een sociaal stootkussen dat vele kleine conflicten in de samenleving opving. In een ontzuilde samenleving is die middenklasse veel minder sterk sociaal ingebed en minder stabiel. De middengroepen lijken te zijn 'losgeslagen' en richten zich op een belevenis-economie die amusement en kicks belooft. Dat blijkt uit het gedrag van de 'opwaarts mobielen' en 'postmoderne hedonisten'. In beide groepen richten burgers zich op uitgaan en

een comfortabel leven, hoewel de eersten succes nastreven en hogerop willen, en de tweeden hechten aan een avontuurlijke belevingscultuur.

Volgens de auteurs staan de middengroepen – ook wel aangeduid als ‘nieuwe burgerij’ – open voor het ultralichte zingevingskader dat de markt aanbiedt. Het beeld, de icoon, het merk en de lichamelijke ervaring, dat zijn de dingen die tellen. De nieuwe burgerij kenmerkt zich door zelfingenomenheid, maar heeft tegelijk hoge verwachtingen van het leven. Zij wil geen verboden en inperking van vrijheden. Er dreigt volgens Motivaction daardoor een grotere verwijdering tussen burgers en de overheid. ‘Elke regel, elk hek werkt een zekere mate van polarisatie in de hand.’ (Spangenberg en Lampert 2009, p. 22) Grote groepen burgers vinden dat ‘onzinnige regels’ niet hoeven te worden nageleefd. De auteurs menen dat deze onwilligheid of selectieve burgerlijke ongehoorzaamheid niet uniek is voor Nederland, maar de organisatie van de handhaving van de regels is in het Nederlandse klimaat van pappen en nathouden zeer problematisch.

Ook in de jongste geboortecohorten zijn de groepen plichtsgetrouwe en verantwoordelijke burgers sterk in omvang afgenomen: zij nemen nog maar vijftien procent voor hun rekening. De aanhangers van een ‘ruw hedonisme’, die genieten van spanning en risico en regels en grenzen aftasten, zijn daarentegen sterk in aantal gegroeid. Deze groepen kennen volgens het onderzoek sterke narcistische en zelfgerichte trekken en houden minder rekening met anderen. Volgens Motivaction zal deze tendens alleen maar sterker worden (p. 93).

In het rapport wordt gesproken over een ‘generatie Einstein’: jongeren kunnen gemakkelijk met complexiteit omgaan, weten veel, zijn bereisd, alert en kritisch. Een deel van de jongste generatie bestaat uit praktische idealisten. Niettemin, het grootste deel van de jongeren is hedonistisch en materialistisch ingesteld. ‘Jezelf goed voelen’ staat voorop. Ze

zijn gefocust op uiterlijkheden, kicks, geld, consumptie en netwerken. 'Leuk' is de norm geworden. De jongste generatie heeft zich massaal bekeerd tot de commerciële zenders en heeft weinig op met etiquette en regels voor omgangsvormen, veel minder dan hun leeftijdsgenoten tien jaar terug (p. 64). Het besef dat matigheid, soberheid en geduld zinvolle deugden zijn, ontbreekt. De jongste generatie laat dergelijke innerlijke waarden links liggen te midden van het bombardement van belevenissen en amusement. De steeds terugkerende droom van veel jongeren is: 'Ik wil graag rijk en beroemd zijn.' Hoe en op grond waarvan je beroemd wordt doet er weinig toe; louter het beroemd zijn is belangrijk. Het leven draait om lifestyle, design en uiterlijkheden.

De 'grenzeloze generatie' groeit op met een overdaad van prikkels en ontwikkelt een hang naar hardheid, snelheid, actie, spanning en directe bevrediging. Jongeren zijn gefascineerd door heftige emoties en kicks, wat onder andere blijkt uit de groeiende acceptatie van grof geweld, uitbuiting en seks op internet, tv, in films en games. Ook oudere generaties, zo heeft Motivaction vastgesteld, zien zichzelf meer dan voorheen als spanningzoekers. 'Wat telt is dat de emoties, liefst direct en zonder voorspel of uitstel van executie, flink worden opgeschud. Ruim vier van de tien jongeren uit de grenzeloze generatie zegt dingen te doen die tegen de regels zijn omdat ze spannend zijn.' (p. 70)

Uit het onderzoek blijkt dat bij opvoeders een niet-hiërarchische instelling overheerst. Ouders zijn druk en voelen dat ze in 'het spitsuur van het leven' weinig toekomen aan de zorg voor kinderen. Gezag uitoefenen en regels opleggen leiden tot 'te veel ellende' en laten zich niet verenigen met 'vriend zijn van je kind'. Veel ouders willen de relatie met hun kinderen vooral aangenaam houden. Zij willen niet worden gezien als ouderwets of oubollig en huldigen een 'alles kan, alles mag'-principe. Veel opvoeders zweren bij 'forever young' (p. 26).

Hoe de sombere en onthutsende bevindingen van Motivaction te beoordelen? In sommige opzichten zijn de conclusies van het bureau niet steekhoudend. Zo wordt de jongste generatie een overdreven mate van escapisme toegedicht. Ook de bewering dat de jeugd zich niet zou herkennen in humanistische waarden is overdreven. Dat de maatschappelijke betrokkenheid van jongeren zo sterk achteruit holt wordt door SCP-cijfers niet ondersteund. Het probleem is dat de jongste generaties in veel opzichten steeds, vroeger en nu, een eigen emotieprofiel heeft: elke jeugdige generatie is vergeleken met ouderen vaker opgewonden en geïrriteerd, vaker blij en minder gehecht aan traditie.

Maar in veel opzichten kan het zorgelijke beeld dat Motivaction schetst niet anders dan worden onderschreven. Dat geldt vooral voor de permissieve opvoeding. Kinderen zijn gewend geraakt om zonder veel inspanning te krijgen wat ze willen en bouwen aldus minder tolerantie voor frustratie en tegenslag op. Dat kan tot een vervuild en spanningsloos bestaan leiden (Van Praag 2004). Bovendien is er geen enkele reden te twifelen aan de opmars van een hedonistische levensoriëntatie, waarin het gaat om plezier maken, van het leven genieten en nieuwe dingen beleven. Ook het SCP wijst op de grote populariteit daarvan. Sinds eind jaren zeventig is die oriëntatie voortdurend toegenomen. De mate waarin men 'leeft voor het gezin' is in dezelfde periode fors gedaald (Dekker e.a. 2004). Overigens blijken economische burgerlijkheid (zekerheid nastreven, baan en inkomen hebben) en hedonisme goed, en steeds beter, samen te gaan.

Vitalisme en vrijetijdsarena's

In het verlengde van de hedonistische levensoriëntatie – 'genieten', 'jezelf goed voelen' en 'grenzeloos leven' – is de laatste decennia een vitalistische vrijetijdscultuur tot wasdom gekomen. Er hebben zich grote veranderingen voorgedaan in het

vrijtijdsgedrag van jongeren en jongvolwassenen: een uitbundige en assertieve levensstijl is op de voorgrond getreden, zich uitend in stoer doen, kicken, lichamelijk vertoon en het zoeken van heftige ervaringen. De morele remmen op het uiten van agressie lijken zwakker geworden, vooral in vrijetijdsarena's als disco's, megafeesten, festivals en voetbalstadions. De eigen identiteit wordt geëtaleerd door veel bloot, piercings en tatoeages, voorheen de ornamenten van ruwe bonken en zeelieden. Mensen laten meer 'ontremming' toe: ze geven zich gemakkelijk over aan genot, zoeken spanning en risico en beginnen op jonge leeftijd met alcohol.

De huidige vrijetijdsarena's zijn niet alleen verzadigd van genot en verlangen, maar geven ook alle ruimte aan experimenteren, opwindende, onaangepaste gedrag, risico en geweld. In een beleveniseconomie gaan mensen actief op zoek naar spanning en ontremming, van bungeejumpen tot sky-diven. Volgens Hans Boutellier (2002) roept die vrijwel onbeteugelde levensstijl ook onvrede op. Het onbehagen in de cultuur, zoals door Freud geanalyseerd, heeft zich gekanteld: onbehagen komt niet langer voort uit disciplinerende van onze driften. Eerder is het tegendeel het geval: de ervaren vrijheid is dusdanig groot dat het leven beangstigend wordt. Gebrek aan disciplinerende – en het zijn vooral de 'anderen' die het te bont maken – voedt het onbehagen. De onbeteugelde levensstijl en de hedendaagse roep om veiligheid zijn volgens Boutellier overigens twee kanten van dezelfde medaille. De burger eist maximale vrijheid en maximale veiligheid. Zo geven we heel veel ruimte aan kinderen, maar zijn we tegelijk overbeschermd.⁶

In het artikel 'Fataal vitaal' wijst Boutellier (2006) erop dat er een protocriminele cultuur is ontstaan: mensen zijn ontvankelijk geworden – en vaak obsessief – voor de kick van normoverschrijdingen, maar zijn er tegelijk bang voor. Dat betekent dat niet zozeer instrumentele motieven de doorslag geven om over de schreef te gaan (status, geld, enzovoort),

maar het genoeg de wereld van verboden en onmatige gedragingen te betreden. De beleving van uiteenlopende vormen van grensoverschrijdend gedrag, zoals joyriding, vandalisme, brandstichting en hooliganisme, is dus een doel in zich. De vitalistische cultuur roept een grote mate van geweld, overlast, antisociaal gedrag en onfatsoen op.

Mannelijkheid

Vrijtijdsarena's als megadisco's lijken een premie te zetten op een stoere en onbevreesde houding en het opsnuiven van gevaren. Het loont om die onbeteugelde levensstijl in het licht van mannelijke waarden nader te bezien. Je als een 'echte man' gedragen betekent in zekere zin risico nemen, gevaar opzoeken en grenzen verleggen (Rutenfrans 1988).⁷ Volgens een bekende typologie bestaat de standaard mannelijke rol in groepsverband uit vier elementen: vermijden van vrouwelijk gedrag ('No Sissy stuff'), onbuigzaamheid en fysieke hardheid ('The sturdy oak'), niet over je heen laten lopen en vergelden ('Give 'em hell') en ten slotte heerszucht en willen winnen ('The Big Wheel') (Archer 1994; Betcher en Pollack 1993). Staat het gedrag van jonge mannen in het teken van deze kenmerken, dan sluiten ze zich snel op in een emotioneel keurslijf: ze zijn niet in staat angst, toewijding of kwetsbaarheid te tonen. Een onaangedane of heerszuchtige façade moet 'inferieure' gevoelens verbergen. Steeds wordt het zelf afgeschermd, zodat ze zich immuun maken voor schaamte-ervaringen. Met deze onaangedane houding kan de schijn van onafhankelijkheid worden opgehouden: je kunt voor jezelf opkomen, initiatief nemen of tot manipulatie overgaan. Die houding duidt ook op het vermogen in dreigende of riskante situaties controle te houden en zwakte en onzekerheid te maskeren.

Mannen die hebben geleerd om een onaangedane houding te etaleren, manoeuvreren zich in posities waarin zij niet

kunnen dulden dat ze ‘afgaan’ of ‘in de maling worden genomen’. Mannelijk gedrag kan dan ook worden begrepen als een opstand tegen ‘het kind in de man’. Wie een goede man wil zijn, mag geen zwakte, geen kinderlijk of jongensachtig gedrag vertonen, want dat zou aan een afhankelijke periode herinneren (Gilmore 1990). Ook vriendelijk of aardig zijn is een teken van zwakte, en bovendien een uitnodiging aan anderen om over je heen te lopen.⁸

Voor macho's is het een kick om te kunnen bevelen, dwingen en anderen te overtroeven. Steeds gaat het erom leeftijdsgenoten te imponeren. De reputatie van een stoere man hangt af van het volharden in een geloofwaardige dreiging met geweld. Je dient anderen af te schrikken zich met je te bemoeien of je lastig te vallen. Dat kan door verbale of lichamelijke uitdrukkingen, maar ook door de fysieke verschijning: een opgepompt lijf, ruige kleren en tatoeages. Ook uit het pronken met waardevolle objecten die men in bezit heeft (van auto's tot sieraden en vrouwen) en die mogelijk buitgemaakt kunnen worden en dus verdediging behoeven, blijkt een trotse en onbevreesde houding (Collison 1996; Hagedorn 1998).

Er bestaat een existentieel verband tussen mannelijkheid en eer. Het zijn twee zijden van dezelfde medaille (Anderson 1998). Voor mannen betekent eer dat hun mannelijkheid niet mag worden geschonden. Ze zijn geneigd onmiddellijk aanstoot te nemen aan negatieve ervaringen, verwijten te uiten, genoegdoening te eisen en geweld in te zetten om een ruzie te beslechten. Voor elk klein ongemak of verstoring (een botsing, een duwtje, een licht geringschattende opmerking) wordt een verontschuldiging verlangd. Indien deze uitblijft, resteert alleen vergelding om het publieke aanzien te herstellen. Eer verlangt dat de man fysiek in staat is om aan zijn claim op overheersing en onafhankelijkheid gevolg te geven. Confrontaties zijn *contests of honour*. Het ageren tegen de ogenschijnlijk kleinste belediging moet dan ook worden begrepen in de context van sociale status

en het voorkómen van schande (*save face*) (Polk 1994).

Dit gedrag is vooral kenmerkend voor jongens en jonge mannen in kansarme stedelijke wijken. Ze zijn vaak grootgebracht in een sociaal milieu waarin ruzies met de vuist worden beslecht (Terpstra 1997; Davis en De Haan 2010). Voor jongens uit de middenklassen ligt dat anders. Ze zijn weliswaar onderling in een concurrentieslag gewikkeld en maken gebruik van dreigementen en intimidatie om hun zin te krijgen. Maar ze lijken niet snel over te gaan tot fysiek geweld. Ze ontwikkelen 'respectabele' manieren om hun macht en status in de adolescentenwereld te vergroten: controle houden door berekening, raffinement en sluwheid (Messerschmidt 1993).

Agressie als ontlading

66 |

Hoe dan agressief gedrag van jongens en jongvolwassenen uit die middenklassenmilieus te duiden? Een geschikte verklaring is agressie te zien als *acting out*-gedrag, dat jongens tijdelijk bevrijdt van het aangepaste gedrag dat zij thuis en op school moeten vertonen. Anders gezegd: het kan worden begrepen als een ontlading, wellicht een reactie op 'oversocialisering'. Juist in de fase dat ze hun vleugels uit willen slaan en de toegenomen bewegingsruimte willen benutten, hebben ze het gevoel te worden gekooïd. Ze zoeken vervolgens een uitweg in baldadigheid en 'primitief' groepsgedrag. *Acting out*-gedrag kan ook voortkomen uit gevoelens van verveling, leegte en machteloosheid. Zo omschrijft Donna Gaines (1998) de Amerikaanse suburbane slaapsteden als een *teenage wasteland*, waarin 'vergeten tieners' – opgegroeid tussen McDonald's, *shopping malls* en MTV – een uitzichtloos bestaan leiden. Ze hebben er alles voor over om aan deze deprimerende omgeving te ontsnappen en storten zich in allerlei buitenissige en vaak agressieve subculturen.

Voor adolescente jongens vormen misdragingen een effectief middel om zich aan de brave sfeer van school en het ouder-

lijk huis te onttrekken en te bewijzen dat ze onafhankelijk kunnen handelen en nieuwe uitdagingen aankunnen. Elke drug die wordt geslikt of auto die wordt gestolen is een bewijs dat men de kinderperiode achter zich heeft gelaten.⁹

Daarbij komt – zoals eerder gezegd – dat jongeren sinds de jaren zestig zijn geëmancipeerd. Zij hebben meer macht verworven; het gezag van ouders en leraren wordt slechts voorwaardelijk geaccepteerd. Assertief gedrag lijkt dus te zijn toegenomen in samenhang met het afzwakken van machtsverschillen en hiërarchische verhoudingen. Aan deze analyse voegen velen in één adem toe dat de zelfcontrole van sommige groepen jongeren is achtergebleven bij de verwachtingen. Jongeren leerden onvoldoende hun agressieve impulsen te beheersen (Kapteyn 1985; Komen 1997).

Toch is het de vraag of *acting out*-gedrag wel het resultaat is van verminderde zelfcontrole, zeker als het gaat om jongens die thuis in de pas lopen. Het gesignaleerde tekort kan er ook op duiden dat ze in sommige omstandigheden zelfcontrole niet relevant of nodig vinden. Veel jongens en jonge mannen leiden een flexibel dubbelleven. Zij zijn doordeweeks aangepast, maken hun huiswerk en hebben plannen voor verdere studie, maar in het weekend zoeken ze actie en laten ze de beer los. Wangedrag beperkt zich dus tot de vrije tijd. De levensstijl van deze jonge mannen loopt over twee sporen, die beide worden gewaardeerd, zonder dat het tot een innerlijke strijd hoeft te komen (Matt 1995; Harris 1999).

Het gaat dus niet om een gebrek aan innerlijke controle of een tekort aan vaardigheden, maar om (vaak welbewuste) keuzes, die aansluiten op het verlangen om een stoere reputatie hoog te houden. Jongens en jonge mannen hebben een podium nodig om wangedrag (vandalisme, geluidsoverlast of het provoceren van voorbijgangers) publiekelijk te etaleren. Gangbare normen worden opzichtig genegeerd. De gebruikelijke veronderstelling dat wangedrag verborgen moet blijven gaat dus niet op;

wangedrag loont juist. Elk duidelijk teken van afwijzing van de volwassenenwereld biedt een hoger aanzien.¹⁰ En omdat de negatieve reacties van het publiek als applaus worden ervaren, wint het vechten, vernielen of rotzooi trappen aan (amusements)-waarde (Emler en Reicher 1995, pp. 129 e.v.).¹¹

De zorg om te voldoen aan de reputatie van de groep kan verklaren waarom ‘beschaafde’ jongens en jonge mannen zich op straat of in het café heel anders gedragen dan thuis.

De verbreiding van machogedrag

Zoals gezegd, vrijetijdsarena's en de straatcultuur staan in het teken van machowaarden. Er zijn veel aanwijzingen dat machoorlmodellen een grotere invloed hebben gekregen op de wijze waarop vooral jonge mannen zich manifesteren. In de eerste plaats lijken de onderlinge rivaliteit en de concurrentiedruk te zijn toegenomen. Het is *cool* om te stunts en aldus de aandacht op zich te vestigen. Ook gemakkelijk geld kunnen uitgeven heeft meer gewicht gekregen. In de tweede plaats lijken lichaam en lichaamskracht van steeds groter belang te zijn geworden. Het alledaagse leven van tieners en twintigers lijkt veel sterker afgestemd te zijn op de *body culture* die in de media wordt aangeprezen. Zij worden vaker geattendeerd op maatstaven van lichamelijke perfectie en zijn zich bewuster van hun uiterlijk en de reacties van anderen daarop. Het lichaam wordt in toenemende mate onderwerp van onderzoek en controle. De zorg om het lichaam is ook narcistischer van aard geworden. ‘Er krachtig uitzien’ betekent voortaan ‘zich goed voelen’. Lichamelijke fitheid en een sportief voorkomen weerspiegelen trots, schoonheid en seksuele aantrekkingskracht. Stoer gedrag uit zich in geprononceerde spierbundels en piercings en dansen met ontbloot bovenlijf. Dat betekent tegelijk dat het lichaam bepalender wordt als middel om braveren leeftijdsgenoten te imponeren; er wordt meer tegen de stoere binken opgekeken.

Jonge mannen met weinig *body performance* lopen het risico 'mietje' of 'watje' te worden genoemd (Messerschmidt 1999).

Tot de jaren tachtig stonden deze expressieve aspecten van mannelijk gedrag minder op de voorgrond. Op straat en in uitgaanscentra werd mannelijkheid niet zo sterk geprofileerd. Jongeren ontleenden weliswaar ook prestige aan kicks, stoned zijn of gekke muziek. Maar je opwerpen als een machoman werd geassocieerd met autoritair gedrag. Rivaliteit was een teken van macht of uitsloverij en wie zich voor winnaar uitgaf werd bespot. Ook het uitstralen van macht en dominantie was taboe. Er is daarom veel voor te zeggen dat de rauwe omgangsvormen in hedendaagse vrijetijdsarena's hun voedingsbodem vinden in de popularisering van lichamelijke *exposure* en mannelijke geldingsdrang.

Onder invloed van de amusementsindustrie (sport, film, video en popmuziek) hebben macho-attitudes de laatste decennia brede ingang gevonden. Scheldwoorden en seksistische grappen die in 'volkse' lagen normaal worden gevonden, hebben in de middenklassen een grotere populariteit gekregen. Ook vechtsporten, bodybuilding en tatoeages lijken grotere ingang te hebben verkregen in burgerlijke milieus. Volkse gewoontes zijn dus respectabel geworden. Het gaat in feite om een omgekeerd proces van 'beschaving': geen zinkend cultuurgoed, maar een opwaartse doorwerking van volkse gedragsvormen, vooral via de commerciële media. Het proces onttrekt zich dan ook aan de klassieke heersende kaders (kerk, politiek, onderwijs).

De commerciële media besteden buitengewoon veel aandacht aan spierkracht, seks en het onverschrokken gedrag van 'echte' mannen. Sportprogramma's en trendy magazines lijken het ideaal van mannelijkheid uitbundig te willen bevestigen (Connell 1995). De uitkomsten van onderzoek naar de effecten van de media op het gedrag van de kijkers zijn echter tentatief en ongewis. Toch laten de machorolmodellen die de cultuurindus-

trie onophoudelijk aanbiedt, waarschijnlijk wel sporen na in het gedrag van jonge mannen, ook in de middenklassen. Zo lijkt de schuttingtaal die machohelden veelvuldig gebruiken (de amechtige herhaling van 'kut', 'kutwif' en 'fuck you' in elke zin) een grote aantrekkingskracht te hebben. Ook uitdagende uitspraken als 'Okay, it's showtime' en 'Go ahead, make my day', die in geweldsfilms vaak worden gebezigd, lijken populair te zijn geworden. In die uitdrukkingen komt de hardheid van het mannelijk zelfbewustzijn tot uiting, dat tegelijk superieur is en van spot doordrenkt. Door dergelijke leuzen te gebruiken tonen jonge mannen aan dat ze op elkaar ingespeeld zijn; de saamhorigheid van de groep wordt bevestigd (Steinert 1997).¹²

Er staat dus een premie op het gebruik van krachttermen en het vertellen van gore moppen. Meedoen in een verbale competitie bepaalt de onderlinge hiërarchie en reputaties. Schelden, spotten, dreigen en afschrikken worden geassocieerd met *fun* en spel. Maar bovenal tonen jongens daarmee aan dat ze *cool* zijn.

Sinds James Dean, het prototype van de naoorlogse oertienager ('a rebel without a cause, looking resentful for no particular reasons'), hebben stoere en nonchalante grootstedelijke omgangsvormen een opmerkelijke meerwaarde gekregen. Voor 'echte mannen' is het de kunst om zo *cool* mogelijk over te komen.¹³ Ze doen hun best overtuigende grotestadsbluf te etaleren, tonen zich *streetwise* en suggereren dat ze in alle geheimen van het leven ingewijd zijn. Het heeft er alle schijn van dat *coolness* zich inmiddels heeft gedemocratiseerd: het is deel geworden van de alledaagse jeugdcultuur.

Een onverschillig gezicht laten zien was vroeger vooral kenmerkend voor mannen in kansarme bevolkingslagen.¹⁴ Het verschaft hun een zelfverzekerd imago, waardoor hun achterstelling beter te verdragen was. Maar er is een verandering gekomen in de wijze waarop *cool* gedrag wordt geuit. De *cool pose* fungeert niet langer als een defensiemechanisme, maar wordt offensief ingezet en wordt geassocieerd met het uithalen van stunts: avon-

tuurlijk 'mannelijk' vertoon biedt aanzien. Sommige groepen jongens houden een stoere en onverschrokken façade op en maken zichzelf meer dan zichtbaar door trots en protestgedrag te etaleren.

De playboy

Rolmodellen in films, reclame en muziekclips worden opgevoerd als seksueel decadent, gek op drugs en gevaar. Het lichaam moet jeugdige allure, seksuele opwindning en *street credibility* uitstralen. Bladen als *Playboy* trachten het beeld te vestigen van seksuele helden die eindeloze rijen meisjes kunnen versieren. De commercialisering van deze fantasieën in pornografie is nog altijd volop gaande. Steeds gaat het om het vertoon van seksueel gereed en bekwaam zijn.

In de amusementsindustrie wordt mannelijkheid dus bepaald niet meer vereenzelvigd met het vervullen van patriarchale verplichtingen (de kost verdienen en bescherming bieden). De patriarchale man wordt als oud, zwak en corrupt afgeschilderd; zijn gezag heeft afgedaan. De patriarch heeft plaatsgemaakt voor een ander mannelijk oerbeeld: de krijger. Zij het dat het om een nieuwe, individueel opererende krijger gaat die zich in het sport-, seks- en uitgaansleven moet bewijzen. Deze playboys keren zich tegen de hoeders van de maatschappelijke orde en tegen de 'hoge cultuur' en kiezen voor een vrijgevochten, hedonistisch bestaan dat aan het economische domein lijkt te zijn onttrokken (Steinert 1997).

In de producten van de amusementsindustrie wordt de identiteit van de 'echte man' ontleend aan avontuur en *excitement*. In termen van de socioloog Thorstein Veblen: de roofdierbehoeften vinden nu in het domein van de vrije tijd hun bevrediging. Daar kunnen jonge mannen zich met elkaar meten en elkaars spullen buit maken. In de zoektocht naar avontuur en prikkelingen komt een nieuw soort meedogenloze mannelijk-

heid tot uitdrukking, waarvan de ontwikkeling misschien pas net een aanvang heeft genomen. Vermoedelijk zal de cultuurindustrie naast uitgaan en sport nieuwe arena's scheppen waarin mannen zich kunnen bewijzen, en zullen de commerciële media de machoman verder aanprijzen. Immers: 'masculinity sells'.

Het feit dat het ideaal van de playboy zo sterk als rolmodel wordt aangeprezen, geeft aan dat de norm van mannelijkheid op zijn kop is gezet. De idee dat 'spelen' het levensdoel van de man moet zijn, zou in de jaren vijftig choquerend zijn geweest. Volgens sommige onderzoekers heeft dat ideaalbeeld – op avontuur gaan en buitenshuis plezier maken – ook daadwerkelijk invloed op het gedrag van jonge mannen: ze ageren tegen de suffige huiselijke sfeer en stellen een gereguleerd en aangepast bestaan uit.

De vraag is of de invloed van machofantasieën die het middelpunt vormen van de amusementsindustrie, zo ver reikt. Heeft het beeld van de machoman wel dergelijke hegemonische vormen aangenomen? Hoe dat ook zij, het grotere aanbod van macho-idealen kan worden opgevat als inhaalslag: het terrein dat mannelijkheid na de jaren zestig heeft verloren, weer terug winnen. Want het gezin, de scholen en het domein van arbeid zijn de laatste decennia hun typisch mannelijke hegemonie kwijtgeraakt. De harde en meedogenloze praktijken van de fabriek zijn ingeruild voor coöperatieve werkwijzen in 'platte' organisaties. De omgangsvormen op het werk zijn vervrouwelijkt. Het machtsvacuüm dat de gevallen patriarch heeft achtergelaten, is vooral opgevuld met meer feminiene normen als zorgzaam en invoelend zijn.

Besluit

Voor de 'grenzeloze generatie', opgegroeid te midden van videoclips, is zelfstyling – flitsend optreden, vitaliteit, veel bloot, snelle taal – van groot belang. De jongerencultuur heeft haar eigen wetten en regels, waar ouders en leraren nauwelijks

greep op hebben. Sterker nog: ze hebben het nakijken. Want binnen de massacultuur lijken de gedragsvormen van de adolescentiefase, de periode van *storm and stress*, overheersend te zijn geworden. Jong zijn, kicken en avontuur zoeken: dat zijn zaken die door nagenoeg alle leeftijdsgroepen worden geambieerd. In deze hedonistische levensoriëntatie ontlenen jongeren en jongvolwassenen hun identiteit meer en meer aan stoere mediagenieke idolen.

De amusementsindustrie produceert steeds meer beelden van forse en onverschrokken helden en het heeft er alle schijn van dat vooral jongens en jonge mannen vatbaarder zijn geworden voor die ideaalbeelden, ook in de middenlagen. Velen nemen het imago van de ruige stedelijke straatgroep over, worden grootverbruiker van 'gangsta'-producten en willen net zo uniek en *real* zijn als de idolen aan wie ze zich spiegelen. Straatcultuur is dus *big business* geworden en wordt commercieel geëxploiteerd. Je kunt je dus een rebel voelen terwijl je in commerciële zin voor conformist doorgaat: 'a rebel without a cause, but with a brand' (De Jong 2010).

Sinds de jaren tachtig, toen de cultuurindustrie machogedrag in de etalage zette, hebben mannelijke ondeugden – onbuigzaamheid en rauwheid – een opmerkelijk eerherstel gekregen. De identiteit van jongens en jonge mannen – het gevoel mee te tellen en erkend te worden – is sterk geënt op het rolmodel van de krijger die zich in de uitgaanswereld moet bewijzen. Het teloorgaan van het patriarchale mannelijke ego lijkt ruimschoots gecompenseerd te zijn.

Mannelijkheid heeft ook expressievere vormen aangenomen. Lichamelijke *exposure*, actie en 'snel leven' lijken veel aantrekkingskracht uit te oefenen. Jonge mannen spiegelen zich meer aan ruig consumeren en staan onder grotere druk status op te houden: geld kunnen uitgeven en de *thrill* zoeken. Deze expressieve mannelijkheid is in uitgaanscentra goed waarneembaar. Sommige jongens tonen hun onverschrokkenheid en ma-

ken zichzelf meer dan zichtbaar door hun boosheid te etaleren.

Het is aannemelijk dat dit gedrag op straat en in uitgaanscircuits veelvuldig confrontaties uitlokt. Jongens en jonge mannen gaan sneller de competitie aan en raken eerder geïrriteerd. Het dominantiespel wordt hierdoor onberekenbaarder, vooral wanneer jongens en jonge mannen in groepsverband optreden.

HOOFDSTUK 4

VUIL SPEL! CYNISME IN EEN WINNER-LOSER-SAMENLEVING

Pessimistische, zurige en cynische beschouwingen lijken wat 'uit' te raken, zei SCP-onderzoeker Paul Dekker nadat de beroering over de opstand van het volk en de moord op Theo van Gogh was gaan liggen (Dekker [red.] 2006). Een 'positivisme zonder naïviteit' zou weer terugkeren bij de maatschappelijke elite. Dat was misschien wat snel geconcludeerd. Sinds de economische crisis van 2008 is het tegendeel waarschijnlijk het geval.

De ellende van de financiële crisis is omstandig onder de aandacht gebracht. De recente wereldwijde schandalen rondom de zakenbankiers getuigen van een economische perversie die haar weerga niet kent. Over de hele wereld zijn miljoenen burgers benadeeld of werkloos geraakt of hebben hun huis verloren. De risico's die de zakenbankiers hebben genomen, betekenen een ongekennde aanslag op de democratische rechtsgemeenschap, die stabiliteit, zekerheid en bescherming moet bieden.

Daarnaast speelt de problematiek van de 'exorbitante zelfverrijking' door toebedeling van bonussen aan het old boys network binnen het grootkapitaal. De topmanagers blijven

zichzelf – crisis of niet – bovenmatig ‘belonen’ en voelen zich er geenszins schuldig over.

Hoewel de oplichterij in de financiële wereld een diepe morele crisis verraadt, is het de vraag of de corrupte bankiers en zwendelende bestuurders wel zoveel anders handelen dan de middenklasse doet. In dit hoofdstuk zal ik betogen dat in de ‘gerespecteerde middenklasse’ dezelfde cynische motieven en attitudes van zelfverrijking en ‘oplichten als het even kan’ te zien zijn.

Cynisme duidt op een uitgehard wantrouwen en gaat vaak gepaard met onverschillige en vijandige attitudes: rekening houden met de ander legt het daartegen af. Er zijn vele verschillende opvattingen van wat cynisme betekent; er heersen ook verschillende ideeën over de verwerpelijkheid ervan. Cynisme heeft veel verschijningsvormen en vele oorzaken. Zo roepen dictatoriale regimes – van communisme tot autocratie – en hun neiging opbouwend gedrag af te straffen veel cynische reacties op. Onderdrukking maakt een verlamd cynisme los. Cynisme doet zich voor in vele samenlevingsvormen; het kan te maken hebben met patriarchale dwangverhoudingen of met oneerlijke beloning in moderne organisaties.

Ik ga eerst in op de vraag wat cynisme eigenlijk is en welke kenmerken en typen kunnen worden onderscheiden in de ‘vrije samenleving’. Vervolgens bespreek ik het politieke cynisme tegen de achtergrond van het hedendaagse populisme, en daarna het cynisme in markt- en concurrentieverhoudingen en de daarbij behorende formule van ‘winnen tegen elke prijs’. De markteconomie kent van nature anomische tendensen, dat wil zeggen een neiging tot amoreel of normloos handelen. Kenmerkend voor de markt is dat van iedere waarde, van deugd tot schoonheid, een product kan worden gemaakt dat bij het grote publiek in de smaak valt. Ook mediaproducten getuigen vaak van dat cynisme: dramatische beelden en onthutsende berichten verkopen beter. Ten slotte ga ik in op hedendaagse

vormen van fraude en bedrog als uitingsvormen van wet-en-regelcynisme, en het neoliberale klimaat waarin dat cynisme wordt gestimuleerd.

De cynische malaise

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk beschrijft in zijn monumentale studie *Kritiek van het cynische verstand* (1984) hoe de cynische mentaliteit in de moderne samenleving voortwoekert. Overheidsinstanties zonder zorgvuldigheid, journalistiek zonder waarachtigheid, rechtbanken zonder rechtvaardigheid: in alle levensdomeinen heeft de 'cynische schemer' verlichtingsdromen tenietgedaan. Sloterdijk definieert cynisme als een 'verlicht verkeerd bewustzijn', als een bewustzijn dat van zichzelf weet dat het verkeerd is. Verkeerd omdat het uit zelfbehoud leugens accepteert. Verlicht omdat het intellect de rol is toevertrouwd leugens te perfectioneren. Het cynisme cultiveert dus een bewuste leugenachtigheid. We doen willens en wetens foute dingen, maar door rationalisering hebben we geleerd deze te legitimeren.

De overtredingen en fouten, vervolgt Sloterdijk, worden omkleed met een wolk van excuses, alibi's en uitvluchten, die meestal onnadenkend worden opgelepeld. Door deze halfslachtige pogingen om integriteit voor te wenden ontstaat een kronkelend cynisme, dat gemakkelijk wordt doorzien maar zelden wordt bekritiseerd, zodat veel burgers wegzakken in een 'comfortabel amoralisme'. Alles is bedrieglijke schijn, overal heerst de dubbele moraal.

De Amerikaanse socioloog Jeffrey Goldfarb geeft een simpele omschrijving van cynisme: het is een vorm van modern realisme, namelijk zich aanpassen aan een werkelijkheid waarin belangen hebben gezegevierd over morele waarden. Achter alle gedrag zou zelfliefde, macht of het winstmotief verborgen liggen. Als iemand belangeloos handelt, ruikt de cynicus onraad.

Immers, van iedereen wordt leugenachtigheid verwacht. We verwachten dat ondernemers en bestuurders corrupt zijn en dat ze de grenzen van de wet oprekken. Dat laatste is onvermijdelijk en het loont (Goldfarb 1993).

Volgens Goldfarb heeft de opvatting dat het winstgevende waar, werkelijk en goed is en dat het niet-winstgevende zonder werkelijke betekenis is, op grote schaal ingang gevonden. Het sarcasme van Zappa's song *We're only in it for the money* lijkt onomwonden te worden gehuldigd. Het gelddenken blijft overigens niet beperkt tot het economische domein. Neem het hoger onderwijs. Volgens de cynische logica is onderwijs een middel tot een doel, op zichzelf niet waardevol, zoals macht en geld. Onderwijs behoort daarom niet tot de 'echte wereld'. Als leraren slimmer waren geweest, hadden ze dat onaantrekkelijke beroep nooit gekozen. De wijsneuzen die desondanks in die branche zijn terechtgekomen, verdienen extra wantrouwen. Ze denken het beter te weten en houden er elitaire of andere vreemde ideeën op na (Goldfarb 1991, p. 129).

Een ander opvallend kenmerk van het cynische syndroom, zegt Goldfarb, is dat voorstellen van maatschappijhervormers per definitie worden gewantrouwd. Niet toevallig scheppen cynici er meer behagen in deze groep te bespotten dan de groep die de macht in handen heeft. Cynici weten dat machthebbers niet anders kunnen. Ze doen wat ze moeten doen: leugens verkopen en het geprivilegieerde spelletje zien vol te houden. Maar hervormers en critici menen over hogere waarden te beschikken en geloven in maatschappelijke verandering. Het zijn 'gekken' of 'dromers' die de realiteit miskennen.

Cynisme maakt dus morele waarden ondergeschikt aan belangen. De vooronderstelling is dat je wordt belogen en opgelicht. Liegen, maskers opzetten en alles wat bijdraagt aan 'winnen', maken deel uit van de menselijke natuur. Cynici kenmerken zich dan ook door een van spot doortrokken ongeloof in hooggestemde idealen. Idealen zijn een teken van naïviteit

en beledigen de cynische wijsheid en vrijheidsgevoelens. In een cynische wereld is naïviteit volstrekt taboe. Een naïef persoon is iemand die het klappen van de zweep niet kent. Onbaatzuchtig handelen wordt weggewuifd als schone schijn. Een cynicus weet immers dat mensen alleen worden gedreven door lagere motieven. Mensen die zich zorgen maken over het lijden van anderen, zijn bij voorbaat verdacht – zie de opvattingen van Hans Teeuwen. Pleitbezorgers van een betere toekomst voor iedereen worden als gevaarlijke idioten afgeschilderd.

Cynisme is daarom niet zozeer een attitude, maar een innerlijke overtuiging. Het kan worden omschreven als een ‘pijnlijk ongeloof in het goede’, men gelooft niet in oprechtheid of goede bedoelingen (Dekker 2006, p. 11). Aan alle menselijk handelen zouden hypocrisie en egoïsme ten grondslag liggen. Zelfs eerlijk optreden en het spreken van de waarheid staan onder verdenking. Het gaat om een a priori ongeloof in het goede, dat wil zeggen, de cynicus laat zich niet door argumenten of feiten overtuigen van het tegendeel. De innerlijke overtuiging laat geen idealen en het geloof in de rede toe. Het gaat in zekere zin om een contra-ethiek. Niettemin, die zwartgallige overtuiging is voor doorgewinterde negativisten misschien wel illustratief, maar cynisme kent ook minder verbeterde uitingvormen en is vaak een kortstondig spel. Soms is bijvoorbeeld duidelijk dat men graag weer meer in de politiek zou willen geloven. Dat maakt cynisme zo moeilijk grijpbaar.

In hun studie *The Cynical Americans* wijzen de sociologen Kanter en Mirvis erop dat cynici andere mensen als hard en koel zien. Ze geven sneller af op collega's, zijn hypergevoelig voor tekenen van manipulatie en voelen zich snel misbruikt; mede daardoor zijn ze agressiever en vijandiger dan andere personen. Om al die redenen is moeilijker om te gaan of samen te werken met cynici (Kanter en Mirvis 1989, p. 156).

Volgens dezelfde auteurs is cynisme vaak een defensieve attitude die de functie heeft het zelfbeeld en het zelfrespect te

beschermen. Na teleurstellingen of frustraties – bijvoorbeeld in sport of politiek – loopt men niet meer met zijn ambities te koop, zodat nieuwe desillusies of irritaties uitblijven. Deze cynici zijn vaak afwachtend: ze weerstaan de verleiding initiatief te nemen en vermijden dat ze worden beetgenomen. Ze hebben zich gepantserd, laten zich niet snel door nieuwe feiten of betere argumenten overtuigen en zijn nauwelijks in staat mededogen te tonen. De wereld is voor hen niet zozeer riskant of onzeker, maar eerder zonder hoop. Ze trekken zich terug en harnassen zich in een ongeluksbewustzijn.

Cynisme kan ook in het teken staan van succes en zelfpromotie of een middel zijn om de eigen machtspositie te vergroten. Dergelijke cynici zijn ambitieus, zetten hun plannen vaak op agressieve wijze door en vertonen trekken die Amerikanen *tough-minded* noemen. Ze zijn op jacht en aanvaarden het risico dat ze zelf opgejaagd worden. Daarom zijn ze continu bezig zich tegen die onzekerheid in te dekken.

80 |

Daarbij past de kanttekening dat cynisme in de gevestigde lagen eerder een pose lijkt te zijn dan een vaste overtuiging. Communicatie en openheid zijn in die lagen zo sterk verankerd dat cynisch taalgebruik niet snel vileine vormen zal aannemen. Een cynische houding fungeert vooral als masker.

Politiek cynisme

Is de cynische malaise de laatste decennia gegroeid? Veel tekenen wijzen daarop. Ik zal twee tendensen uitlichten: politiek cynisme en economisch cynisme.

Politiek cynisme kan worden omschreven als het toekennen van twee negatieve eigenschappen aan politici: immoraliteit en incompetentie (Dekker en Schyns 2006). Men meent dat politici een gebrek aan integriteit hebben – ‘politici liegen’ – en een gebrek aan competentie – ‘politici kunnen problemen niet oplossen’. Een cynische kernuitspraak is: ‘Iemand die niet ego-

istisch is, zal door veel mensen worden belazerd.' (Dekker en Schyns 2006)

Politiek cynisme is en blijft echter een weerbarstig begrip. Het wordt dikwijls vereenzelvigd met een afkeer van de politiek, met machteloosheid, ontevredenheid, gelatenheid en desinteresse. Maar geen van die woorden zijn treffend. Politiek cynisme kan namelijk ook gepaard gaan met politieke interesse. Ook de formule 'verloren geloof' voldoet lang niet altijd (Dekker [red.] 2006).

Dat neemt niet weg dat vooral onverschillige en ontevreden burgers vatbaar blijken te zijn voor politiek cynisme. Vastgesteld is dat er meer politiek cynisme is bij ouderen, lager opgeleiden en mensen met weinig vertrouwen in anderen. Niet-stemmers en stemmers op extreem rechtse partijen (LPF, PVV) zijn aanzienlijk cynischer dan gemiddeld, stemmers op de SP juist minder dan gemiddeld (Dekker 2006, p. 39). Uit ander onderzoek blijkt echter dat de sociale klasse er niet toe doet. Cynisme concentreert zich kennelijk niet in achtergestelde milieus (Dekker en Schyns 2006).

Ook in het National Kiezersonderzoek wordt politiek cynisme gemeten. Tussen 1998 en 2002 was er een behoorlijke stijging. In 2003 trad een tijdelijke daling op, maar in 2006 werden de hoogste cijfers genoteerd sinds 1977. In 1977 stemde 78 procent van de bevolking in met de stelling 'tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken'. In 2006 was dat 93 procent. Voor de stelling 'ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit' was de verhouding respectievelijk 30 procent (1977) en 42 procent (2006) (CBS 2008; zie ook Van Praag 2003).

Wat zijn nu bronnen van politiek cynisme? Velen brengen cynisme in verband met aanhoudend nieuws over politieke corruptie, schandalen, falend beleid. Bovendien gaat politieke berichtgeving vaak minder over inhoud en oplossingen, en meer over politiek als strategisch spel. Strategische berichtge-

ving – en het gebruik van strategieframes in de aanloop naar verkiezingen – blijkt inderdaad politiek cynisme te bevorderen, vooral onder kijkers die veelvuldig afstemmen op commerciële zenders, en onder lager opgeleiden (De Vreese 2006; Dekker en Schyns 2006).

Politiek is een gemakkelijke kijksport geworden, waarbij de kempfanen onbevangen inspelen op elkaars vooroordelen. De politiek wordt meer en meer als een soort sportevenement beleefd. De regel ‘niet zwak overkomen’ gebiedt tot *confrontational listening*, vasthouden aan standpunten en resistent zijn voor goede argumenten. Mediaonderzoekers wijzen op de opkomst van ‘wedstrijdnieuws’ en ‘emotienieuws’, hetgeen ten koste gaat van de inhoudelijke berichtgeving. Wie zich negatief uitlaat wordt vaker wel dan niet beloond, omdat provocerende uitspraken extra nieuwsaandacht waarborgen. De medialogica van *scoops* en primeurs, van schandaal, ophef en conflict, en het veronderstelde strategische spel om de macht dwingen daar ook toe (De Vree e.a. 2003; Kleinnijenhuis 2003).

Vooraf tijdens verkiezingen neigen journalisten ertoe politiek te presenteren als een enerverende strijd tussen kempfanen. Vandaar de slogan: ‘if it bleeds, it leads’. Van nieuws en informatie die niet vatbaar zijn voor strijd en twist, wordt minder verslag gedaan. De beste manier om nieuws te brengen is woordvoerders te vinden die extreme en gepolariseerde gezichtspunten naar voren brengen, en deze ‘van twee kanten’ te presenteren (Tannen 1998).

Opvallend is dat cynisme in het publieke debat besmettelijk blijkt te zijn. Tijdens het discussiëren is er steeds minder ruimte voor nuanceringen en voor begrip voor politici en politieke beslissingen. ‘Voorbeelden van falend beleid en falende politici leiden zelden tot tegenwerpingen en kritische vragen. Ze nodigen vooral uit tot meer voorbeelden van hetzelfde: ook in andere plaatsen en op andere terreinen is het niks met de politiek.’ (Dekker 2006, p. 45) SCP-onderzoeker Paul Dekker

heeft daar twee verklaringen voor: ten eerste worden mensen niet graag als naïevelingen gezien. En ten tweede is cynisme een manier om de eigen desinteresse of afzijdigheid te legitimeren. Oftewel: de eigen gemoedsrust wordt gediend met het neerhalen van idealen van politici.

Ander onderzoek toont aan dat het publiek sceptischer is gaan reageren op het media-aanbod. Hoe groter het besef dat 'waarheden' en 'feiten' zijn geconstrueerd, des te afstandelijker en kritischer de reactie zal zijn. Niet de inhoud van het bericht of het programma wordt overdacht, maar de bedoelingen en de belangen van de programmamakers. Media-ervaringen genereren dan ook wantrouwen, waarvan de kosten evident zijn: jezelf afsluiten en/of nieuwe informatie neutraliseren. Opvallend is dat mensen die geloofsovertuigingen of levensbeschouwelijke opvattingen hebben, minder vatbaar zijn voor deze 'deconstructiemethoden'. Zij oriënteren zich op de boodschap van het programma en hebben minder behoefte om *backstage* te kijken (Boltanski 1993, p. 216).

Corruptieschandalen

Dat het politieke vertrouwen in Nederland relatief hoog is (zie hoofdstuk 1), heeft vermoedelijk te maken met de afwezigheid van grote politieke corruptiezaken. Elders in Europa, en vooral in de Zuid-Europese staten, ligt dat anders. Vanaf de jaren negentig is daar een sterke toename te zien van corruptieschandalen, die in feite allemaal om hetzelfde thema draaien: toegang kopen tot beleidsmakers via politieke partijen. De voorbeelden zijn bekend: de Ecclestone-affaire in Engeland, de Agusta-Dassault-affaire in België die Willy Claes de kop kostte, de omkoopaffaires rond Felipe González in Spanje en Mitterand in Frankrijk, de geheime bankrekeningen van Helmut Kohl in Duitsland en de Franse Elf-affaire die Roland Dumas in 2001 in de cel bracht. De systematische politieke corruptie

die begin jaren negentig in Italië aan het licht kwam, had geen enkele parallel met enige andere Europese democratie (Heywood e.a. 2002).

Zijn de politieke elites tegenwoordig corrupter dan vóór de jaren negentig? Waarschijnlijk niet: zolang er politieke partijen zijn, of factiestrijd binnen dictaturen of autocratieën, bestaat er corruptie. Wat wel veranderd is, is dat het bewijs van corruptie veel meer ophef en schandaal veroorzaakt (Heywood e.a. 2002; Fieschi en Heywood 2004). Volgens de Franse politcoloog Yves Meny (2004) had corruptie in het verleden lang niet altijd negatieve effecten voor de legitimiteit van politici en democratische instituties. Corruptie werd volgens Meny stilzwijgend geaccepteerd zolang ze binnen de perken bleef. In Italië, Frankrijk en West-Duitsland werd het illegaal spekken van de partijkassen niet als serieus probleem gezien. Iedere partij was partner in het spel en niemand had er belang bij een onkreukbaar imago te presenteren. Pas in de jaren negentig veranderde dat. Corruptie bestond niet meer uit individuele misstappen, maar werd nu waargenomen als systematisch en georganiseerd. Corruptie was niet langer een geheime deal, maar werd gepercipieerd als een vast bestanddeel van de ongeschreven conventies van de politieke klasse. Toen de bestuurlijke wereld door de media-aandacht transparanter werd en de affaires met grote regelmaat tevoorschijn werden getoverd, leken collusie en machtsbederf niet meer weg te denken uit de bestuurlijke kringen en de politieke klasse. Het populistische verwijt 'ze zijn allemaal verrot' klonk steeds overtuigender. Ook het feit dat leugenachtige politici er steeds weer in slaagden straf en blaam te ontlopen, deed de onvrede en verontwaardiging stijgen en het vertrouwen kelderen. Volgens Meny is de 'haast pathologische belangstelling voor schandalen' ervoor verantwoordelijk dat populistische slogans massale ingang hebben verkregen.

Het feit dat de media omstandiger verslag doen van corruptie en elk incident breed uitmeten, lijkt dus de doorslag te

geven. Volgens de Antwerpse politicoloog Cas Mudde (2004) zijn er twee redenen waarom de media een ander beeld geven van corruptie dan voorheen. Ten eerste onafhankelijkheid, en ten tweede commercialisering. Lange tijd werden de media sterk gedomineerd en gecontroleerd door de politieke partijen. Dikwijls maakten kranten deel uit van de verzuilde politieke subculturen. Na de jaren zestig veranderde dat: de media verzelfstandigden. Tegelijkertijd ontstond er een commerciële strijd om de lezer en de kijker, waardoor de media meer gedramatiseerde items gingen belichten. Deze ontwikkeling versterkte de anti-elitegevoelens bij de bevolking en bood een perfect podium voor populistische politici, die niet alleen een ontvankelijk publiek aantroffen, maar ook een ontvankelijk medium. Een Oostenrijkse verslaggever zei: 'Haider had de media nodig en zij hadden hem nodig.'

De ontmaskering van corrupte bestuurders en politici biedt ontevreden burgers een krachtig wapen om hun eigen cynische gelijk te bevestigen. Corruptie is misschien het meest fnuikende verwijt dat machthebbers kan treffen. De corruptie van elites, vooral de politieke, is een flagrante illustratie en een onomstotelijk bewijs van het 'verraad' van regeringsleiders.

Naarmate de corruptieschandalen zich in de media vermenigvuldigden, is de bestrijding van corruptie tot politieke topprioriteit gemaakt. Corruptie is dan ook gepolitiseerd en geïnstrumentaliseerd geraakt: het loont om jezelf als zuiverder en transparanter op te werpen dan anderen. Dat is bevreedend en ironisch, want populistische leiders hebben doorgaans bepaald geen smetteloos blazoën. In scherp contrast met de explosie van protesten en aanhoudende media-aandacht begin jaren negentig is de publieke verontwaardiging over Berlusconi's vermeende fraude snel vervlogen. Er bestaat kennelijk een cyclus van protest en apathie. Na veel *media exposure* kwijnt de zorg over corruptie weg: het publiek verliest zijn interesse en raakt ervan overtuigd dat er toch niets zal veranderen;

de media schakelen over op andere thema's. Populisten spelen herhaaldelijk in op dat cynisme: als het systeem toch verrot is, kun je beter stemmen op iemand die dat systeem de baas is; de aandacht voor institutionele hervormingen valt vervolgens weg (Fieschi en Heywood 2004).

In het cynische zelfbesef doet alledaagse fraude weinig ter zake, net zo min als de morele dimensie van integriteit: het is alleen van belang of de politicus zijn beloften nakomt en consistent handelt. Succesvolle zakenlieden als Berlusconi en Christoph Blocher in Zwitserland doen weinig moeite zich als oprechte personen te presenteren. Pim Fortuyn deed dat evenmin. Niet morele integriteit, maar het resultaat telt. Niet loyaliteit of trouw van de kiezer, maar een succesvolle aanpak. Hun morele geloofsbrieven zijn dus niet sterk, maar ze bewerkstelligen wel dat het publiek vertrouwen stelt in hun daadkracht (Pels 2003).

Cynisme in het economische leven

De anomische markt

Als geld wordt geadoreerd als een waarde op zichzelf, stelt Sloterdijk, als alle levensgebieden van geld zijn doordrongen, kunnen cynische attitudes niet uitblijven. Want geld brengt alle zaken onder dezelfde noemer; het staat onverschillig tegenover alle goederen, hoe uiteenlopend ook, waarvoor het zich laat inruilen. Geld reduceert alle levenswaarden tot ruilwaarden. Voor deze opvatting gaat Sloterdijk te rade bij de socioloog Georg Simmel. In *Die Philosophie des Geldes* zegt Simmel dat geld de kracht heeft alle aspecten van het menselijk handelen in het ruilproces te betrekken. Het feit dat alles en iedereen omkoopbaar is, brengt een proces van cynische corruptie op gang. Immers, er wordt een marktprijs verleend aan 'waren' die zich niet lenen voor taxatie, zoals godsgeloof, liefde of

zwangerschap. 'Hoe meer geld het enige centrum van belang wordt, hoe meer men ontdekt dat eer en overtuiging, talent en deugd, schoonheid en zielenheil, voor geld worden geruild, des te spotlustiger en frivoler zal men zich opstellen tegenover deze hogere levenswaarden, die voor dezelfde prijs op de weekmarkt te koop zijn.' (Simmel 1978, p. 256)

Emile Durkheim, de uitvinder van de term 'anomie', re-deneerde op een heel andere wijze. Volgens hem is anomie een typisch welvaartsfenomeen, een chronische toestand van normloosheid in handel en industrie die zich naar andere maatschappelijke domeinen dreigt uit te breiden. Durkheim zegt in *Suicide*, zijn studie over maatschappelijke desintegratie: 'Daar [in de commerciële sector; BvS] is de toestand van crisis en anomie constant en, zagezegd, normaal. Van boven tot onder op de ladder wordt hebzucht geprikkeld zonder dat men weet waar men uiteindelijk houvast kan vinden. Niets kan haar temperen.' (Durkheim 1993, p. 256)

Durkheim heeft vooral de hogere lagen van de bevolking op het oog. De welgestelden en beter bedeelden beschikken over een grotere vrijheid van handelen, wat de 'geest van rebellie' wakker maakt. De armen en minderbedeelden zijn door hun armoede juist gevrijwaard van anomie en afwijkend gedrag. Armoede, zegt Durkheim, is een beperking in zichzelf. Hoe minder men heeft, hoe minder men wordt verleid het bereik van de begeerten uit te breiden. Als niemand in weelde baadt en de afgunst niet geprikkeld kan worden, raken mensen gewend aan een bescheiden levensstandaard. Hoewel dat geen reden is, vervolgt Durkheim, na te laten de materiële conditie te verbeteren, dienen we de morele gevaren van materiële rijkdom onder ogen te zien. Want rijkdom verleidt ons ertoe te geloven dat we onafhankelijk zijn. Rijkdom reduceert de weerstand die we normalerwijs ontmoeten om dingen voor elkaar te krijgen, en suggereert daarom een onbeperkte macht. 'Hoe minder beperkt men zich voelt, des te onverdraaglijker alle be-

perking lijkt.' (Durkheim 1993, p. 254) Mensen die het idee van economisch succes krijgen ingeprint, krijgen geen genoeg van zaken als geld, aanzien en macht. De verbeelding slaat op hol, de realiteit heeft geen zeggingskracht meer. Treffender kunnen de ambities van de malafide topbankiers en topmanagers, die duizelingwekkende risico's bleven opzoeken (denk bijvoorbeeld aan het Ahold-debacle en de ABN-AMRO), niet worden verwoord.

Zowel de redeneringen van Simmel als die van Durkheim vindt men in de hedendaagse criminologie terug. De economische markt wordt gezien als een domein waar mensen een overvloed van gelegenheden hebben om misdaden te plegen. Als het onbeperkte winstmotief heerst en normatieve oriëntaties op het publieke goed te zwak zijn om als tegenwicht te dienen, dan worden anomische tendensen overheersend. Burgers zwakken hun bereidheid af om de wet na te leven. Het introduceren van calculerende attitudes is een sterke voorspeller van het benutten van illegale en oneerlijke methoden als zich gelegenheden voordoen. Morele normen en loyaliteitsgevoelens leggen het daartegen af (Messner en Rosenfeld 1994).

De economische markt is echter niet per definitie anomisch. Veel hangt af van de druk die wordt uitgeoefend om maximale winsten te behalen, en van de normatieve oriëntaties ten opzichte van de politieke gemeenschap. De neoliberale leer die alle kaarten zet op de ongebreidelde vrije markt, lijkt die druk sterk te hebben opgevoerd. Het neoliberale denken heeft ook weinig affiniteit met de publieke zaak en stimuleert cynische attitudes als het gaat om de fiscus en overheidsregulering. Bij het grootkapitaal hebben zich een ongebreidelde ambitie en een daarmee gepaard gaande *killer philosophy* ontwikkeld: 'kill or be killed'. Fusies, overnames en genadeloos bezuinigen geven de indruk dat iedereen zichzelf maar moet redden. De *greedy company* is tot alles in staat, van het plotseling overplaatsen of sluiten van afdelingen en het verkopen van minderwaar-

dige producten tot milieuvervuiling. Die bedrijven hebben er alles voor over om financiële talenten binnen te halen en zetten het lager geschoolde personeel snel buiten de deur. Managers staan onder grote druk om gunstige kwartaalcijfers te behalen en hun mentaliteit slaat over op de rest van het personeel. De *greedy company* heeft geen duurzaam zelfbeeld of missie; het management wordt bevolkt door kortetermijn-*vision-killers* die alles in het werk stellen om snelle winsten binnen te halen (Kanter en Mirvis 1989, p. 64).

Volgens de socioloog Richard Sennett kenmerkt het 'nieuwe kapitalisme' zich door een mentaliteit van 'winner take all', flexibiliteit, kortetermijnwinsten, de voortdurende verbouwing van bedrijfsonderdelen en het permanente vernietigen en scheppen van banen. Dat heeft vele ingrijpende gevolgen: werknemers verkeren in constante onzekerheid, managers worden zoals voetbaltrainers afgerekend op koersprestaties van enkele maanden of een half jaar. De gouden handdrukken, entreepremies en bonusregelingen voor topmanagers fungeren aldus ook als middelen om de statusonzekerheid en angst voor ontslag af te kopen. Er is dus weinig plaats voor langetermijnwaarden als betrokkenheid, loyaliteit en plichtgetrouwheid, laat staan de bereidheid bij te dragen aan de opbouw van de lokale gemeenschap. Het professionele zelfbeeld van managers en werknemers is fluïde en gefragmenteerd, reden waarom Sennett spreekt over een kapitalisme dat het persoonlijke karakter heeft weggevreten (Sennett 1998).

De Verenigde Staten zijn hier exemplarisch: de logica van 'winnen tegen elke prijs' lokt uit tot onbetrouwbaar gedrag dat men normalerwijs zou mijden. Daarbij wordt gebruikgemaakt van elk beschikbaar middel, zelfs van misleiding. Hoe meer managers deze praktijken als wijdverbreid inschatten, des te groter wordt de druk om sluwe en slinkse strategieën te bedenken en uit te proberen. Het gaat dus om verziekte of ontspoorde vormen van concurrentie, of het nu piraterij is of het

opblazen van de winstmarges. Die excessieve rivaliteit had de socioloog Thorstein Veblen ongetwijfeld een terugval in atavistisch roofgedrag genoemd.

In hoeverre houdt dit ‘playing it dirty’ nu verband met fraude en bedrog? In het resterende deel van dit hoofdstuk kijken we niet naar de grote bedrijven, maar naar de bredere samenleving, mede omdat daarover gegevens – zowel bevindingen over feitelijke fraude als opinies daarover – voorhanden zijn.

Fraude en bedrog

Alledaagse vormen van fraude en bedrog worden gepleegd door mensen die zichzelf als respectabele burgers beschouwen en die vast en zeker het etiket ‘crimineel’ voor zichzelf zouden afwijzen. Toch, zo hebben veel criminologen vastgesteld, houdt een groot deel van de respectabele burgers zich niet aan de wet, of ze zijn in ieder geval hoogst selectief wanneer ze wel of niet de regels naleven. Tot die overtredingen horen: zich illegaal software toe-eigenen, valse verzekeringclaims en claims tot teruggave van geld indienen, geleverde arbeid zwart betalen, gegevens aan de fiscus onthouden en ten onrechte aanspraak maken op uitkeringen.

Verzekeraars klagen regelmatig dat de fraude van hun klanten in omvang toeneemt. Omgekeerd, klanten hebben vaak de indruk dat hun overbodige of waardeloze financiële pakketten en verzekeringen zijn aangesmeerd, dat ze niet goed geïnformeerd zijn over die producten of niet zijn geweest op de kleine lettertjes. Feit is dat in de jaren negentig verzekeringsmaatschappijen honderdduizenden Nederlanders woekerpolissen hebben verkocht waarin exorbitante kosten in rekening zijn gebracht.

Volgens sommige criminologen is er sprake van een ‘consumentenrevolte’ tegen banken en bedrijven die te veel in rekening brengen en tegen oneerlijke zakenpraktijken (Karstedt

en Farrell 2006). Daarbij speelt dat consumenten zich cynisch gaan verweren tegen de ontoegankelijkheid en respectloze behandeling van grote bedrijven en instellingen. Het cynisme is in die gevallen gebaseerd op vermeend onrecht: te veel premies moeten betalen, rekening moeten houden met te veel regels, onredelijk gecontroleerd worden. Tegelijk menen veel burgers dat zakenlui en bestuurders wel heel gemakkelijk geld binnenhalen of bonussen en gouden handdrukken krijgen aangereikt. Wat deze mensen verenigt is het perspectief dat ze worden bedonderd en misleid (Kanter en Mirvis 1989).

Volgens de criminologen Karstedt en Farrell (2006) leggen consumenten die oneerlijke behandeling niet zomaar naast zich neer. Wanneer ze zien dat de ondernemingen en banken hen hebben belazerd, ontwikkelen ze de intentie om terug te slaan als de gelegenheid zich voordoet. Er wordt volop gecommuniceerd over incidenten en oplichterspraktijken waarvan men het slachtoffer is geworden, waardoor het geloof groeit dat 'iedereen het doet'. Burgers bediscussiëren rechtvaardigingen voor fraude en bedrog met opmerkelijk gemak, waardoor een klimaat wordt geschapen waarin zulk gedrag ook werkelijk kan worden gepraktiseerd.

Witteboordencriminaliteit staat weliswaar recentelijk hoger op de politieke agenda dan gewone criminaliteit, maar het wetenschappelijk onderzoek naar deze vormen van fraude en bedrog staat nog in de kinderschoenen; bij het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van Justitie bijvoorbeeld, heeft dergelijk onderzoek bepaald geen prioriteit. Van financieel-economische criminaliteit hebben we dus slechts een onvolledig en gefragmenteerd beeld. Een moeilijkheid is dat in politieregistraties fraudecijfers staan weggedrukt tussen cijfers voor veelvoorkomende delicten als inbraak en diefstal. Kennis over fraude behelst slechts een fractie van alle incidenten die onder die noemer zouden kunnen worden gebracht.

Witteboordencriminaliteit omvat drie vermogensdelicten: valsheidsmisdrijven – waaronder valsheid in geschrifte of het in omloop brengen van vals geld –, verduistering en bedrog. Van die drie is bedrog, waartoe fraude en oplichting worden gerekend, vanaf 1999 spectaculair in omvang toegenomen: een verdubbeling van 12.000 naar bijna 24.000 gevallen in 2007 (Van Noije 2009, p. 309). Deze stijging is – ongeacht of er sprake is van een registratie-effect – een van de spectaculairste ontwikkelingen in de criminaliteitsstatistieken van de laatste tien jaar. Bovendien steekt die stijging scherp af tegen de sterk dalende trend bij vermogensdelicten als diefstal en inbraak.

De materiële schade die burgers lijden ten gevolge van veelvoorkomende delicten (diefstal, vernieling, enzovoort) was in 2002 2,2 miljard euro. Fraude is in die cijfers (Politie-monitor Bevolking) niet opgenomen. Alleen al de interne fraude in het bedrijfsleven levert een veelvoud van dat schadebedrag (6,5 miljard euro in 2006). De FIOD-ECD heeft in 2003 driekwart miljard aan financieel-economische fraude opgespoord en de daders strafrechtelijk vervolgd. Het gaat dan alleen om grotere vormen van fraude in het bedrijfsleven. Dat opgespoorde bedrag is slechts een fractie van de totale omvang van de financieel-economische fraude. Op basis van deze paar indicatoren is duidelijk dat de totale omvang van de materiële schade ten gevolge van fraude (voor rekening van burgers en bedrijven) vele malen groter is dan de materiële schade ten gevolge van veelvoorkomende criminaliteit (zie Moolenaar 2008).¹

Welk oordeel hebben burgers over fraude en bedrog? We moeten het doen met relatief oude gegevens.² In 1998 vonden twee op de drie burgers belastingfraude verkeerd of absoluut verkeerd (Dekker e.a. 2004, p. 15). Daarmee lijkt de belastingmoraal verbeterd, want in 1991 stelde minder dan de helft van de Nederlanders (46 procent) zich zo principieel op. Niettemin ligt de belastingmoraal elders in Europa gemiddeld flink hoger, ook in Italië (Dekker 2001). Nederlanders oordelen echter

weer veel milder over zwartrijden en zwart geld verdienen. Een grote meerderheid ziet daarin geen kwaad. Verder valt op dat wat betreft zwart werk en belastingfraude de waarschijnlijkheid dat anderen zich daaraan schuldig maken, hoger wordt ingeschat dan dat men dat zelf doet.

Als het gaat om de stelling 'een goede burger hoort altijd wetten en voorschriften na te volgen', scoort Nederland veruit het laagst in Europa (23 procent was het in 2002 eens met die stelling; vergelijk bijvoorbeeld: Verenigd Koninkrijk 55 en Denemarken 59 procent) (Dekker e.a. 2004, p. 19). De conclusie lijkt gerechtigd dat Nederland een relatief sterk ontwikkelde situatie-ethiek kent: het relativeren van het onder alle omstandigheden van toepassing verklaren van de wet. De conclusie van Vuijsje en Wouters (1999) sluit daarop aan: strafbare feiten tegen het algemeen belang worden bij gebrek aan aanwijsbaar individueel leed steeds meer gebagatelliseerd. Een mogelijke bevestiging daarvan vinden we in het oordeel van de bevolking over egoïstisch gedrag. Bijna de helft van de Nederlanders zegt dat ze meer op hun eigen belang uit zijn (1992: 39 procent; 2002: 43 procent) (Dekker e.a. 2004, p. 39).

Opmerkelijk is verder dat hoger opgeleide personen delicten ten koste van de collectiviteit gemiddeld minder sterk veroordelen dan lager opgeleiden. Burgers oordelen ook milder over belastingfraude dan over uitkeringsfraude (97 procent acht dat verkeerd of absoluut verkeerd; zie Dekker 2001). De achterliggende reden van die mildere beoordeling zal niet verwonderen: fraudeurs krijgen meer goodwill; men schrijft ze minder kwalijke intenties toe (Nelken 2002, p. 867).

Het grote publiek oordeelt sowieso relatief mild over witteboordencriminaliteit, hoewel dat nu door de financiële crisis zou kunnen veranderen. Terwijl een geweldsmisdrijf afschuw opwekt en juist daardoor een groter gevoel van saamhorigheid onder de bevolking bewerkstelligt, gaat er van slimmeriken die frauderen vaak een aanstekelijk effect uit (Van de Bunt 1992).

Ze weten het vertrouwde misdaadbeeld van brutaliteit en zondigheid te omzeilen (Huisman 2010). Thorstein Veblen heeft dat beeld in zijn klassieke verhandeling over de nietsdoende klasse fraai verwoord: 'De dief of zwendelaar die met zijn misdrijf grote rijkdom weet te verwerven, heeft een betere kans om aan de strengheid van de wet te ontsnappen dan de kruimeldief.' Immers, zijn reputatie beschermt hem. En wel in die mate dat hij lof oogst. 'Een beschaafde besteding van hun buit spreekt in het bijzonder mensen met een fijn gevoel voor decorum aan en werkt sterk kalmerend op de morele ontsteltenis die het delict opwekt.' (Veblen 1974, p. 112)

Verklaringen voor het plegen van fraude en bedrog: neoliberaal winstbejag

94 |

De toename van fraude kan door vele factoren worden verklaard: door technologische en digitale ontwikkelingen kunnen fraudeconstructies gemakkelijker, sneller en doeltreffender worden opgezet. De toenemende internationalisering, de open grenzen en de vrij toegankelijke informatie maken het voor malafide ondernemers gemakkelijker te frauderen en het criminele karakter ervan te verhullen. Creatief boekhouden zet een premie op het knoeien met de balans: bezittingen en schulden worden buiten de boeken van de onderneming gehouden (Hoogenboom en Pfeijffer 2009).

We richten ons hier op een andere factor. De neoliberale politiek die de laatste twee decennia de wind in de zeilen had, heeft het denken in termen van zelfverrijking en 'winnen tegen elke prijs' gepopulariseerd. In welke mate heeft die politiek-economische stroming fraude en bedrog bevorderd? Om die vraag te beantwoorden richt ik de aandacht opnieuw op buitenslands onderzoek.

De onderzoekers Karstedt en Farrall (2006) veronderstellen dat de neoliberale politiek van de laatste twintig jaar grote

effecten heeft gehad op de 'morele economie' van de markt. Ze geven daarvoor de volgende redenen. In de eerste plaats worden economische prestaties vooral uitgedrukt in termen van 'winstmaximalisatie'. Tegelijkertijd worden deregulering en vermindering van toezicht gepropageerd. Ten slotte zijn consumenten 'soeverein' verklaard in hun keuzevrijheid. Burgers worden opgevat als consumenten in hun relatie met overheidsdiensten, en ze worden gedwongen de markt van ziekteverzekering, arbeidszekerheid en andere producten op te gaan.

Dit 'cognitieve landschap' kan volgens Karstedt en Farrall het beste omschreven worden als 'marktanomie': de erosie van rechtsnormen en vertrouwen, culminerend in wederzijdse achterdocht en cynisme. De definities en de waarneming van wat onwettig, oneerlijk of onaanvaardbaar is, zijn gaan schuiven, met als gevolg een zwaardere focus op mogelijk slachtofferschap (misleid of bedonderd worden) en het ontstaan van cynische attitudes ten opzichte van de wet (Karstedt en Farrall 2006, p. 1017). Degenen die slachtoffer zijn geworden van malafide zaken, voelen een toegenomen druk om zichzelf verwijten te maken en een 'gepaste tegenreactie' te ontwikkelen. Daarnaast vindt de gedachte ingang dat het behalen van geldelijk gewin een verdienste is, een bewijs dat je 'het spel' beheerst. Daarbij speelt ook dat een teveel aan regels en voorschriften de legitimiteit van wettelijke verplichtingen onderuit kan halen. Marktanomie bestaat dus ook uit cynische attitudes ten opzichte van rechtsregels, die het besef van wederzijdse wettelijke verplichtingen ondermijnen.

Karstedt en Farrell hebben deze hypothesen in Engeland en Duitsland onderzocht. Zij stelden vast dat zowel daders als slachtoffers voornamelijk behoren tot de middenklassen en de hoger opgeleiden, zeg maar het 'respectabele' deel van de samenleving. Het gaat om doorsnee burgers, en dan eerder om de 'haves' dan de 'have-nots'. Vooral in West-Duitsland, waar publieke waarden sterker verankerd zijn dan in Engeland, voelen

burgers zich onmachtig en stevig benadeeld. Het onbeperkte winstmotief wordt in Engeland vaker onderschreven. Dat blijkt onder meer uit het gegeven dat een kleine meerderheid van de Britse burgers meent dat het leven het meest wordt verbeterd als iedereen voor zichzelf zorgt. De meest meedogenloze vormen van eigenbelang hebben de auteurs echter aangetroffen in Oost-Duitsland, gepaard gaande met een grote minachting voor de wet.

Het wet- en regelcynisme blijkt de belangrijkste factor te zijn om marktanomie te verklaren. Dat cynisme houdt weer verband met het vooropstellen van het eigenbelang in termen van winstmaximalisatie en het toepassen van slimme strategieën. Mensen die zich sterk laten leiden door eigenbelang, zijn van mening dat anderen dat ook doen. Zij menen dat de wereld tal van bedreigingen herbergt en dekken zich daartegen in. Verder blijkt dat normatieve oriëntaties, zoals wederkerigheid en gelijke behandeling, en waarden die sociale solidariteit beklemtonen, een rem op marktanomie zetten. De veronderstelling dat slachtoffer worden zou leiden tot ‘terugslaan’, vindt in het onderzoek weinig steun.

De auteurs concluderen dat markten niet in een permanente staat van anomie per se verkeren. Maar de voortdurende aanmoediging om geldelijk gewin te behalen verzwakt de morele buffers tegen wetsovertreding. Volgens de auteurs is marktanomie endemisch binnen de kern, niet in de marge van de samenleving, en ze is dan ook kenmerkend voor de meerderheid van de zogenaamde ‘law-abiding citizens’.

Een recentere studie die zich beperkte tot Engeland (Karstedt en Farrall 2007), maakt duidelijk dat meer dan de helft van de Engelse bevolking zich schuldig maakt aan illegale praktijken. Het stelen van softwareproducten en het verkopen van examenstof aan studenten worden door de meerderheid van de bevolking als ‘normaal’ beschouwd. Hoe kan dat worden verklaard? Omdat het gaat om de ‘haves’, mensen met een

behoorlijk inkomen en een vaste baan, vallen 'behoefte' en 'nood' als redenen snel af. Eerder ligt de verklaring volgens de auteurs in de mentaliteit van zelfverrijking en de daarmee verbonden neoliberale kerngedachte van maximalisatie van geld en inkomen.

Ook nu blijkt het wet- en regelcynisme de doorslag te geven. Mensen die instemmen met uitspraken als 'er zijn geen juiste of onjuiste manieren om geld te verdienen' en 'mensen die regels gehoorzamen benadelen zichzelf', neigen ertoe ook zelf naar die cynische intenties te handelen. De meerderheid van de bevolking zegt tijdens de 'jacht op geld' de waarde van wetten en regels te negeren. Ze zien het naleven van wetten zelfs als een hindernis. Volgens de auteurs is juist deze mentaliteit illustratief voor de morele toestand van de samenleving, eerder dan intolerantie en agressieve bejegening.

Ander onderzoek bevestigt deze bevindingen. Zo stelde Burkatzsky (2008) in Duitsland vast dat de bereidheid om zaken van gemeenschappelijk belang ondergeschikt te maken aan persoonlijk gewin sterker wordt naarmate mensen meer denken in termen van economische opbrengsten. Burkatzsky heeft onderzocht of calculerend handelen, dat sinds de jaren tachtig sterk wordt gepropageerd, tot een erosie van rechtsregels leidt. Daartoe heeft hij het type van de 'radicale marktactivist' ontworpen, die wordt gekenmerkt door een bovenmatige betrokkenheid op economisch succes en persoonlijk gewin. Uit zijn onderzoek blijkt dat de intenties en oriëntaties van de marktactivist misdaad zeer in de hand werken. Daarentegen gaan normgeoriënteerde personen en conventioneel ingestelde personen veel minder over tot onwettig handelen. Verder blijkt dat vooral zelfstandigen zich gedragen als de radicale marktactivist. Naarmate mensen meer onder druk komen te staan om 'geld te maken', wordt normgeoriënteerd gedrag sneller onderdrukt. Ook de oriëntatie op de publieke zaak heeft onder die jacht naar geld te lijden. De auteur concludeert dat wetnaleving eerder bij per-

sonen in de periferie van de markt voorkomt. Mensen die sterk betrokken zijn in marktactiviteiten, gedragen zich dus – contrair aan de vooronderstellingen van het liberale denken – niet noodzakelijk fatsoenlijk en met respect voor de wet.

Slot

De cynische levenshouding zegt dat de gemiddelde mens onbetrouwbaar en egoïstisch is en dat je je daarom het beste kunt beperken tot je eigen belangen. Mensen zijn enkel uit op persoonlijk voordeel. Het najagen van eigenbelang, het benutten van buitenkansjes en het op slinkse wijze gebruikmaken van regelingen zijn geoorloofd omdat iedereen – en vooral politici – het doet. Een wezenlijk aspect van cynisme is dus: de neiging om het sluwe of doortrapte in de mens te rechtvaardigen. Cynisme zo opgevat is in feite wat in de criminologie een neutraliseringstechniek wordt genoemd. Een van die technieken luidt: mij treft geen blaam want iedereen doet het.

Cynische burgers hebben het gevoel dat iedereen de regels overtreedt en bediscussiëren openlijk de rechtvaardigingen daarvan. Dat creëert een klimaat waarin illegaal handelen in het hart van de samenleving wordt aangemoedigd. Degenen die zichzelf als respectabele burgers zien, schakelen menigmaal over op onbetrouwbare registers en vertonen sluw en misleidend gedrag als hun dat uitkomt.

Niettemin, nog altijd worden fraude en bedrog niet ‘normaal’ gevonden. De natuurlijke reactie is dat de schuldigen moeten worden aangepakt. Ook consumenten gaan niet eenvoudig voorbij aan oplichterij, misleidende reclame en prijsopdrijving. Markten zijn dan ook niet verstoken van moraliteit. In de nasleep van ernstige zaken, zoals de affaires bij Ahold, de Icesave-bank of DSB, wordt de roep om eerlijk en integer handelen indringend gehoord. Toch blijven de morele regels dun en het vertrouwen in het bedrijfsleven klein.

In dit hoofdstuk is cynisme sterk vereenzelvigd met ‘on-omwonden eigenbelang’ en winstbejag. De vraag is of de rol van afgunst hierin wel voldoende is beklemtoond. Want vanaf de jaren tachtig lijkt de weg vrijgemaakt te zijn voor een vrije ontplooiing van onderlinge na-ijver. In termen van Veblen: zelfverrijking, pronkzucht en demonstratieve consumptie zijn geen taboes meer. In de Verenigde Staten zijn die expressieve vormen van rivaliteit beter onderzocht dan in Europa. Zo wijst Robert Lane erop dat de (obsessieve) neiging de eigen verdiensten en prestaties te vergelijken met die van anderen samenhangt met een materialistische levensoriëntatie die vanaf de jaren tachtig sterk is gegroeid. Materialisten zijn doorgaans rustelozer en – doordat ze zich continu vergelijken met andere groepen – ontvankelijker voor afgunst (Lane 2000, pp. 148-149).

Hoe dat ook zij, het lijkt aannemelijk dat pas een relativering van de rivaliteit – de fixatie op winnen en verliezen – het handelen op de economische markt minder giftig zou kunnen maken en meer ontspannen omgangsvormen kan bevorderen.

Cynisme, zo kunnen we concluderen, leidt tot maatschappelijke verharding in termen van onverschilligheid en vijandigheid. Maatschappelijke normen en de publieke zaak blijven aldus buiten het vizier. In de volgende twee hoofdstukken breng ik andere factoren onder de aandacht die de verharding van de samenleving kunnen verklaren. Die hoofdstukken gaan over ‘de anderen’: criminelen en moslimimmigranten.

HOOFDSTUK 5

DE STRAFWEDLOOP. BOZE BURGERS EN DE BEHOEFTE AAN VERGELDING

100 |

Het verlangen om misdadigers pijnlijke straffen op te leggen werd in de loop van de twintigste eeuw met schaamte bedekt, althans in de middenklassen. In de naoorlogse periode waren wraaklust en vergelding bepaald geen acceptabele emoties die frank en vrij tot uitdrukking mochten worden gebracht. Nederland beschikte ook nauwelijks over tabloids die zouden kunnen inspelen op de punitieve verlangens. Alleen de berichtgeving van *De Telegraaf* baarde justitie af en toe kopzorg. De Nederlandse elites en professionals behoefden nauwelijks als barrière te fungeren tegen een hijgerige populaire cultuur – heel anders dan in Engeland (Downes 1989).

Na de jaren tachtig is dat allemaal veranderd: de commerciële zenders zijn steeds populairder geworden en hebben de rem op het uiten van verlangens, niet alleen punitieve, losgelaten (Beunders 2002). Sindsdien heeft in Nederland een emotionele politiek van *law and order* ingang gevonden. De Nederlandse media zijn volgens de criminoloog David Downes – een betrouwbare Nederland-watcher – niet afkerig van wat hij

‘heart of darkness’-verhalen noemt, en van oproepen tot harder straffen. De bevolking wordt onophoudelijk gebombardeerd met misdaadnieuws en misdaaddrama, die de indruk geven dat het land in een diepe crisis verkeert (Downes 2007, p. 105). Tegelijkertijd is Nederland een omvangrijke producent geworden van emotietelevisie. De uit Amerika overgewaaide consumptiecultuur heeft in Nederland veel meer ingang gevonden dan in veel andere West-Europese landen. De Nederlanders stonden ook opmerkelijk open voor de neoliberale invloeden uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten (p. 109).

Tegelijk zijn ook de middenklassen ruwweg vanaf eind jaren zeventig meer en meer in aanraking gekomen met overlast, vandalisme, diefstal en geweld: in één generatie tijd werd misdaad een veelvoorkomende ervaring, niet voorbehouden aan inwoners van achterstandswijken. Angst voor misdaad kreeg een levendige persoonlijke betekenis in het bewustzijn van veel burgers. De middenklassen zijn als gevolg daarvan vatbaarder geworden voor negatieve sentimenten en repressieve opvattingen (Van Swaaningen 2004).

| 101

Sinds de Fortuyn-revolte is deze punitieve gezindheid volop aan de oppervlakte gekomen. Rechters worden aangevalen vanwege hun milde straffen: ze zouden de slachtoffers in de steek laten. Het justitiële beleid wordt in de pers herhaaldelijk neergesabeld. Misdaad is gepolitiseerd en wordt in emotionele termen besproken, en jeugdige boefjes worden snel gestereotypeerd als ‘straatterroristen’. De strijd tegen de islam heeft zijn eigen afwijzende repertoire voortgebracht.

Politici hebben hun schroom ten aanzien van populisme afgeworpen en brengen de gevoelens van het ‘volk’ voor het voetlicht. Vanaf de verkiezingen van januari 2003 zijn de belangrijkste partijen dan ook in een heuse strafwedloop verwikkeld geraakt. Ook partijen met regententradities, zoals het CDA en de PvdA, mengen zich in de strijd om de gunst van het volk en slaan elkaar om de oren met plannen om recidivisten aan

te pakken. De ene partij maakt zich sterk voor de invoering van minimumstraffen (dat wil zeggen het aanbrengen van een stevige ondergrens voor bepaalde delicten, waar de rechter aan gebonden is), andere partijen willen jeugdigen volgens het volwassenenstrafrecht berechten of pleiten voor *boot camps*. Uit een analyse van de verkiezingsprogramma's van 2006 (Kaal e.a. 2009) blijkt dat er een stortvloed van regulerende maatregelen is geformuleerd. Vergeleken met de jaren tachtig en negentig betekent dat een grote verschuiving naar meer repressie. De verkiezingsprogramma's wedijveren met elkaar om de behoefte aan veiligheid bij de kiezer te bevredigen. Terwijl rechtse partijen het veelvuldig hebben over 'boeven vangen', reppen linkse partijen meer over bescherming van slachtoffers. Volgens de onderzoekers is er een verschuiving gaande van een zorgmoraal naar een punitieve moraal.

102 |

Die verschuiving zien we ook bij politici. Zij lijken steeds vaker incidentenpolitiek te bedrijven, volgen het stramien van morele paniek en spelen in op de verontwaardiging die media-berichtgeving over ontsnapte tbs'ers, kinderporno, voetbalgeweld en andere emotionele kwesties teweegbrengt. Met de hete adem van de samenleving in de nek lijken zij steeds meer vertolkers van populistische gevoelens te zijn geworden. Met de ronkende taal van harde maatregelen pogen ze de burgers gerust te stellen. Veel Kamerleden vinden elkaar in een snelle en warme consensus van lik op stuk, flink aanpakken en opsluiten, en maken elkaar wijs dat aldus de criminaliteit efficiënt wordt aangepakt. Wetsvoorstellen moeten als het even kan snel door de Kamer worden geduwd. Een zorgvuldige discussie van incidenten in rechtstatelijke termen blijft vaak uit.

Ik ga eerst in op de verharding in de publieke opinie en vervolgens die in de strafrechtspleging. In welke opzichten zijn de meningen over misdaad en straf veranderd? Bieden rechters weerstand aan de 'gevoelens van het volk'? Of zijn ze langere vrijheidsstraffen gaan opleggen? Vervolgens ga ik in op de rol

van de media: wat is de relatie tussen de mediaberichtgeving en de roep om zwaardere straffen? En ten slotte, hoe kunnen de hedendaagse strafverlangens worden verklaard? Symbolische factoren lijken daarvoor de beste papieren te hebben: misdaad geeft de indruk dat morele normen in verval zijn geraakt.

Opinies over straf

De mening dat er in Nederland te licht wordt gestraft blijft door de tijd heen wijdverbreid. Vanaf de eeuwwisseling oordeelt het publiek wat milder, maar in 2008 is nog altijd driekwart van de Nederlanders voorstander van harder straffen. Als het gaat om de vraag hoe daders moeten worden aangepakt zien we de laatste veertig jaar een forse omslag: het percentage mensen dat het eens is met de stelling dat men 'misdadigers niet in de eerste plaats moet straffen maar ze moet proberen te veranderen', is gedaald van 71 procent in 1970 naar 55 procent in 1998 en 33 procent in 2008 (Schyns en Van der Meer 2009; Van Noije en Lamet 2008). De gedragsveranderende functie van bestraffing is dus naar de achtergrond gedrongen. Ook is men minder de mening toegedaan dat daders van seksuele misdrijven moeten worden genezen in plaats van gestraft. Daaruit spreekt waarschijnlijk de opvatting dat sleutelen aan 'hopeloze gevallen' verloren energie is. Kortom, er zijn veel minder Nederlanders die compassie kunnen opbrengen met daders. Ook het oordeel over de stelling dat men 'maatschappelijke problemen het beste kan oplossen door asociale en misdadige elementen uit de samenleving te verwijderen' wijst daarop. Vanaf ongeveer 1985 is de steun voor die stelling sterk toegenomen (Van den Brink 2004).

Deze harde houding vinden we niet alleen aan de rechterzijde van het politieke spectrum. Inmiddels denkt een flink deel van de linkerzijde hetzelfde. Aldus lijkt er een opmerkelijke verwantschap te zijn ontstaan tussen progressieve en

conservatieve agenda's. Er is sprake van een dubbelzinnige ontwikkeling: de repressieve tendens gaat gepaard met een verdere liberalisering. Het aantal Nederlanders dat instemt met samenwonen voor het huwelijk, minder ouderlijke bemoeienis met teenagers op prijs stelt en het roken van hasj aanvaardbaar vindt, lijkt nog altijd toe te nemen. Er is een toegenomen consensus over deze liberale dan wel progressieve issues (Van den Brink 2004). Ook de acceptatie van homoseksualiteit groeit nog altijd, ondanks alarmerende verhalen in de media over de homofobie van allochtone jongeren. Steeds meer mensen vinden dat homo's kinderen mogen adopteren.¹

De verharding van het huidige straffklimaat is dus niet uitsluitend te danken aan factoren die vanouds met een repressieve gezindheid samenhangen, zoals een lage opleiding en de roep om sterke leiders. Dat betekent dat de voorkeur voor harder optreden tegen misdaad zich heeft losgemaakt uit zijn oude conservatieve context en zich over andere maatschappelijke lagen en groepen heeft verbreid. De opvatting dat criminelen langer moeten worden opgesloten en dat ex-criminelen minder in de watten moeten worden gelegd, geldt niet langer als typisch rechts.

Hoe verhoudt deze verharding in de publieke opinie zich met de opvattingen van rechters? De idee dat daders in de ogen van burgers een hogere straf verdienen dan rechters in de praktijk opleggen, wordt in opinieonderzoek herhaaldelijk bevestigd. Er is sprake van een kloof tussen rechters en burgers, een zogenaamde 'punitiviteitskloof'. Hoe kan die kloof worden verklaard? Rechters wijzen er doorgaans op dat burgers niet volledig zijn geïnformeerd over de zaken waar ze over oordelen. Inderdaad wordt de kloof aanzienlijk minder diep wanneer burgers concrete informatie over de achtergrond van daad en dader wordt verschaft. Nauwkeurige dossierkennis brengt burgers ertoe milder te oordelen dan wanneer zij hun mening baseren op schaarse krantenberichten (De Keijser en Elffers 2004).

Daarnaast blijkt dat burgers openstaan voor alternatieve sancties wanneer zij informatie krijgen over de achtergrond van het delict en de intenties van de dader. Er blijkt om die reden ook draagvlak te zijn voor herstelrechtelijke benaderingen waarin de dader het slachtoffer genoegdoening verschaft (De Keijser 2005). Burgers zijn dus bereid genuanceerder te oordelen over misdaad en straf, mits zij zijn voorzien van ruime contextuele informatie. Niettemin, wanneer burgers in enquêtes algemene stellingen krijgen voorgelegd, geven zij allesbehalve een genuanceerd oordeel. Zij neigen ertoe die stellingen te beantwoorden met in het achterhoofd gedramatiseerde misdaadbeelden. De invloed van de media en de overbelichting van spectaculaire zaken spelen daarbij sterk mee. De media drukken dan ook een veel groter stempel op de criminaliteitsbeleving van de burgers dan twintig of dertig jaar geleden het geval was. Ik kom daar nog op terug.

Verharding binnen de strafrechtspleging

Straf en strafmaat

Rechters worden er aanhoudend van beticht te slap te straffen. Daardoor zou men – met veel argeloze burgers – het idee kunnen krijgen dat in Nederland minder hard wordt gestraft dan elders. In werkelijkheid is Nederland zijn ‘lankmoedige fase’ reeds lang voorbij. Het justitiële beleid is de laatste decennia aanzienlijk verhard. Deels is dat een respons op het groter aantal zaken dat justitie tot ongeveer tien jaar terug kreeg te verwerken. Maar er is vanaf de jaren negentig ook doorlopend nieuwe wetgeving in de maak. Zo is onder andere de maximumstrafmaat voor doodslag, mishandeling en zedendelicten fors omhoog gegaan. Ook de strafbaarstelling van kinderporno en mensenhandel is aanzienlijk aangescherpt. Met die grotere strafbedreigingen poogt justitie potentiële daders af te schrikken en de

samenleving te beschermen tegen gevaarlijke gedragingen.

Als het gaat om de hoogte van de straffen is Nederland internationaal gezien een goede middenmoter geworden. Onderzoeker Bert Berghuis (1994) rekende alweer meer dan vijftien jaar geleden uit dat in 1980 de gemiddelde strafduur voor verkrachting ruim 250 dagen bedroeg. In 1993 was dat bijna 600 dagen. Daarna lijkt een zekere bestendiging op te treden, hoewel Berghuis in een later geschreven overzicht voor seksuele delicten en geweldsdelicten nog altijd een toename van de gemiddelde strafhoogte heeft vastgesteld. De gemiddelde hoogte van de straf voor mensensmokkel is zelfs spectaculair gestegen. De stijgingen treden overigens niet over de hele linie op. Zo is bij het 'bulkdelict' diefstal een geringe afname van de gemiddelde strafhoogte waar te nemen, wat deels wordt verklaard door een groter aandeel van lichtere varianten als tasjesroof (Berghuis en Mak 2002).

Uit onderzoek blijkt dat er globaal genomen twee oorzaken zijn voor het hogere strafgemiddelde (Grapendaal e.a. 1997). Ten eerste worden daders meer dan vroeger zelf verantwoordelijk gehouden voor hun handelingen. De aandacht voor de persoonlijke omstandigheden van de dader en voor zijn resocialisering is verschoven naar aandacht voor de daad zelf en de gevolgen ervan. In de tweede plaats heeft de toenemende aandacht voor de gevolgen – vooral ook de psychische – die het misdrijf heeft voor de slachtoffers, ertoe geleid dat de strafeis van officieren zwaarder is geworden. In die strafeis klinkt een zekere genoegdoening van het slachtoffer door.

Bij deze strengere straffen voor delicten van gelijke ernst moet worden aangetekend dat de geweldscriminaliteit zich de laatste decennia ook heeft verhard. Dat voor die ernstiger delicten zwaardere straffen worden gegeven is in het licht van proportionaliteit logisch. Maar de toename van de strafhoogte kan moeilijk in zijn geheel aan die ernstiger misdrijven worden toegeschreven.²

Over een lange termijn gerekend is het strafklimaat in

Nederland dus behoorlijk killer geworden. De rechterlijke macht beweegt ontegenzeggelijk mee met de gevoelens in de samenleving, vooral als het gaat om de afschuw van zeden- en geweldsdelicten.

Het detentieregime: justitieel cynisme

David Downes (1989) schreef het gemiddeld lage aantal gedetineerden per hoofd van de bevolking van Nederland in de jaren zeventig en begin jaren tachtig toe aan de tolerante cultuur van een verzuilde natie. Vergeleken met rechters in andere Europese landen namen Nederlandse rechters veel minder hun toevlucht tot vrijheidsstraffen.

Dat is na 1980 aanzienlijk veranderd. Vanaf dat jaar zijn er veel meer onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen opgelegd. Tussen 1985 en 1995 vond er een verdubbeling plaats van het aantal opgelegde detentiejaren. En wat de gemiddelde duur van de straffen betreft: in de periode 1985-1995 groeide die van 133 dagen naar 197 dagen (een stijging van 48 procent). Daarna bleef de gemiddelde detentieduur ongeveer gelijk (Grapendaal e.a. 1997; Van Noije en Lamet 2008).³

De grotere aantallen en zwaardere vrijheidsstraffen die rechters na 1980 gingen opleggen, hadden grote gevolgen voor het gevangeniswezen. Midden jaren zeventig beschikte Nederland over een gevangenscapaciteit van iets minder dan 4000 plaatsen. In de dertig jaar die erop volgden is de capaciteit toegenomen tot ruim 18.000 (inclusief vreemdelingenbewaring). Na 2006 is het aantal gedetineerden fors afgenomen en wordt de detentiecapaciteit niet meer ten volle benut (Kalidien 2008).

Het aantal cellen voor illegale vreemdelingen is in de jaren negentig explosief gegroeid, en ook de duur van de hechtenis is flink toegenomen. Dat houdt uiteraard verband met het hogere aantal illegalen en uitgeprocedeerde asielzoekers. Hoewel vreemdelingenbewaring slechts in uiterste nood mag worden

toegepast en ‘vermeden moet worden waar het kan’, grijpt justitie stevast naar detentie. Mogelijkheden van intensief toezicht en meldingsplicht worden nauwelijks benut. De opgesloten vreemdelingen ontberen adequate rechtshulp en het beginsel van resocialisering is voor hen een dode letter. Illegale vreemdelingen worden aldus gemarginaliseerd en behandeld als misdadigers. De vreemdelingenbewaring is dan ook geworden tot een ‘kloon van het strafrechtelijk-punitief georiënteerde regiem’ (Van Kalmthout 2007).⁴

Dat de gevangenispopulatie tegenwoordig grotendeels bestaat uit personen van allochtone afkomst, wordt overigens niet alleen veroorzaakt door het opsluiten van asielzoekers en illegalen. In 2004 was nog maar 42 procent van de gehele gevangenispopulatie in Nederland geboren (1993: 53 procent). Er zitten dus disproportioneel veel mensen uit etnische minderheden gevangen. Dit percentage is in Nederland hoger dan in andere Europese landen (Cavadino en Dignan 2006; Downes en Van Swaaningen 2007). Downes concludeert dat het punitieve beleid in Nederland vooral wordt gereserveerd voor ‘de anderen’ en dat het beeld van immigranten en etnische minderheden is samengesmolten met het beeld van misdaad (Downes 2007). In de media is het normaal geworden om de veronderstelde stijging van de misdaadcijfers aan minderheden te koppelen. De zorg om misdaad, overlast en vandalisme is dus een belangrijke aansporing voor vijandigheid jegens minderheden (Sniderman en Hagendoorn 2007, p. 89).

Het punitieve beleid kan voor een groot deel worden toegeschreven aan het ongeloof in gedragsverandering en resocialisering dat ook in justitiekringen sterk verankerd is geraakt. Tegelijk is men in die kringen meer en meer overtuigd geraakt van de noodzaak tot ‘beveiliging van de samenleving’ en het nut van langer opsluiten van veelplegers en onschadelijk maken van gewelddadige criminelen.⁵ Het belangrijkste motief voor onschadelijk maken (*incapacitation*) is niet vergelding,

noch gedragsverandering, maar simpelweg het van de straat halen en houden van criminelen door middel van opsluiting. Re-integratie van daders wordt meer en meer als onrealistisch en steeds minder als moreel dwingend gezien.

Voorstanders van *incapacitation* weten dat lange straffen geen afschrikkend effect sorteren (Von Hirsch 1993). Het cynisme dat achter dit 'onschadelijk maken' verborgen ligt, is het geloof dat straffen helpt ver voorbij. Van veroordeelden wordt weinig anders verwacht dan recidive. Niettemin blijft recidivevermindering een toverwoord binnen het beleid. Nu is bekend dat daders die resocialisatieprogramma's en nazorg hebben gehad, na terugkeer in de samenleving minder vaak in de fout gaan. Dat betekent dus paradoxaal genoeg dat de beleidsvoorkeur voor repressieve gevangenisregimes wel eens flink kan bijdragen aan de publieke ontevredenheid over het strafklimaat (Van Noije en Lamet 2008).

Illustratief voor het justitiële cynisme is de nekslag die aan de reclassering is gegeven. Hulp- en steunverlening is inmiddels nagenoeg uit het takenpakket van de reclassering verdwenen; 'reclasseerders' rest de taak om veroordeelden te monitoren en te controleren. De opdracht tot resocialisatie – wel uitdrukkelijk in de Penitenciaire beginselenwet opgenomen – lijkt betekenisloos te zijn geworden; de verplichting om de niet-beoogde negatieve effecten van straf – zoals vernietiging van het sociale netwerk van de gedetineerde – te beperken, wordt nauwelijks meer nagekomen. In feite wordt slechts een vrij kleine groep van coöperatieve gedetineerden de kans geboden om met enig perspectief in de samenleving terug te keren. De rest wordt afgeschreven.

Overigens zien we een ambivalente ontwikkeling in het sanctiebeleid. Want naast het langer opsluiten van vooral recidivisten blijft er voor daders die niet al te zware delicten hebben begaan, ruimte voor alternatieve sancties, zoals taakstraffen.

De productie van verontwaardiging

Zoals gezegd, de media drukken een veel groter stempel op de criminaliteitsbeleving dan twintig tot dertig jaar terug het geval was. In welke opzichten heeft de mediaberichtgeving de roep om hardere straffen krachtiger doen klinken?

De gemiddelde burger, die zelf nauwelijks directe ervaring heeft met ernstige criminaliteit, baseert zijn mening hoofdzakelijk op televisienieuws en krantenberichten. De mediaberichtgeving heeft dan ook grote invloed op het denken over misdaad als maatschappelijk probleem. In de media worden de spectaculaire zaken overbelicht, waardoor het beeld van de feitelijke criminaliteit aanzienlijk wordt vertekend. Dat blijkt onder andere uit onderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO 2006) naar de beeldvorming ten aanzien van het tbs-systeem. Ofschoon het vanwege de nieuwswaarde begrijpelijk is dat media juist over ernstige incidenten berichten, ontstaat in de ogen van het publiek het idee dat de criminaliteit 'oprukt', hetgeen weer leidt tot de roep om zwaardere straffen.

Burgers stuiten in de media ook keer op keer op berichten die – geheel ten onrechte (zie hoofdstuk 1) – suggereren dat Nederland steeds onveiliger wordt. Het oordeel over (de ontwikkeling van) onveiligheid wordt dan ook vooral bepaald door de hoeveelheid aandacht hiervoor in de media. Ouderen en vrouwen bijvoorbeeld voelen zich het onveiligst, terwijl zij minder vaak slachtoffer zijn van criminaliteit dan jongeren en mannen. Iets soortgelijks geldt ook voor bewoners van slaapsteden, die zich vaker onveiliger voelen dan bewoners in achterstandswijken (De Beer 2004).

Onderzoek laat zien dat de aandacht voor criminaliteit in de pers sterk is toegenomen. Dat laat zich illustreren aan de hand van het aantal berichten in *de Volkskrant* en *De Telegraaf*. Terwijl er begin jaren zeventig gemiddeld 148 delicten per week werden gemeld, ligt dat aantal 25 jaar later op 267 per

week. De groei van het aantal berichten doet zich in beide kranten voor (Van den Brink 2001).

Omroepen zijn verwickeld in een hevige concurrentiestrijd om de kijkcijfers en veel redacties brengen sneller, harder of sensationeler nieuws, ook – of juist – over misdaad. De vertrouwdsheid van kijkers met het *entertainment format* en de ‘medialogica’ bij de televisie en in de amusementscultuur draagt bij aan de mening dat gevaar en risico de voornaamste kenmerken zijn van het publieke leven. De invloed van de media is te danken aan wat David Altheide (2002) het ‘problem frame’ noemt: kijkers worden erin geoefend waar te nemen met een lens van angst en dreiging. Er is volgens Altheide ook een ‘angstmarkt’ ontstaan waarin nieuwsproducenten met elkaar concurreren om slachtofferleed te tonen.

De media gaan selectief te werk bij de verslaglegging van gewelddadige incidenten. Gevallen waarin slachtoffers en daders elkaar kennen, krijgen minder aandacht dan incidenten waarin geweld willekeurig voorkomt en waarin begrijpelijke motieven ontbreken. Misdrijven die ogenschijnlijk voor het plezier of uit sadistisch genoegen zijn gepleegd, worden breed uitgemeten. Vaak maken de media van gewelddadige incidenten bizarre gebeurtenissen, die al gauw dienstdoen als bewijs van de stelling dat de onveiligheid is toegenomen. De veiligheidsproblematiek wordt buitenproportioneel opgeblazen. In werkelijkheid zijn en blijven willekeurige geweldsuitbarstingen ongewoon en uitzonderlijk (Baumeister 1997, pp. 75 e.v.).

De media richten de aandacht op geruchtmakende zaken en ‘nieuwe’ ernstige en ongekende misdaden: vrijgelaten zedendelinquenten, kindermoorden, gedwongen seks met hiv-positieve personen, gewapende heroïnedealers, enzovoort. Tegelijk neemt het zogenaamde *victim discourse* een geprivilegieerde positie in, dat wil zeggen dat er een retorische voorkeur is voor de persoonlijke verhalen van slachtoffers. Schokkende beelden van getergde of wanhopige slachtoffers van gewelds-

misdrijven moeten suggereren dat misdadigers een perverse en onberekenbare inborst hebben.

De publieke waarneming van misdaad is juist op dat soort verontrustende incidenten gericht. Een analyse van de inhoud van misdaadnieuws maakt duidelijk dat de media een sterke voorkeur hebben voor geweld en vooral voor incidenten tussen wildvreemden op straat (Reiner 2002).⁶ Door die grote aandacht voor geweld ontstaat een vertekend beeld: het grote publiek overschat zowel het aantal geweldsmisdrijven als de kans dat men slachtoffer van geweld wordt.⁷

De opvatting dat de media punitieve opvattingen zouden 'veroorzaken', lijkt echter te simpel. De roep om zwaardere straffen is wel degelijk gegrondvest in een reële publieke vraag. Evenmin is die roep voorgefabriceerd door politieke retoriek. Het kijkpubliek is niet zo gemakkelijk kneedbaar, noch kan punitief beleid vanuit het niets ontstaan. Er moeten reeds sociale en psychologische condities van verontwaardiging en onbehagen aanwezig zijn. Zonder een 'voedingsbodem' van zorg om misdaad zou misdaadnieuws niet die aantrekkingskracht kunnen hebben. De media dragen er wel toe bij dat de beelden die men al van misdaad had, worden opgeklopt, vertekend en versterkt (Garland 2001).

Die uitvergroten rol is kenmerkend voor mediahypes. Deze nieuwsgolven stellen een zichzelf versterkend proces van nieuwsproductie in werking: het nieuws creëert vervolgnieuws, maar heeft ook maatschappelijke effecten, zoals protesten, nieuwe opinieonderzoeken, aangekondigde beleidsveranderingen, die alle opnieuw nieuws opleveren. De nieuwsproductie raakt aldus in een stroomversnelling en de media gaan als het ware 'hyperventileren'. Bekend is dat de media in België in de nasleep van de zaak-Dutroux vrijwel dagelijks verhalen brachten over onopgeloste verdwijningen.

Vasterman (2003) heeft een aantal van die mediahypes in Nederland nader onderzocht. Zo bestudeerde hij de berichtgeving in de landelijke dagbladen over zinloos geweld tussen

1997 en 2001. De nationale verontwaardiging bereikte begin 1998 een hoogtepunt toen de aanvallers van Meindert Tjoelker relatief lichte straffen kregen. De demonisering van de daders ontnam het publiek het zicht op het feit dat het om 'normale' stappers ging. Vasterman concludeert dat de in de kranten gesuggereerde golf van geweld bepaald geen betrouwbaar beeld geeft van de werkelijke ontwikkelingen. Uit de hypes rond het seksueel misbruik van kinderen blijkt dat herhaaldelijk zwaar overtrokken dreigingsbeelden worden geproduceerd, die vervolgens de roep om eigenrichting en zwaardere straffen voor zedendelinquenten bevorderen. 'De jacht op extreme gevallen, de tijdelijke overrapportage van incidenten, de focus op hoge cijfers zorgen regelmatig voor een tamelijk overspannen en opgewonden berichtgeving, waardoor het probleem plots crisisproporties lijkt aan te nemen (...). De schok waarmee de ontdekking van nieuwe vormen van misbruik gepaard gaat, creëert een klimaat waarin iedere relativering, nuancering of twijfel wordt geïnterpreteerd als een soort verraad aan de slachtoffers.' (Vasterman 2003, p. 200)

De achtergrond van punitieve verlangens

Hoe kunnen nu de opkomst en doorgroei van punitieve verlangens worden verklaard? Een eerste verklaring vindt aanknopingspunten bij de slachtoffercultuur die sinds de jaren tachtig tot bloei is gekomen: de verharding komt voort uit het feit dat slachtoffers in de schijnwerpers staan, en daarmee ook de ellende die ze hebben ondergaan. De aandacht voor slachtoffers zou snel worden verbonden aan de eis dat daders flink moeten boeten. Ik geloof niet dat die verklaring overtuigend is. Ik meen dat verklaringen die uitgaan van de zorg van het publiek om moreel verval steekhoudender zijn. Om goed zicht te krijgen op die thematiek moeten we ons wenden tot Amerikaans en Engels onderzoek.⁸

In een populistische tijd staat straf meer en meer in het teken van de belangen van de slachtoffers. Het welzijn van het slachtoffer zou zelfs afhangen van de mate waarin de dader leed wordt toegevoegd (Zimring 2003). Onderzoek heeft echter uitgewezen dat slachtoffers minder punitief oordelen dan wordt gedacht. De idee dat juist de slachtoffers het meest wraaklustig zijn, is kennelijk onjuist (Maruna en King 2004). Dat is opmerkelijk, omdat het hardere strafrechtelijke beleid juist wordt verdedigd op grond van de claim dat slachtoffers de grootste voorstanders zijn van streng straffen. Veel slachtoffers geven er echter de voorkeur aan hun leven weer op te pakken. Slachtoffers vormen geen eenvormige groep met dezelfde soort behoeften. Sommigen nuanceren de schade en ellende die ze hebben ondervonden, anderen blijven angstig en weer anderen kijken om in wrok.

Het grote publiek is waarschijnlijk wel gevoeliger geworden voor het leed dat slachtoffers is aangedaan. Mensen raken sneller gechoqueerd door geweld. Als dat tot de opvatting leidt dat de samenleving niet meer in staat is om adequaat bescherming te bieden, ligt een sterkere punitieve attitude in de rede. Uit onderzoek van de sociaal psychologen Tyler en Boeckman (1997) blijkt dat instrumentele verklaringen voor punitiviteit niet voldoen. Volgens die visie zou punitiviteit een rationeel antwoord zijn op de kans dat jezelf of een verwante slachtoffer wordt van misdaad. Het gaat dan om antwoorden op ervaren onrecht of om vermeende dreigingen. Maar punitieve verlangens blijken niet het gevolg te zijn van de kans slachtoffer te worden. Symbolische verklaringen zijn overtuigender: het verval van morele waarden is de belangrijkste voorspeller van punitieve motieven.

Tyler en Boeckman gingen in hun studie na hoe de steun voor de 'Three Strikes and You're Out'-wetgeving in Californië kan worden verklaard. Burgers blijken niet bang te zijn voor de risico's van recidivisme (het belangrijkste motief van de initiatiefnemers van die wetgeving). Ze zijn wel bezorgd om het

morele verval van het gezin en ze voelen zich onbehaaglijk over vreemdelingen. Mensen die de indruk hebben dat de morele consensus binnen de samenleving is verzwakt, ondersteunen vaker een punitief beleid.

Het onderzoek van Maruna en King (2010) sluit op die bevindingen aan. Uit de interviews die zij hebben gehouden met personen uit de middenklassen in oost-Engeland blijkt dat burgers vaak woedend zijn als 'hufters' zomaar op straat mensen bedreigen en ook nog weggkomen met dat gedrag. De indruk dat morele normen er niet meer toe doen noopt als het ware tot een bestraffende gezindheid: junks, daklozen en jeugdige agressors verdienen een harde aanpak. Als de waardigheid van burgers brutaal wordt ontkend, is er geen ruimte voor mededogen.

Ook Kathlyn Gaubatz (1995) beklemtoont het belang van symbolische factoren. Uit haar onderzoek – ook in Californië verricht – blijkt dat voorstanders van hard straffen (*believers*) en voorstanders van mild straffen (*dissenters*) zich even onveilig voelen. Zij zijn even goed geïnformeerd over misdaad en strafrechtspleging. Beide groepen kunnen zich goed inleven in de ellende van slachtoffers. Ook hun visies op het vóórkomen van wraakgevoelens en gevoelens van vergeving in het dagelijks leven wijken niet veel af. Niettemin blijkt dat *believers* er moeite mee hebben zich te verplaatsen in misdadigers. *Dissenters* kunnen gemakkelijker zeggen: dit zou ik kunnen zijn, of mijn broer; het kon mijn zoon zijn. Daarnaast wijzen *believers* vaker op karakterfouten van daders: gebrekkige beheersing, hebzucht, inherente slechtheid. Ze schrijven hun eerder kwalijke bedoelingen toe en neigen ertoe delinquenten buiten het bereik van de normale menselijke omgang te plaatsen. De *dissenters* wijzen daarentegen hoofdzakelijk op oorzaken die buiten de dader liggen: stress, psychische problemen, kindermishandeling, desintegratie van het gezin, enzovoort. Vooral mensen met een onderzoekende houding blijken vaker mild te oordelen. Ze zijn onbevooroordeeld, willen meer weten en worden

niet snel beïnvloed door misdaadnieuws (ook King 2008).

Gaubatz suggereert dat de snelheid waarmee in de laatste decennia sociale veranderingen optreden, het vermogen om mild te oordelen heeft aangetast. Het publiek – overvoerd met beelden over ellende en geweld – is uitgeput en vermoeid. Te vaak heeft het de grenzen van acceptatie en begrip moeten verleggen.

Wellicht kunnen deze inzichten ook de grotere Nederlandse punitiviteit verklaren. Een empathische en onderzoekende houding is op de terugtocht. We zijn afgemat en te moe om steeds weer begrip op te brengen. Tegelijk kunnen deze inzichten de paradox die Van den Brink waarnam verklaren: de publieke opinie ten aanzien van straf is aanzienlijk verhard, maar attitudes over onder andere softdrugs en seks zijn verder geliberaliseerd. Tolerantie en repressie trekken gezamenlijk op. Zij het dat een ‘tolerantie zonder storende ervaringen’ resteert: tolerantie mag niet te veel opofferingen met zich meebrengen.

116 |

Aansluitend op Gaubatz' bevindingen acht ik de volgende drie factoren kenmerkend voor het huidige punitieve klimaat. Ten eerste de gedachte dat kwalijk gedrag uitsluitend op het conto van de dader komt. De gedachte dat veel daders te maken hadden met een slechte opvoeding of kinderverwaarlozing speelt nauwelijks meer een rol. In de tweede plaats wordt zelf-onderzoek afgehouden. Burgers neigen ertoe de eigen vatbaarheid voor kwalijk handelen te verdringen. Het besef dat in ieder mens een potentiële crimineel huist – zoals de befaamde criminoloog Willem Nagel beklemtoonde – lijkt niet erg levendig meer. Niettemin is de fascinatie voor gewelddadig handelen groot, juist omdat we er in het alledaagse gehygiëniseerde leven onbekend mee zijn (Boomkens 1996).

De ontkenning van het kwaad in zichzelf biedt vruchtbare grond voor zondebokprojecties. De zondebokpsychologie is de laatste decennia volop werkzaam: het geweld wordt geprojecteerd op de ‘anderen’. Er is dan ook veel valse verbazing in de berichtgeving over misdaad en strafzaken waarneembaar. We

blijven doof voor het verhaal van een Marokkaanse 'straatterrorist'. Luisteren zou te bedreigend zijn voor het zelfbeeld van de witte middenklasse. Dat verhindert het onderzoeken van de eigen onzekerheden en dubbelzinnigheden. Waar verbijstering en aversie zelfonderzoek beëindigen, worden vijandige gevoelens geconsolideerd. Begrijpen, dat wil zeggen de menselijke maat hervinden, wordt afgesneden (Connolly 1995).

In de derde plaats worden begrip en mededogen bijna per definitie aan daders onthouden. De klassieke idee dat misdaad de plicht om te straffen met zich meebrengt, maar ook de plicht om te helpen, lijkt te zijn verdwenen. Zoals gezegd, het vooruitzicht van re-integratie van daders wordt niet langer als moreel dwingend gezien. Gevangenen heten nog wel penitentiaire inrichtingen, maar elke aansporing tot boetedoening lijkt te zijn verdwenen.

Als televisiekijkers en krantenlezers geen kennis (kunnen) nemen van de achtergronden van een ernstig delict en de motieven van de dader, ligt de weg open voor allerlei emoties en fantasieën, waaronder angst, wraaklust en strafverlangens. Doorleefde conflictervaringen maken plaats voor virtuele drama's waarin 'begrijpen' niet aan de orde is. In zekere zin is het jeugdstrafrecht nog altijd deels gevrijwaard van harde strafpraktijken, omdat burgers goed begrijpen dat hun eigen kinderen ook over de schreef kunnen gaan.

Besluit

Burgers zijn de laatste decennia aanzienlijk punitiever geworden. Ruimdenkendheid spreekt niet meer vanzelf, noch geldt een hoge opleiding tegenwoordig automatisch als beschermende factor tegen de neiging harder te straffen. Veel voorstanders van harder straffen lijken over 'gewone' liberale of progressieve attitudes te beschikken, zoals een voorkeur voor gelijkberechtiging en tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit.

De zorg om moreel verval lijkt een beslissende rol te spelen in de luidere roep om straf. Symbolische boodschappen dat de moraliteit teloor is gegaan, zoals ‘alles mag’ en ‘niemand maakt het wat uit’, geven de doorslag.⁹ Welgestelde burgers lijken vermoeid en afgemat; tolerantie is op een harde grens gestoten. Criminelen en niet-westerse immigranten worden buiten de kring van empathie en normale menselijke omgang geplaatst.

Sommigen suggereren dat de neiging om zwaardere straffen te eisen simpelweg een gevolg is van toegenomen criminaliteit. Die is immers tussen 1960 en 2000 met een factor tien gestegen. Vooral het zinloze geweld ‘schreeuwt’ om gespieerde antwoorden die het recht herbevestigen (Verbrugge 2004). Maar opmerkelijk is dat de bevolking ondanks de afnemende criminaliteit na de eeuwwisseling toch in sterkere punitieve antwoorden blijft geloven.¹⁰ Ook de verbeterde veiligheid en leefbaarheid sinds de jaren negentig hebben geen rem kunnen zetten op strafverlangens. Milder straffen is voor de overgrote meerderheid van de bevolking niet aan de orde. De optie van gedragsverandering van daders wordt sterker dan ooit afgewezen. De beveiliging van de samenleving en het onschadelijk maken van veelplegers krijgen hoge prioriteit. Die paradoxale ontwikkeling kan alleen worden verklaard door de overvloedige aandacht voor geweld in de media, die de beleving van criminaliteit aanzienlijk blijft vertekenen: misdaad floreert en iedereen kan het volgende slachtoffer worden.

De Nederlandse rechter legt voor ernstige delicten als verkrachting en mensenhandel aanzienlijk zwaardere vrijheidsstraffen op dan dertig jaar geleden. Levenslang wordt sinds de eeuwwisseling veel vaker opgelegd. De strafduur voor die ernstige delicten lijkt nog altijd onderhevig te zijn aan grote stuwkracht. Maar de gemiddelde *believer* zal het in zijn ogen softe strafklimaat beslist niet als hoogconjunctuur ervaren.

Tegelijk is duidelijk dat strenger straffen het publiek niet

werkelijk bevredigt. Er is altijd honger naar meer; de strafwedloop kent geen bovengrenzen. Zoals Nietzsche al zei: het is een diep drama dat straffen de haat, de wrok en het verdriet niet kunnen verdrijven.

HOOFDSTUK 6

SECULIERE INTOLERANTIE. VIJANDIGE BEJEGENING VAN MOSLIMS

120 |

Door een lange traditie van tolerante omgang met elkaar neigen Nederlanders ertoe elkaars gevoeligheden te ontzien. Die traditie lijkt echter in het gedrang te zijn gekomen sinds zich tal van scherpe confrontaties voordoen rond de islam. Sinds de jaren negentig en vooral na de terroristische aanslagen op de Twin Towers in New York wordt de publieke opinie gekenmerkt door een populistische fraseologie, waarin vreemdelingenhaat en discriminatie zijn vervat. Anti-islamgevoelens worden vrijer geuit en lijken door de media minder als problematisch te worden gezien (Ter Wal 2004; Vellenga 2008). De grotere aanvaarding van die gevoelens, aldus een internationale studie, wordt in Nederland verwelkomd als 'het einde van politieke correctheid' (Allen en Nielsen 2002, p. 52).

De islam is object van kritiek, afkeuring en maatschappelijke woede geworden. Dat is in veel opzichten begrijpelijk vanwege de oproepen tot een 'heilige oorlog' tegen het Westen. Die oproepen, alsmede antisemitische uitingen (en andere beledigende uitingen, bijvoorbeeld gericht tegen ho-

moseksuelen), treft men regelmatig aan op radicale moslim-sites.

Anderzijds worden radicaal-seculiere denkers verlokkt om hun eigen waarheden demonstratief te etaleren. De factor religie wordt in die kringen snel vereenzelvigd met dweperij. Sommigen menen dat het publieke leven van religieuze vroomheid verschoond zou moeten blijven. Felle discussies over bijvoorbeeld het hoofddoekje, de islamitische school en de bouw van moskeeën getuigen daarvan.

Radicaal-seculiere opvattingen zijn snel geaccepteerd op de marktplaats van politieke ideeën. Ook de middenklassen lijken een anti-islamagenda te hebben geadopteerd. Tegelijk wordt een steeds groter symbolisch belang gehecht aan het ongehinderde vrije woord, gepaard aan kritiek op politieke correctheid. Vrije meningsuiting is de onaantastbare icoon van de liberale samenleving geworden. Sommige schrijvers en kunstenaars scheppen er behagen in geloofsuitingen in diskrediet te brengen. Opinieleiders overtroeven elkaar in gedurfde uitspraken over de islam en columnisten wedijveren onderling om vijandige opinies over moslims ingang te doen vinden. Veel Nederlanders zien er niet meer tegenop om openlijk voor hun negatieve gevoelens over de islam uit te komen (Bovenkerk 2006).

Schrijvers of kunstenaars die vanuit een seculier triomfalisme te werk gaan, achten het verbeelden van religieuze obsceniteiten een amusante schermutseling. Maar vrome moslims en christenen vatten dat dikwijls op als een laatste veldslag in de lange geschiedenis van religieuze spanningen. Zij zien godslasterlijke beeltenissen als uitingen van diepe haat, die hun dierbaarste overtuigingen bevuilen. De cartoonkwestie die begin 2006 losbarstte, maakte dat zeer duidelijk. Kennelijk maakt godslastering veel woede en weerstand los. De gevoeligheden rondom 'waarheid en leugen' zijn nog altijd groot, ook in een seculiere samenleving (Van Stokkom 2008).

Hoewel het religieuze fanatisme onder moslims een ervaring kent – denk aan de jihadistische richtingen, maar ook aan het politieke salafisme – is slechts vijf procent van de moslims ontvankelijk voor radicalisering. Volgens de AIVD (2004) radicaliseert van die vijf procent uiteindelijk een tiende daadwerkelijk. Het overgrote deel van de orthodoxe moslims neigt ertoe zijn onvrede en woede voor zichzelf te houden en die niet in het ‘verdorven’ publieke domein van de democratie te uiten. De meerderheid van de Nederlandse moslims voelt geen verwantschap met genoemde bewegingen. Velen ervaren het ultraorthodoxe karakter ervan echter wel als intimiderend en zijn bevreesd openlijk partij te kiezen tegen de geestelijke voormannen.

In dit hoofdstuk zal ik dit fanatisme en de vooringenomenheden van moslims verder laten rusten en alleen vormen van seculiere intolerantie en islamkritiek onder de loep nemen. Ook de vooroordelen van het nieuw-rechtse populisme (‘achterlijk’, ‘allemaal terroristen’, ‘het land uit’) komen niet aan de orde, wel de vraag waarom de middenklassen harde standpunten innemen. Eerst zal ik ingaan op de negatieve beeldvorming over moslims die in brede lagen van de bevolking heerst. Daarbij krijgt het cultuurconflict tussen de autochtone meerderheid en de moslims veel aandacht. Ik zal die negatieve beeldvorming eerst in verband brengen met het gevoel dat moslims onvoldoende loyaal zijn aan de Nederlandse samenleving, en vervolgens met de Nederlandse progressieve meerderheidscultuur die op gespannen voet staat met religieuze orthodoxie. In die cultuur liggen libertaire en emancipatoire waarden verankerd die zich moeilijk laten rijmen met moslimopvattingen over opvoeding, gezin en seks. Ten slotte zijn er veel tekenen dat religieuze devotie wordt getrivialiseerd.

Negatieve beeldvorming

Negatieve beeldvorming omvat een breed geheel van afwijzende oordelen en uitspraken. Negatieve oordelen hoeven niet voort te vloeien uit vooroordelen, maar kunnen ook bestaan uit kritiek op bepaalde culturele kernwaarden. Indien autochtonen en moslims er geheel verschillende waardeoordelen op na houden (bijvoorbeeld over tolerantie, vrijheid en gelijkheid), dan is er sprake van een cultuurconflict.

Het cultuurconflict

Uit een omvangrijke internationale studie van Norris en Inglehart, getiteld *Sacred and Secular* (2004), blijkt dat het cultuurconflict tussen westerse en islamitische landen zich niet zozeer toespitst op democratische waarden (gelijkheid, inspraak), maar vooral op gezinswaarden. Terwijl westerlingen achterstelling van vrouwen afwijzen, menen islamieten dat de vrijheid van vrouwen en kinderen in het Westen te ver is doorgeschoten. Visies op zelfbepaling, seksuele moraal, kleedgedrag, man-vrouwverhoudingen en ouder-kindrelaties lijken onverenigbaar te zijn.

Uit het onderzoek *When Ways of Life Collide* van de sociaal wetenschappers Sniderman en Hagendoorn (2007) blijkt dat er in Nederland sprake is van een dergelijk cultuurconflict. Er zijn twee bronnen van waardenconflict tussen Nederlanders en geïmmigreerde moslims. De eerste is de status van vrouwen in de moslimcultuur (binnenshuis blijven, gearrangeerde huwelijken, enzovoort), en de tweede is de autoritaire manier waarop vrouwen en kinderen worden bejegend. Hun belangen worden vanuit het Nederlandse perspectief onvoldoende behandeld. De aversie tegen de moslimcultuur is dus gebaseerd op tegengestelde opvattingen, niet op vooroordelen. Er bestaat een grote consensus onder Nederlanders dat moslims vrouwen

en kinderen niet behandelen zoals ze zouden moeten doen (zie ook Gijsberts en Lubbers 2009). Het spiegelbeeld is ook duidelijk: driekwart van de moslims is van mening dat Nederlandse vrouwen te veel rechten en vrijheden hebben. Nederlandse kinderen luisteren onvoldoende naar hun ouders. Beide groepen zien dus dezelfde verschillen, maar waarderen die omgekeerd. Er bestaat een parallelle barrière van afwijzing en elkaar op afstand houden.

Groepen die moslims als personen vierkant afwijzen, zeggen Sniderman en Hagendoorn, verkeren meer in de marge van de samenleving. Een vijfde deel van de bevolking, soms oplopend tot een derde, uit zich volgens deze onderzoekers regelmatig in sterk negatieve bewoordingen over moslims. Deze intolerantie gaat gepaard met een openlijke afwijzing van gelijke rechten voor minderheden. De vooroordelen van dit bevolkingsdeel zijn in een fundamenteel opzicht blind: men heeft een afkeer van alle minderheden, niet van één enkele minderheid. Men is ook vatbaar voor onjuiste beeldvorming, waaronder het gevoel dat ‘de samenleving islamiseert’.

Vaak wordt beweerd dat de opkomst van anti-immigratiedenkbeelden enkel te wijten is aan deze groep van ontevreden en laag opgeleide mensen. Maar deze opvatting verduistert een bredere waarheid, zeggen Sniderman en Hagendoorn: ook in het centrum van de samenleving ontmoet immigratie van moslims forse kritiek. Maar deze groepen baseren hun mening op liberale en democratische principes en niet op vooroordelen. Zij keren zich tegen de manier waarop moslims vrouwen en kinderen bejegenen, maar niet tegen moslims an sich. Deze Nederlanders zijn doorgaans ook van mening dat moslims het recht hebben zelf richting te geven aan hun leven. Binnen deze groep neigt men niet tot discriminatie, terwijl discriminatie vaak wel kenmerkend is voor kansarme autochtonen die zich bedreigd voelen.

Ongeveer de helft van dit grote volksdeel van tolerante islamcritici wil immigratie moeilijker maken. Dat betekent dus dat er in totaal – samen met de meer bevooroordeelde groepen – grote steun is voor het opwerpen van hogere barrières voor moslimmigranten. Kortom, volgens genoemde onderzoekers zijn niet alleen intolerante mensen gekant tegen immigratie van moslims, maar ook veel tolerante mensen die voor gelijkwaardigheid zijn.

Algemene afwijzing

De vraag is echter of er toch niet vooroordelen meespelen in die groep. Een aanzienlijk deel van de autochtone Nederlanders lijkt op onberedeneerde wijze gekant te zijn tegen de leefwijze van moslims. Dat kan worden opgemaakt uit de items ‘algemene afwijzing’ die het SCP regelmatig vaststelt. Daartoe worden respondenten de volgende stellingen voorgelegd: ‘Moslims kunnen niet veel bijdragen aan de Nederlandse cultuur’ en ‘De meeste moslims hebben geen respect voor de cultuur en leefwijze van anderen’. Aangenomen mag worden dat de antwoorden van respondenten op deze stellingen meer vooroordelen bevatten dan kritische overwegingen. Moslims worden immers a priori ‘geen respect’ en ‘niet veel bijdragen’ toegeschreven.

Het aandeel van de autochtone bevolking dat het met die twee stellingen eens is, is gegroeid van ongeveer de helft in 1998 naar ongeveer twee derde in 2006. Daarna trad een daling in, maar die reikt niet tot het niveau van 1998 (Gijsberts en Vervoort 2007; Gijsberts en Lubbers 2009).¹ Uit een andere bron (de Socon-panels) blijkt echter dat de afwijzing van de leefwijze van moslims onverminderd doorzet. Het aantal mensen dat instemt met de stelling dat moslims gemakkelijk naar geweld grijpen, is gestegen van 26 procent in 1995 naar 44 procent in 2006; dit aantal is ook de laatste jaren nog doorgegroeid. Het aantal mensen dat het eens is met de stelling dat moslims hun

godsdienst voor politieke doeleinden misbruiken, steeg nog sneller (Gijsberts en Lubbers 2009).

Ongegronde aannames over islamisering

Ook op andere wijze kunnen er bij de beoordeling van moslims vooroordelen in het spel zijn. Autochtonen neigen er namelijk toe de invloed van de radicale islam en een 'dreigende' islamisering van de Nederlandse samenleving te overschatten.

Uit de SCP-deelstudie van Phalet (2004) blijkt dat moslims steeds minder de moskee bezoeken. Vooral onder jongeren neemt de religieuze participatie af. Zo gaan Marokkaanse ouderen ruim tweemaal zo vaak wekelijks naar de moskee als jongeren. Leden van de tweede generatie zijn minder orthodox en minder intensief toegewijd aan het geloof. Dat wijst dus in de richting van een zeker religieus liberalisme. Maar het vraagstuk ligt complex: juist jongeren en leden van de tweede generatie onderschrijven vaker de stelling dat moslims de plicht hebben de islam in Nederland te verspreiden. In dat licht kan men moeilijk spreken van secularisering.²

Overigens blijft de 'zendingsdrang' van moslims beperkt tot een (grote) minderheid. 'Bijna 40% van de Marokkaanse moslims ziet het als hun plicht de islam te verspreiden in Nederland. Van de Turkse moslims onderschrijft een kwart dit.' (Beekhoven en Dagevos 2005, p. 126) Onder Marokkaanse moslims heerst grote verdeeldheid over deze kwestie: bijna 40 procent is het er (helemaal) mee eens dat de islam wordt verspreid, maar 44 procent is het er (helemaal) niet mee eens. Bij Turkse moslims is die verhouding: 23 procent eens, 60 procent oneens. Uit een deelstudie van het project *Moslim in Nederland* (Turken en Marokkanen in Rotterdam, zie Phalet en Güngör 2004, pp. 74 e.v.) blijkt dat autochtonen – als het gaat om het spiegelbeeld van deze vraag, namelijk of moslims in hun ogen de Nederlandse samenleving willen islami-

seren – de Turkse zendingsdrang schromelijk overschatten.

Uit dezelfde studie blijkt dat een meerderheid van de Turken als ‘rekkelijke moslim’ kan worden getypeerd: deze groep stelt zich naar eigen zeggen individualistisch en kritisch op tegenover religieuze tradities en kiest voor een moderne invulling van de islam. Bij Marokkanen houden de recht-in-de-leerse en rekkelijke subgroepen elkaar in evenwicht, met een licht overwicht voor de strikte groep.

Kortom, ongeveer een derde van de Nederlandse moslims blijkt een maatschappelijke missie toe te kennen aan de islam. Twee derde ziet de islam echter eerder als een privéaangelegenheid (Phalet en Güngör 2004, p. 32). Het SCP concludeert dan ook dat de opvattingen van moslims in Nederland vrij gematigd zijn. De overtuiging dat de islam voornamelijk bestaat uit orthodoxe gelovigen en religieuze fanatici, berust op drijfzand. Slechts een kleine groep van enkele procenten steunt extreme islamitische bewegingen (Phalet 2004). Onderzoek naar processen van radicalisering onder Amsterdamse moslims (Slootman en Tillie 2006) toont aan dat twee procent ontvankelijk is voor radicalisering (en komt dus lager uit dan het genoemde AIVD-onderzoek). Dat geldt in het bijzonder voor moslims die een zeer orthodoxe geloofsinvulling combineren met het idee dat onrechtvaardig wordt omgegaan met moslims.

| 127

Nederland internationaal gezien

Vergeleken met inwoners van andere landen denken Nederlanders negatiever over moslims. Uit internationaal vergelijkend onderzoek (Pew Research Center 2005) blijkt dat 51 procent van de Nederlandse bevolking ongunstig denkt over moslims. Daarmee is Nederland koploper (vergelijk: Groot-Brittannië 14 procent; Verenigde Staten 22 procent; Frankrijk 34 procent; Duitsland 47 procent).³ Uit de Europese Sociale Survey van 2002 blijkt dat Nederlanders zich meer dan Belgen, Duitsers en

Engelsen verzetten tegen aparte scholen voor moslims (respectievelijk 77, 66, 71 en 59 procent). Dat zijn indicaties dat Nederlanders zich sterker verweren tegen de leefwijze van moslims dan elders in westerse landen.⁴

Het ongunstige beeld dat Nederlanders hebben van moslims duidt echter niet op een teloorgaan van het ideaal van religieuze diversiteit. Uit dezelfde Europese Sociale Survey blijkt namelijk dat slechts een minderheid van ongeveer één op de vijf autochtone Nederlanders religieus pluralisme *an sich* afwijst. Ook de bescherming van minderheden tegen discriminatie krijgt brede steun; een ruime meerderheid is voorstander van gelijke rechten voor minderheden.

Het ongunstige beeld kan evenmin worden geplaatst tegen de achtergrond van een toename van algemene vooroordelen jegens etnische minderheden. Uit onderzoek naar etnische distantie – de weerstand tegen de aanwezigheid van migranten – in EU-staten (Ederveen e.a. 2005; Coenders e.a. 2004) blijkt dat Nederland een middenpositie inneemt. Vooral in Griekenland, maar ook in Hongarije, Tsjechië en België voelt de bevolking zich bedreigd door de komst en aanwezigheid van etnische minderheden.

De grotere afkeer van de islam gaat dus niet gepaard met een grotere etnische distantie. Volgens het SCP (Beekhoven en Dagevos 2005, pp. 110 e.v.) is de etnische distantie over de periode 1994-2002 juist afgenomen. Hoewel bij Turken en Marokkanen de weerstand tegen autochtone contacten nog altijd vrij groot is, neemt ook deze af (ook de houding ten opzichte van autochtone partners voor hun kinderen wordt minder negatief). Volgens het SCP is het opvallend dat de houding van allochtonen ten aanzien van contacten met autochtonen in hoog tempo is verbeterd. Niettemin: Marokkanen en vooral Turken leven erg in hun eigen wereld. Omgekeerd geldt overigens precies hetzelfde: weinig autochtonen gaan regelmatig met allochtonen om (Dagevos en Gijsberts 2009).

Waarom oordeelt Nederland negatiever? Enkele duidingen

Afgaande op de cijfers van Pew Research wordt het cultuurconflict met de islam in Nederland dieper beleefd dan elders. Welke verklaringen kunnen hiervoor worden geboden? De huidige controverses rond de islam zijn in veel opzichten opvallend, omdat religie in de Nederlandse politiek goeddeels was gepacificeerd. Verschil moest worden geaccepteerd. De periode van de verzuiling bracht weliswaar eigen problemen met zich mee, maar de verdraagzaamheid was in die periode sterk ontwikkeld (Kennedy 2001).

Tegen de achtergrond van deze verzuilde pacificatie is de verklaring dat de Nederlandse cultuur zou worden gekenmerkt door radicale waarden van de Verlichting – een *laïcité* van eigen bodem – bepaald niet overtuigend. Deze wending naar de Verlichting is vrij recent en blijft overigens beperkt tot enkele invloedrijke intellectuelen. Conservatieve denkers als Cliteur en Bolkestein zijn gecharmeerd geraakt van vrijdenkers als Spinoza en Voltaire. Dit conservatieve beroep op de waarden van de Verlichting is, zoals Buruma (2006) zegt, deels verzet tegen eerder verzet. De tolerantie is te ver doorgeschoten en het multiculturalisme is een vergissing geweest.

De groei van populistische onvrede is waarschijnlijk ook geen aannemelijke verklaring. Populistische kiezers hebben negatieve opvattingen over migranten en neigen ertoe de verschillen uit te vergroten en zwart-witdenkenbeelden te omhelzen: ‘wij en zij’, ‘binnen en buiten’. Hoewel het politieke cynisme in Nederland sterk is toegenomen, lijkt in andere landen, zoals België en Frankrijk, de hang naar nieuw-rechts populisme en extreem rechts sterker te zijn ontwikkeld. Zoals gezegd, in die landen is de ‘etnische distantie’ ook sterker ontwikkeld.

De volgende verklaringen voor de negatieve beeldvorming in Nederland lijken plausibeler: ten eerste heeft de multiculture-

le politiek in Nederland ertoe geleid dat burgers een grote achterdocht jegens de moslingemeenschap ontwikkelden. Die politiek droeg bij aan het geloof dat moslims niet loyaal zouden zijn aan de Nederlandse samenleving. Ten tweede heeft de 'progressieve homogene identiteit' van Nederland een premie gezet op individuele emancipatie en bestrijding van autoritaire manieren van denken en doen. Ik bespreek die twee verklaringen hieronder.

Multiculturele politiek en het loyaliteitsprobleem

Volgens Sniderman en Hagendoorn (2007) hebben voorstanders van de multiculturele samenleving ongewild voeding gegeven aan het idee dat moslims niet loyaal zijn. Betoogd werd dat alle minderheden recht hebben op een 'eigen identiteit'. Juist door te hameren op de verschillen hebben woordvoerders van de multiculturele gedachte bijgedragen aan oproepen om immigranten uit te sluiten, precies wat zij trachtten te voorkomen. Ze gaven namelijk het signaal dat loyaliteit met de bredere samenleving niet nodig was. Volgens de genoemde auteurs (2007, p. 127) leidde dat tot een diepe achterdocht onder de bevolking jegens de moslims: moslimmigranten zouden wel in het nieuwe land willen leven, maar er geen deel van willen uitmaken. Deze verdenking van een gebrek aan loyaliteit heeft in het centrum van de samenleving wortel geschoten, juist ook bij de meest tolerante en hoger opgeleide burgers. De spanningen tussen moslims en Nederlanders waren daarom al ruimschoots voor 2002 hoger opgelopen.

Het multiculturalisme neigt ertoe de verschillen tussen bevolkingsgroepen te overdrijven. Het suggereert aldus dat moslims niet werkelijk deel hoeven uit te maken van hun nieuwe land. Door dit accentueren van culturele verschillen is de oppositie tegen hulp aan minderheden gegroeid, maar ook de vijandigheid, en die kwam nog boven op de forse vijandigheid die is geworteld in vooroordelen. Sniderman en

Hagendoorn noemen dat een ironische ontwikkeling: het doel van het multiculturalisme is verzoening. Maar omdat multiculturalisme woordvoerders de eigen culturele identiteit vooropstelden, hebben ze de vijandigheid van de meerderheid van de bevolking ten opzichte van de moslimgemeenschap juist vergroot. Het beklemtonen van etnische verschillen roept dus reacties op die men juist wilde voorkomen. Het delen van een gemeenschappelijke, nationale identiteit zou het daarentegen gemakkelijker maken om steun te winnen voor de inclusie van moslims. Tegelijk, zeggen Sniderman en Hagendoorn, hoort de belofte loyaal te zijn aan de brede samenleving de basis te zijn van diversiteit.

Volgens de onderzoekers meent ongeveer de helft van de Nederlanders dat moslims niet loyaal zijn. Die verdenking van disloyaliteit doet zich in alle sociale milieus voor, ook de tolerantste. En die verdenking heeft, zo menen Sniderman en Hagendoorn, een basis in de realiteit: veel moslims geloven niet dat ze gebonden zijn aan de grondregels van de liberale democratie. Volgens de politicoloog John Bowen (2010) is die visie betwistbaar. Opmerkelijk is namelijk dat moslims een sterk vertrouwen hebben in de democratie en de overheid. Een recente Gallup-peiling (2009) naar 'islam en integratie' stelde vast dat moslims in Duitsland en Engeland juist meer vertrouwen hebben in de politiek en de rechterlijke macht dan de autochtone Duitsers en Engelsen; Franse moslims daarentegen hebben iets minder vertrouwen in de politiek en de rechterlijke macht dan autochtone Fransen.⁵ Hoe dat ook zij, de vraag is of de disloyale houding van moslims – zich niet willen conformeren aan democratische beginselen – wel zo wijdverbreid is. Duidelijk is wel dat het veronderstelde gebrek aan loyaliteit een van de vele retorische formules is die momenteel in de dramademocratie en de echokamers van de politiek rondzingen.

Er kunnen andere vraagtekens worden geplaatst bij de visie van Sniderman en Hagendoorn. Nederland wordt gepor-

tretteerd als een voorbeeld van een multiculturele samenleving. Maar klopt dat wel? Verondersteld wordt dat in Nederland een volgroeid multiculturalisme tot stand is gekomen dat zich in het verlengde van de verzuilde organisatiestructuur ontwikkelde. Volgens Duyvendak en Scholten (2009) heeft Nederland weliswaar een lange traditie van religieuze en culturele diversiteit, maar in de periode van ontzuiling is er steeds veel voorbehoud geweest bij de religieuze zelforganisatie van migranten en bij de vestiging van moslimscholen. Men was bezorgd dat de verzuilde structuur migranten in isolement zou houden. De auteurs benadrukken dat het Nederlandse integratiebeleid nooit de opbouw van religieuze identiteiten heeft benadrukt en dat kan daarom ook niet 'multicultureel' worden genoemd.

Ten slotte, het benadrukken van culturele identiteiten zou volgens Sniderman en Hagendoorn de vijandigheid van de meerderheid van de bevolking jegens moslimminderheden hebben vergroot. Toch hebben landen die geen multicultureel beleid hebben gevoerd, zoals Frankrijk en Duitsland, te maken met hogere niveaus van etnische vooroordelen (Weldon 2006). Kennelijk gaat een beleid van 'aanpassing' in die landen gepaard met veel intolerantie.

Een progressieve homogene identiteit

Socioloog Jan Willem Duyvendak biedt een betere verklaring voor de scherpe afwijzing van de leefwijze van moslims in Nederland. Hij wijst erop dat het secularisatieproces in Nederland in veel opzichten aanmerkelijk sneller is verlopen dan elders in Europa. Gelijkwaardigheid in de omgang en feministische waarden als 'je kwetsbaar opstellen' staan vaak op gespannen voet met religieuze orthodoxie. Volgens Duyvendak zijn er weinig samenlevingen met zo'n eenduidige seculiere identiteit als de Nederlandse. Er heerst een verrassend sterke consensus over emancipatoire opvattingen betreffende sekse,

seksualiteit en drugs. En die consensus resulteert 'in een grote afstand tussen een eensgezinde vooruitstrevende *moral majority* en een groep van conservatieve moslims (en andere strenge religieuzen)' (Duyvendak 2006, p. 10). We zijn volgens Duyvendak meer dan ooit uniform in onze opvattingen. De jaren zestig en zeventig brachten een bevrijding teweeg: allerlei vormen van voorheen 'afwijkend' gedrag werden toegestaan (zoals echtscheiding, homoseksualiteit, ongehuwd moederschap). Er zijn weinig landen waarin zo duidelijk is welke opvattingen de meeste burgers koesteren. Volgens Duyvendak hebben beide decennia in Nederland meer mensen van mening en gedrag doen veranderen dan in bijvoorbeeld Frankrijk en Duitsland.

De nieuwe eensgezindheid komt ook tot uitdrukking in het recente integratiedebat. De grens tussen autochtonen en allochtonen wordt steeds vaker in culturele termen verwoord: de emancipatoire waarden van Nederlanders worden tegenover 'traditionele', 'onderdrukkende' of 'achterlijke' waarden van migranten geplaatst. De belangrijkste elementen van de lakmoesproef voor geslaagde integratie zijn gelijkheid van mannen en vrouwen en de acceptatie van homoseksualiteit. 'Waar in andere landen de autochtone publieke en politieke opinie zelf hevig verdeeld is over kwesties rondom sekse en zeker seksualiteit, daar schaart welhaast het gehele autochtone politieke spectrum in Nederland zich achter vooruitstrevende waarden... Politieke partijen die tot nu toe niet waren opgevalen door hun steun voor vrouwen- of homo-emancipatie, poseren nu als de kampioenen van de gelijkheid op grond van sekse en seksuele voorkeur.' (Duyvendak 2006, p. 20) Als het gaat om seksualiteit, gezin en opvoeding wordt de conservatieve positie in Nederland politiek niet of nauwelijks gearticuleerd (anders dan bijvoorbeeld de harde aanpak van criminelen en uitzetting van illegalen). In Frankrijk daarentegen worden republikeinse waarden gepropageerd vanuit de angst dat de reeds gepolari-

seerde autochtone samenleving door de immigratie nog meer uit elkaar zou vallen.

Dat maakt volgens Duyvendak ook begrijpelijk waarom Fortuyn – en bijvoorbeeld niet Berlusconi of De Winter – aanhang kon verwerven onder mensen van alle lagen van de bevolking. Illustratief is het antwoord van Fortuyn op een vraag van een journalist waarom hij zo fel was over de islam: 'Ik heb geen zin de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen nog eens over te doen.' En gevraagd waarom hij de islam zou haten: 'Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur. Overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk. Al die dubbelzinnigheid. Het heeft wel iets weg van die oude gereformeerden. Gereformeerden liegen altijd. En hoe komt dat? Omdat ze een normen-en-waardenstelsel hebben dat zo hoog ligt, dat je die menselijkerwijs niet kunt handhaven. Kijk dan naar Nederland. In welk land zou een lijsttrekker van een zo grote beweging als de mijne openlijk homoseksueel kunnen zijn? Daar mag je trots op zijn. En dat wil ik graag zo houden.' (geciteerd in Buruma 2006, p. 52)

Volgens Ian Buruma komt Fortuyns venijn voort uit het feit dat 'hij, en miljoenen anderen, zich juist moeizaam ontworsteld hadden aan de restricties van hun eigen godsdienst. En daar kwamen die nieuwelingen, die de samenleving opnieuw met hún religie doordrenkten.' (Buruma 2006, p. 62)

De groeiende eensgezindheid kan ook de dominante pleidooien voor assimilatie verklaren. Duyvendak merkt op dat Nederland wat dit betreft op Zweden en Denemarken lijkt. Door die nadruk op assimilatie, vervolgt hij, lijkt Nederland het vermogen te hebben verloren om goed met culturele verschillen om te gaan. 'Een groepsverschil (een bijzondere school, een etnische sport- of studentenvereniging) is voor sommige politici, publicisten en wetenschappers al snel een vorm van apartheid.' (Duyvendak 2006, p. 22) Aldus – vervolgt hij – lijkt autochtoon Nederland zijn breed gedeelde progressieve waar-

den te hebben ingezet om islamitische migranten meer en meer te stigmatiseren.

De historicus James Kennedy (2000) wees reeds eerder op die ontwikkeling. Hij waarschuwde dat als de liberale en seculiere meerderheid van tolerantie een ideologie maakt, het fundament van de verdraagzaamheid aan het wankelen kan raken. Want dan kunnen overtuigingen van religieuze minderheden worden afgedaan als achterhaalde of overbodige meningen. De meerderheidscultuur breidt vervolgens de gemeenschappelijke regels uit, en moslims of bevindelijk gereformeerden hebben die regels maar te slikken.

De trivialisering van vroomheid

Een verwante verklaring voor de negatieve beeldvorming over moslims in Nederland heeft te maken met de gevoeligheid voor religieuze en sektarische mores. Het liberale en seculiere Nederland zou wel eens gevoeliger kunnen zijn voor religieuze kruisvaarders dan andere landen. In Frankrijk worden religieuze symbolen als het hoofddoekje afgeschilderd als een gevaar voor de nationale gemeenschap en het seculiere openbare leven (de *laïcité*). Net als in Frankrijk lijkt in Nederland de publieke expressie van religieuze overtuigingen en gevoelens meer en meer discutabel te zijn geworden. Religie zou louter een privézaak zijn.

Nederlanders lijken in het bijzonder aanstoot te nemen aan de publieke expressie van vroomheid en het vertolken van autoritaire, moralistische opvattingen. De verborgen codes van de geseculariseerde Nederlandse cultuur veronderstellen dat je elkaar niet met je godsdienst moet 'lastigvallen' (Muschenga 2005). Godsdienstigheid mag in het publieke domein niet al te opvallend aanwezig zijn, en voor zover godsdienstige symbolen aanwezig zijn, maken die deel uit van het nationale erfgoed (kerken) of een exotisch erfgoed (minaretten).

De ramadanplicht is voor niet-moslims hooguit een culturele bezienswaardigheid of een rariteit. Wanneer moslims hun vroomheid publiekelijk uiten (baard, djellaba, hoofddoekje), ontstaat menigmaal irritatie. Die expressie geldt als een steen des aanstoets: immers wat door velen een 'onderdrukkend keurslijf' wordt geacht, verdient geen demonstratief vertoon. Veel autochtone Nederlanders keren zich tegen deze publieke assertiviteit en 'misplaatste' morele superioriteit. De neiging tot verabsolutering van eigen waarden onder gelovigen wordt gezien als een bron van dwang en een bedreiging van de vrije publieke sfeer (De Graaf en Vellenga 2010). Deze allergie voor religieuze autoriteit kan misschien de relatief grote afkeer van moslims in Nederland – vergeleken met bijvoorbeeld Engeland en de Verenigde Staten – duiden.

136 |

De trivialisering van vroomheid hangt wellicht ook samen met de opvatting dat religie een individuele keuze is. Net als je hobby's en spullen kiest, zo kies je religie. Religie is een individuele levensstijl, geen collectieve traditie waarin levensbeschouwelijke inzichten worden bijgebracht (Carter 1993). Kortom, veel Nederlanders spreken meewarig over religie, vinden religie eng of achterlijk. Men is er onbekend mee of men is bang voor evangelisatie. Anderen geloven dat religie een achterhaald fenomeen is en zal verdwijnen. Soms lijkt het taboe om de positieve aspecten van religie te bespreken. Het percentage Nederlanders dat godsdienst als een belangrijke waarde beschouwt in zijn leven of zelfs als de zin van het leven, is zeer gering. De 'goede burger' is a-religieus (Dekker e.a. 2004).

De rol van politici

Moslims worden aanhoudend in een kwaad daglicht gezet. Dat brengt veel nadelige effecten met zich mee: niet alleen raakt het discussieklimaat vergiftigd, ook wordt de indruk gewekt dat moslims geen gelijkwaardige maatschappelijke positie ver-

dienen. Steeds meer politici neigen ertoe populistisch te werk te gaan: na incidenten uiten ze hals over kop verontwaardigde reacties. Velen spelen de kaart van 'rauwe opinie' en haken in op angstgevoelens. Onderzoek toont aan dat Kamerleden voornamelijk op evenementen reageren en minder gericht zijn op geleidelijke veranderingen die zich hebben voltrokken (schooling, werk, enzovoort) (Vliegenthart 2007). Opvallend is ook dat Kamerleden eerder de media volgen dan andersom.

Veel politici menen dat polarisatie uitkomst biedt. Polarisation maakt posities helder en bespreekbaar en zou een manier zijn om productief om te gaan met meningsverschillen. Neem oud-PvdA-leider Wouter Bos: 'Polarisatie is de enige manier om zaken verder te brengen', zei hij in *de Volkskrant* (1 maart 2008). Of dat klopt is zeer de vraag. Scherpe discussies over de islam en verwante vraagstukken lopen vaak uit op polemische gevechten waarin verschillen op de spits worden gedreven. Politici kunnen op die manier publieke bijval oogsten, maar als het debat louter als sportevenement wordt benaderd, worden zij resistent voor goede argumenten. In een dergelijk klimaat gaan hele en halve leugens de polemische waarheid dienen. Bovendien, verbeterd en grimmig spreken lijkt bij alle partijen de sociale en morele gevoeligheden af te stompen.

Tal van onderzoeken geven aan dat een confronterende stijl gemakkelijk kan leiden tot ondermijning van de sociale vrede. In een overzichtsstudie geeft De Graaff (2009) aan dat polarisatie tot een sterker besef onder moslims leidt dat zij geen deel uitmaken van de Nederlandse samenleving. Het gepolariseerde debat werkt het opzoeken van radicalere standpunten in de hand, en wel bij beide partijen: autochtonen eisen resoluter assimilatie, moslims trekken zich terug in het eigen bastion.

Politici dragen een grote verantwoordelijkheid voor de sfeer van tolerantie in de samenleving. Volgens onderzoekers Hagendoorn en Sniderman (2004) is het feit dat de publieke

opinie over moslims in Nederland spectaculair is verslechterd, mede te wijten aan de omslag die politici na 2002 hebben gemaakt. De onderzoekers onderscheiden in hun studie een drietal groepen in de Nederlandse samenleving: voorstanders van bescherming van de individuele vrijheid die willen dat migranten emanciperen, mensen die onverkort vasthouden aan het principe van tolerantie, en de zogenaamde sociaal-conformisten. Conformisten zijn doorgaans laag opgeleid en zeer beïnvloedbaar. Zij hechten relatief minder aan waarden als vrijheid, gelijkheid en tolerantie en staan op het standpunt dat migranten zich moeten aanpassen. Van de drie genoemde groepen blijken de sociaal-conformisten het meest wankel te zijn in hun standpunten; zij zijn het meest vatbaar voor veranderingen in het politieke klimaat. Zij zijn ook vatbaar voor oproepen van politici om gematigd te reageren op de komst van minderheden. De onderzoekers laten zien dat conformisten culturele contrasten accepteren zolang autoriteiten en vooral politici blijven oproepen tot verdraagzaamheid en inschikkelijkheid. Zodra politici dat niet meer doen, is de geest uit de fles en krijgen vooroordelen over de islam vrij spel.

Besluit

Mede door de polarisering in het publieke debat hebben moslims het gevoel dat ze maar beperkt worden geaccepteerd. Ook menen ze dat ze niet veel kansen krijgen. Veel moslims voelen zich tweederangsburgers en voelen zich niet meer thuis in Nederland.⁶ Zij lijken zich daardoor sterker aan hun etnisch-religieuze identiteit vast te klampen, zoeken bescherming in hun eigen cultuur en hechten meer belang aan de islam (Phalet en Haker 2004, p. 33). Wanneer relaties met autochtonen als ongelijk of vijandig worden ervaren, kan de islam aan belang winnen als positief onderscheidende groepsidentiteit. Het SCP waarschuwt dan ook voor 'etnisch-religieuze frontvorming' bij

een minderheid van de moslims die de Nederlandse samenleving als vijandig en discriminerend ervaren. Die frontvorming kan op haar beurt weer het onderlinge wantrouwen versterken: ze leidt tot sociale spanningen, een geagiteerd discussieklimaat en aanhoudend scheldproza op internet.

De negatieve beeldvorming over moslims is voor een groot deel terug te voeren op de waardenkloof tussen een seculier geëmancipeerde meerderheid en orthodoxe moslimgemeenschappen. Tegelijk spelen vooroordelen een rol bij de afwijzing van moslims. De typisch Nederlandse traditie van verdraagzaamheid voor religieuze verschillen lijkt in ongerede te zijn geraakt, hoewel het ideaal van religieuze diversiteit nog altijd breed wordt onderschreven. Waarschijnlijk wordt dat ideaal vooral in termen van individuele levensstijl gepercipieerd en ontbreekt respect voor overgave aan een religieus leven. De vrijheid om voor God te leven is onder grote druk komen te staan.

Het is een cliché dat tolerantie in brede zin – gelijkwaardigheid van homoseksuelen, acceptatie van drugs en seksuele vrijheid – een onderscheidende Nederlandse waarde is. Maar nog tot diep in de jaren vijftig werd Nederland door traditionele man-vrouwverhoudingen gekenmerkt; jongens en meisjes gingen gescheiden naar school; kinderen kregen regelmatig een pak slaag; er was een immens respect voor gezag. De waarden die nu als typisch Nederlands worden beschouwd, botsen vierkant met de traditionele Nederlandse waarden van vóór de tweede helft van de twintigste eeuw (Sniderman en Hagedoorn 2007).

Nederlanders beroemen zich op egalitarisme en tolerantie jegens alle levensstijlen, maar een paar generaties geleden waren ze nog autoritair in het gezinsleven en homofobisch in het openbaar en privé. Mede daarom is het vreemd dat zo heftig tegen moslims wordt geageerd. Volgens Bowen (2010) leeft in Europa het idee dat alle moslims op dezelfde manier denken en dat alle niet-moslims ook hetzelfde denken. Diversiteit

wordt tot blokdenken gereduceerd. Echter, ook streng gereformeerde christenen vinden homoseksualiteit 'moreel verkeerd' en seks voor het huwelijk onaanvaardbaar. De kloof ligt dus niet tussen moslims en het Westen, maar tussen orthodoxe gelovigen enerzijds en gematigd gelovigen en seculier denkende mensen anderzijds.

Tolerantie is in Nederland ontstaan in een context van religieuze pluriformiteit en confessionele co-existentie. Mensen hebben het recht om anders te geloven en anders te denken, ook al zijn medeburgers het fundamenteel oneens met die overtuigingen. Maar Nederlanders lijken geen feeling meer te hebben met die 'diepe' verdraagzaamheid. In de woorden van Ian Buruma: het is gemakkelijk tolerant te zijn onder gelijkgezinden, mensen die we vertrouwen, die hetzelfde gevoel voor humor en ironie hebben. 'Veel moeilijker is het tolerant te zijn tegenover vreemden in ons midden die onze levenswijze even verbijsterend vinden als wij die van hen.' (Buruma 2006, p. 108)

HOOFDSTUK 7

BURGERS ZONDER EIGENSCHAPPEN?

In het boek *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang* (1997) verdedigde ik een optimistische visie ten aanzien van morele veranderingen die nu, dertien jaar later, niet meer op alle fronten houdbaar is. De verruwing en verharding van de samenleving zijn daarvoor te ver voortgeschreden. Het begrip ‘emotionele democratie’ verwijst naar een angstvrije communicatie die sinds de jaren zestig ingang heeft gevonden. In een democratische cultuur hoef je je niet meer achter status of positie te verschuilen en kun je onbekommerd zaken naar voren brengen. In gezinnen, scholen en bedrijven zijn autoritaire machtsverhoudingen steeds meer vervangen door omgang op basis van wederzijds respect. Sterkere groepen moeten inschikken, zwakkere groepen, zoals kinderen, zijn mondiger geworden en hun argumenten tellen mee.

De nadruk op overtuigen en debatteren had echter een prijs: omdat steeds meer – vaak controversiële – onderwerpen en belangen worden besproken, neemt het aantal open conflicten toe. Zowel thuis als op school worden meningsverschillen sneller

geuit. Jongeren leggen zich minder makkelijk neer bij voorstellen en bijten meer van zich af. Die ontwikkeling is echter – anders dan ik in 1997 verwoordde – lang niet altijd gepaard gegaan met meer redelijkheid. De weg is vrijgemaakt voor botte vormen van zelfexpressie en polariserend spreken. De contouren van een ‘naakte democratie’ zijn zichtbaar geworden, verstoken van stijl en rituelen, waarin ongenoegen schreeuwerig wordt verwoord. Het gaat vaak om rauwe en ongepolijste meningsuiting, die de tegenstrever louter wil raken.

De keerzijden van de emotionele democratie zijn dus aan het licht gekomen, vooral in de politiek. De gepassioneerde en opgewonden spreektoon, het temperament van grote ego's en het openlijk etaleren van emoties staan lijnrecht tegenover de traditionele deugden van nuchterheid en zuinigheid die de Nederlandse consensusdemocratie zolang hebben gekenmerkt (Hendriks 2009). Die consensusdemocratie had een beperkt emotioneel repertoire en hield politieke ego's in toom.

De emancipatie van het emotionele leven lijkt in Nederland robuuster te zijn dan elders in Europa (Wouters 2008). De zachte kant van die emancipatie ('openstaan voor elkaar'; 'luis-teren naar je gevoel') werd gaandeweg overstemd door de harde kant ('wat zit er voor mij in?'; 'scoren'). Bovendien wordt emotionele opwinding vanaf de jaren tachtig – van geweld tot porno – in de amusementsindustrie volop geëxploiteerd. De negatieve emoties – hebzucht, nijd, angst, woede en wraak – zijn uit hun sluimertoestand ontwaakt. Ze zijn geëmancipeerd, worden aangeprezen en commercieel uitgebaat. Het driftleven is uit de taboesfeer geraakt en wordt vrijuit geconsumeerd.

De Nederlandse samenleving is – zoals Kennedy (2009) zegt – de afgelopen decennia onherkenbaar veranderd. Enerzijds zien we een identificatie met roem, rijkdom en glamour, anderzijds afschuw van en verontwaardiging over de misdaad en het 'falen' van justitie en de roep om harde maatregelen en strenge straffen. Wat voorheen beperkt bleef tot *Bildzeitung* of

The Sun en in Nederland nauwelijks doordrong, is in nog geen twintig jaar de hoofdschotel van emotietelevisie geworden. Aan de belangen van slachtoffers is rijkelijk tegemoetgekomen: zij zijn geen vreemden meer, anoniem en zonder gezicht, en hun stem klinkt luider dan ooit. De volkswroede is snel gemobiliseerd, terwijl de zenuwen van politici prikkelbaar zijn.

Verruwing en verharding in de middenklassen

In de voorgaande hoofdstukken heb ik laten zien dat er zich in de middenklassen – in het hart van de samenleving – allerlei vormen van verruwing en verharding voordoen. De globale afname van criminaliteit en overlast (die al voor de laatste eeuwwisseling een aanvang nam), de afname van terroristische dreigingen na 2005 (zie de Terrorismemonitor 2009 van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding NCTb) en de forse terugloop van het aantal niet-westerse migranten dat zich in Nederland vestigt, hebben zich tot op heden niet eenduidig vertaald in mildere attitudes onder de bevolking. Integendeel, burgers lijken nog altijd weinig compassie te hebben met daders en nemen ook de laatste jaren meer afstand van de rehabilitatie en gedragsverandering van criminelen. Ook de afwijzing van de leefwijze van moslims blijft aanhouden. Het gevoel dat de westerse wereld en de moslimwereld onverenigbaar zijn, is wijdverbreid.

De maatschappelijke verharding is ook lang niet altijd een reactie op de veronderstelde toename van agressie, overlast en verloedering. Nederlandse wijken zijn vanaf eind jaren negentig flink schoner en veiliger geworden, met uitzondering van multiprobleemwijken in de grote steden. Tegenover de afname van criminaliteit in het algemeen staat dat sommige categorieën van misdaad en overlast – waaronder intimidatie op straat – nog altijd hoge niveaus vertonen. Mede omdat de massamedia juist aan deze ‘agressie’ veelvuldig aandacht besteden, blijven

burgers somber gestemd over de toekomst van de publieke moraal. Opmerkelijk is verder dat fraude en bedrog een sterk stijgende lijn te zien geven. Dat sluit aan bij het wet-en-regel-cynisme dat zich sinds de opmars van het neoliberale denken sterk heeft ontwikkeld.

In de lagere klassen waren de intolerante bejegening van vreemdelingen en de voorkeur voor strenger straffen traditioneel al sterk ontwikkeld. Bij de middenklassen zien we in feite een ambivalente ontwikkeling: er heeft zich een vermenging voorgedaan van conservatieve en progressieve standpunten. De ontvankelijkheid voor strengere straffen en islamvijandigheid is vergroot, terwijl de tolerantie ten opzichte van onder andere homoseksualiteit en soft drugs is toegenomen.

Er kunnen twee 'kernattitudes' worden onderscheiden die hufterig gedrag lijken te bevorderen en milde en redelijke opvattingen lijken te belemmeren. Beide lijken de laatste decennia aan kracht te hebben gewonnen. De een is gecentreerd rondom het 'therapeutische zelf', de ander rondom het 'cynische zelf'. De eigenschappen van het eerstgenoemde zelf kunnen onder de noemer worden gebracht van 'kwetsbare hoge eigendunk': hoge verwachtingen, lichtgeraaktheid, zich snel een slachtoffer voelen. Het cynische zelf daarentegen beperkt zich tot de eigen belangen en oordeelt hard over buitenstaanders en de 'boze buitenwereld'. De twee kunnen metaforisch worden verwoord als 'private bubble' en 'gated individual'.¹

Kwetsbare mensen met grote ego's lijken te zijn omringd door een 'private bubble': een innerlijke gerichtheid gekenmerkt door veelal irreële verwachtingen, waaronder het verlangen tegen alle mogelijke inbreuken te worden beschermd. De 'gated individual' kenmerkt zich door onverschillige en calculerende attitudes en schermt zich van anderen af. Het gaat om een disloyaal individualisme. Typerend is dat denken over en zorgen voor de publieke gemeenschap er weinig toe doen.

Beide typen geven een wat vertekend beeld. In werkelijk-

heid lopen de kenmerken van de twee door elkaar heen en zullen we veel mengvormen aantreffen. Bovendien lijkt er weinig aan de hand met de tolerantie in de privésfeer. Dat sluit aan bij een inmiddels vertrouwde bevinding: burgers voelen zich in hun privéleven gelukkig, maar over de samenleving oordelen ze somber. In 'beschermde gebieden' is er ruimte voor milde en ruime opvattingen, maar de keerzijde hiervan is dat in de publieke sfeer meer 'risico, gevaar en ontwrichting' worden ervaren. Burgers wensen zo min mogelijk inbreuken op hun persoonlijke inrichting van het leven. Dekker en De Hart (2005) verwoorden het Bijbels: 'Om zich heen zien zij Sodom en Gommorra eendrachtig de wereld veroveren, maar te midden van alle vuur en zwavel menen zij zelf het rechte pad steeds scherper waar te nemen.'

Burgers zonder eigenschappen

145

De problematiek spitst zich dus toe op het anonieme publieke domein. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelde in het rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* (2003) vast dat er zich een negatieve spiraalbeweging van toenemende normoverschrijding en afnemend normbesef heeft voorgedaan. Het is minder vanzelfsprekend geworden dat burgers de geldende normen onderschrijven en door medeburgers worden gecorrigeerd. Volgens de WRR is niet zozeer de verwaarlozing van waarden en normen het probleem, maar het feit dat 'een groot en groeiend aantal personen in hun gedragingen niet meer leven naar de waarden die ze zeggen aan te houden en na te streven' (WRR 2003, p. 45). Hedendaagse burgers (h)erkennen de regels dus wel, maar ze voelen zich niet verantwoordelijk voor een consistente naleving ervan.

Daarmee raken we een kernaspect van de hedendaagse verzwakte publieke moraal, dat moeilijk te duiden is. De psycholoog Kenneth Gergen (1990) schrijft het onvermogen van

burgers om hun eigen morele opvattingen daadwerkelijk te praktiseren, toe aan een ‘verzadigd zelf’, de opsplitsing van het zelf in een veelheid van identiteiten en conflicterende ‘ikken’. Als burgers veel tegelijk moeten en willen, worden zij vatbaar voor desinteresse, besluiteloosheid, aanhoudende schuldgevoelens en spijt, en uiteindelijk ‘multifrenie’, een verslagenheid bij het aanschouwen van de talloze kansen en keuzes. Deze multifrene persoonlijkheid is een soort ‘man zonder eigenschappen’ (Musil), voor wie betrokkenheid op ‘waarheid’ en ‘deugdzaam leven’ een gepasseerd station is. Personen die elke norm kunnen onderschrijven en zich aan elke context kunnen aanpassen – een geliefde onder geliefden, een fraudeur onder fraudeurs – kunnen niet waarachtig betrokken zijn.

De filosoof Gijs van Oenen (2004) noemt dat verschijnsel een vorm van ‘interpassiviteit’: burgers zijn door private obsessies gedreven emotiebelevers geworden, die er niet meer in slagen te leven naar de normen die ze zelf onderschrijven. Zij zouden wel willen, en voelen zich ook schuldig als ze regels overtreden, maar ze menen dat het repertoire van elkaar onderling aanspreken in zichzelf storend en ergerlijk is geworden. Volgens Van Oenen bezwijken burgers onder de emancipatoire last van zelf bepalen en zelf kiezen. Zij verkiezen het gemak, laten de normen voor wat ze zijn of gaan ‘in staking’ tegen de eigen overtuigingen. Aldus vertonen ze herhaaldelijk ‘morele uitvalsverschijnselen’: het onvermogen te beantwoorden aan de normen waar men zelf voor staat, en verzet tegen de eis om overall argumenten voor te hebben.

In veel opzichten is Nederland een natie van vrijgevochten ‘antiburgers’ geworden die ‘onzinnige regels’ trotseren en zich er vaak op verheugen gezag te betwisten. Zoals Motivac-tion zegt spelen de grootste problemen zich af op de as van matiging en mateloosheid. De nieuwe middenklassen van ‘opwaarts mobielen’, ‘genieters’ en ‘gemaksgeoriënteerden’ zijn sterker op zichzelf gericht en hebben weinig affiniteit met

zelfbeheersing. Assertieve Nederlanders – laten we zeggen de progressieve *moral majority* waarvoor zelfbepaling een onaanvaardbaar principe is – hechten grote waarde aan onbelemmerd handelen en spreken. Aan bemoeizucht hebben zij hartgrondig de pest: niemand mag zedenmeester spelen en aan individuele vrijheid mag niet worden getornd. Ageren tegen paternalisme is dan ook een automatisme geworden. Dat antipaternalisme lijkt meer en meer een strategische inzet te hebben gekregen: het fungeert als a priori-bescherming van de eigen claims en belangen. Mogelijke kritiek op het eigen gedrag wordt als ontoelaatbare inmenging afgedaan. ‘Dat bepaal ik zelf wel’ is dus een gebod aan anderen om er het zwijgen toe te doen. Tegelijk gaat die onbeperkte vrijheid zeuren, schuren en teneerdrukken zodat we ‘morele uitvalsverschijnselen’ vertonen, hulpeloos reageren op het ontbreken van gezag en om meer veiligheid gaan roepen.

Deze interpretaties van de libertaire vrijstaat Nederland geven wellicht een wat overdreven beeld. Dezelfde burgers voor wie vrijheid een last en een verplichting is geworden, lijken in het alledaagse leven, en met name in instituties waarin ze verantwoordelijkheid dragen, zoals gezin en werk, goed in staat de normen na te leven die ze zelf onderschrijven. Niettemin zijn er tal van aanwijzingen dat zij als bezoeker van het uitgaanscircuit of als verkeersdeelnemer over weinig morele standvastigheid beschikken en halfslachtig betrokken zijn op de publieke zaak. Het kernprobleem lijkt dus de selectieve naleving van regels in de publieke ruimte te zijn, een lusteloos gebruik van een situatie-ethiek om regels naar believen al dan niet van toepassing te verklaren.

| 147

Een teveel aan moraliteit?

Niettemin, zoals de WRR zegt, de morele regels zijn op zich perfect duidelijk. Normvervaging is niet aan de orde. In som-

mige opzichten is er eerder een teveel aan moraliteit, een 'hypermoraal' die de aandacht vestigt op mogelijke inbreuken op fatsoenlijke en respectabele omgang. Die hypermoraal lijkt wijdverbreid te zijn. Opmerkelijk is dat burgers die veel belang hechten aan fatsoensnormen, vaak zelf de etiquette uit het oog verliezen om anderen duidelijk te maken dat ze hufterig gedrag vertonen. Misschien doen zich steeds vaker conflicten voor die het gevolg zijn van redetwisten over fatsoenlijk gedrag. Bijvoorbeeld wanneer iemand nalaat 'goedemorgen' te zeggen. Of juist wanneer een man een jas van een vrouw wil aannemen, wat als betuttelend wordt uitgelegd. Daarachter liggen een grotere gevoeligheid verborgen om waardig te worden behandeld en een prikkelbaarheid waardoor we geheel uit het veld geslagen kunnen worden.²

Tegen die achtergrond is het bepaald niet evident te pleiten voor 'meer fatsoen'. Dat geldt ook voor het standaardantwoord om verhuftering tegen te gaan: de bevordering van normoverdracht via het onderwijs en de publieke omroep. Ook een pleidooi om duidelijker een beperkt aantal regels te formuleren om het maatschappelijke verkeer op een beschaafde wijze te laten verlopen (Van den Brink 2004), klinkt obligaats. Die regels zijn bekend. Probleem is dat ze onvoldoende worden nageleefd omdat de 'sociale wil' ontbreekt.

Ook in een ander opzicht lijkt er een teveel aan moraliteit te zijn. Het moraliseren over gedrag in termen van veiligheid lijkt een sterke opgang te hebben gemaakt. Iedere politieke partij heeft het over wanorde, overlast en verhuftering, zeker als zich dramatische gebeurtenissen hebben voorgedaan. Maar er is ook veel valse verontwaardiging over incidenten rondom seksuele intimidatie en haatuitingen, waarbij al gauw psychische schade wordt verondersteld. De morele paniek over het comazuipen is vooral het werk van deskundigen die de risico's willen terugdringen. Er worden ook meer nieuwe wetten en regels uitgevaardigd, terwijl het aantal interventies om onvei-

ligheid tegen te gaan groeiende is. Vanaf de jaren tachtig is de morele zorg meer en meer in het teken komen te staan van deze controlecultuur. Ook de zorg om jeugdig pornogebruik en een verbod op coffeeshops in de buurt van scholen horen daartoe. Drugs en porno zijn al langer binnen een *framework* gebracht van preventie van gezondheidsrisico's en verslaving. Dat engagement is tolerant en vrij van vooroordelen, voelt dus gemakkelijk en sluit aan op het 'lichte' morele bewustzijn van burgers die afkerig zijn van 'verbieden' maar tegelijk beschermd willen worden.

Het micromoralisme van preventie leidt dus een bloeiend bestaan (Waiton 2008). Tegelijk lijkt het klassieke moralisme op zijn retour. Dat moralisme wordt meer en meer gezien als een aanval op ieders autonomie. Niemand bezit het recht om normen en waarden op te dringen. De traditionele moraal – porno en drugs zijn 'slecht' – kan dan ook nauwelijks meer worden benut voor politieke doeleinden.

Morele issues zijn sterk gepolitiseerd geraakt, en wel in dubbele betekenis. Enerzijds wordt, na een aantal incidenten en een golf van morele paniek, om ingrijpen geroepen; anderzijds is er de afkeer van paternalisten die hún moraal aan anderen willen opleggen. Dat kan verklaren waarom discussiëren over publieke moraal zowel verontwaardiging als gêne voortbrengt.

Illustratief zijn de bewustzijnscampagnes van de overheid. Deze hebben een zorgelijke toon, in de trant van 'kijk uit, hou het veilig'. Of er wordt op verontschuldigende toon gevraagd: ben jij ook 'onbewust asociaal'? Sire zegt ervoor te hebben gekozen mensen een spiegel voor te houden zonder moraliserend te worden. 'We schrijven mensen dus niet het gewenste gedrag voor en lezen ze niet de les.' Het gaat om een typische tolerante, haast amorele reactie, die weinig tegenstanders zal hebben (zie Waiton 2008). Een klassieke deugd als matigheid zal niet snel worden verwoord.

Volgens de cultuurcriticus Stuart Waiton (2008) worden sterke morele overtuigingen en zelfdiscipline in toenemende mate als vreemd en gevaarlijk ervaren. Dat geldt vooral voor mensen met een orthodox geloof. De waarden van plicht, soberheid en zelfdiscipline zijn zo vreemd dat degenen die ze belichamen – zoals orthodoxe moslims of geestelijken die een celibatair leven leiden – als een bedreiging worden gezien voor de ‘lichte’ normen van ongemoeid en plezierig leven.

Als ‘meer fatsoen’ niet het juiste antwoord is, welke perspectieven zijn dan voorhanden om de publieke moraal te revitaliseren? Ik breng twee perspectieven onder de aandacht, de een concreet, de ander meer zinspelend op mentaliteitsveranderingen binnen de elites. De eerste heeft betrekking op het ‘morele tekort’ van het publieke domein. Het gaat dan om de vraag hoe de ongemakken van snel aangebrande burgers – met hun ‘private bubble’ – te boven kunnen worden gekomen. Ik meen dat het huidige reguleringsoffensief van drang en dwang een doodlopende weg is en dat de inrichting van het publieke domein zou kunnen worden geënt op het principe van gastvrijheid.

Het tweede perspectief poogt tegenwicht te bieden aan het cynische zelf, dat onverschillig staat ten opzichte van de publieke zaak en weinig moeite doet zich in te leven in anderen. Die houding, zo zal ik betogen, kan misschien worden doorbroken wanneer elites weer vooruit durven kijken en inspelen op collectieve verwachtingen van een betere toekomst. Zij zouden weer als dragers kunnen fungeren van de ‘sociale wil’.

Deze twee perspectieven bieden denk ik goede aanknopingspunten. Maar of überhaupt tegenwicht kan worden geboden aan de tendensen van verruwing en verharding, staat te bezien. De alomtegenwoordige amusementsindustrie – inclusief de infotainment van de massamedia – is een formidabele hindernis. Zolang de vermaaksindustrie de alledaagse mores blijft bepalen, inclusief macho- en treitergedrag, heeft het

streven naar respectvolle omgang weinig kans van slagen. Te meer omdat de 'emancipatie van de emotie' vermoedelijk verder zal oprukken, van porno tot keiharde humor. Bovendien, de medialogica biedt een oneindig virtueel speelveld waarin politici en nieuwsproducenten elkaar aansporen te reageren op gedramatiseerde incidenten, of het nu een aanslag, een corruptieaffaire of een politieke rel is. Hierdoor ontstaat niet alleen een schreefgegroeide beeldvorming die het zicht ontnemt op de realiteit, maar ook een aanhoudend gevoel van morele neergang.

Het morele tekort van het publieke domein

Er is iets fundamenteels mis met de inrichting van het publieke domein. Verhalen over de publieke sfeer als een rijke omgeving om te leren en een centrum van communicatie (Lofland 1998, p. 231 e.v.) zijn erg idealistisch. Het stedelijke leven op straat en plein biedt weinig aanknopingspunten voor communicatie, debat, participatie, en zelfs niet voor spel en plezier. Daarvoor is die ruimte te veel geïnstrumentaliseerd. De massa's die zich door de stad heen wurmen zullen niet snel de kwaliteit van een 'gemeenschappelijk goed' ervaren. Ook vreedzame coöperatie spreekt niet vanzelf. Het publieke domein wordt namelijk gekenmerkt door een 'moreel tekort': de voorwaarden voor het ontwikkelen van gevoelens van wederkerigheid zijn veelal afwezig. Burgers nemen ontmoetingen en contacten met anderen niet zozeer waar in termen van empathie, maar eerder in termen van competitie en eigenbelang (Dijkstra en Miedema 2006). Dat conflictueuze karakter van het publieke domein wordt nog versterkt door de informele terechthwijzingen die burgers vaak incasseren en waartegen zij zich doorgaans verzetten.

Om die redenen is er een grote behoefte aan gedragsregulering in het publieke domein. Nu kan men toezicht en con-

trole op uiteenlopende manieren vormgeven. De laatste tien jaar hebben vele vormen van regulering van ongewenst gedrag ingang gevonden. Het aantal toezichthouders en beveiligers is sinds de jaren negentig sterk toegenomen. Ook de overheid zet voortaan particuliere beveiligers in bij het tegengaan van 'kleine ergernissen'. De aandacht van het beleid gaat onder andere uit naar gebiedsverboden, avondklok, collectieve winkelontzeggingen en verwijdering van bedelaars. De bevoegdheden van de politie en de lokale overheid zijn daartoe behoorlijk uitgebreid.³

Aldus is een steeds wijder net uitgezet om asociaal en overlastgevend gedrag te bestrijden. Sociale veiligheid draait voortaan om angstmanagement en geruststelling van burgers (Boutellier e.a. 2009). Verbaal geweld, dronken mensen op straat, hangjeugd, vuil, afval en graffiti zijn altijd ergerlijk geweest, maar worden steeds meer onder de noemer van antisociaal gedrag gebracht, dat een sleutelprobleem voor de samenleving zou vormen.

Door alle kaarten te zetten op beveiliging worden we in zekere zin 'gedesocialiseerd'. In toenemende mate voelen we ons alleen op ons gemak in gereguleerde omgevingen met veel camerabewaking en kunnen we niet meer overweg met kleine conflicten en afwijkend gedrag. Vooral in grote winkelcentra heeft een geprefabriceerde benadering van veiligheid ingang gevonden die weinig ruimte biedt voor spontane initiatieven. Dat onthoudt mensen van storende ervaringen en conflicten die ze zelf moeten managen, en ontmoedigt aldus leergedrag. Mensen houden zich afzijdig, sluiten zich af voor het waarnemen van kwalijke situaties en zien ervan af daar iets aan te doen. Camerabewaking en technische beveiliging dragen aldus juist bij aan de aftakeling van het publieke domein. Burgers worden ontmoedigd zelf verantwoordelijkheid te nemen. Idealiter zouden zij moeten worden gemotiveerd door wat zij als rechtvaardig zien en wat in

de gegeven omstandigheden bijdraagt aan een vitaal publiek domein.

We zouden de sociale regulering van de publieke ruimte ook kunnen bevorderen door informeel gezag te versterken. Nu heeft gezag in een democratie weinig credits. In een democratie, zo zei Plato al, raken mensen overgevoelig voor alles wat met gezag te maken heeft. Dat ergert hen en komt hun als onverdraaglijk voor. Immers, elke vorm van gezag wordt als een inbreuk op de persoonlijke vrijheid ervaren. Gezag zou per definitie de tegenpool zijn van vrijheid. Maar Frank Furedi wijst erop dat door het afwijzen van gezag onze vrijheid in het gedrang komt.⁴ Vrijheid en gezag veronderstellen elkaar. Als gezag afkalft doet morele stuurlaars haar intrede, en vervolgens moet naar formeel toezicht door professionele beveiligers worden gegrepen. Hoe meer het informele gezag uitholt, hoe onvrijer we worden.

Gastvrijheid

De kunst is vitale vormen van informeel gezag ingang te laten vinden. Beheerders van parken, pleinen of wooncomplexen die vertrouwd zijn met hun locatie, zijn er voorbeelden van. Het gaat ook om uitbaters van ruimtes, die het sociale verkeer kunnen vlot trekken en het principe van gastvrijheid belichamen.

Nu wordt de 'gastvrije stad' doorgaans aan de man gebracht als promotiestrategie. Steden verkopen zichzelf als plaatsen van vrijetijdsbesteding, pret en ontspanning. Gastvrijheid is een kenmerk om bezoekers, nieuwe bewoners en kapitaal aan te trekken (Bell 2007). Deze *hospitality industry* wordt vaak als *faked* of *staged* omschreven omdat economische transacties vooropstaan. In commerciële domeinen zou gastvrijheid ongemak, gevaar en bedreiging moeten neutraliseren. Nu zou men gastvrijheid om die redenen gemakkelijk kunnen gering-schatten, maar dit principe heeft meer te bieden.

De essentie van gastvrijheid ligt in het ‘delen’ van een begrensde ruimte. De regels van gastvrijheid zijn afgeleid van het gezag van de gastheer: gasten worden voor een periode vriendelijk en als ‘huisgenoten’ behandeld. Gastvrije ontvangst is een welwillende daad van de gastheer, en dat is wat anders dan het inwilligen van het recht op toegang. Als de gastheer zegt: ‘doe alsof je thuis bent’, dan is dat een zelfbeperkende uitnodiging. Het betekent: ‘voel jezelf thuis, maar onthoudt: dit is niet jouw huis, maar het mijne’. Gastvrijheid bestaat dus niet uit het geven van ruimte om wat dan ook te doen, maar de ander ontvangen in de eigen ruimte.

Gastvrije ruimtes worden gekenmerkt door een duidelijk gemarkeerde ingang van een bepaald domein. Een toegangspoort vormt een symbolische afbakening en markeert een plaats, een bijzondere plaats, waar bepaald gebruik en gedrag worden voorondersteld en waar specifieke regels gelden. Toegangspoorten maken persoonlijke contacten mogelijk en ritualiseren sociale omgangsvormen; ze hebben ook een geruststellend effect en vormen een rem op egocentrisch handelen (Hajer en Reijndorp 2001).

Gastvrije ruimtes kunnen de stad levendigheid geven en het gevoel van genoeglijk samenzijn en prettige omgang stimuleren. Dergelijke ruimtes fungeren ook als *leveler*: ze verminderen emotionele afstand en maken uitwisseling gemakkelijker. Dat vormt de kern van conviviale omgang: burgers, ook nieuwkomers, voelen zich eerder uitgenodigd en ‘thuis’, mede omdat zichtbaar is dat de aanwezigen ongedwongen samen een ruimte delen. De tekens van relaxte communicatie bieden een geborgenheid die de publieke ruimte van straat en plein doorgaans niet kan bieden.

Dat betekent dat ‘maximale toegang’ waar mogelijk zou moeten worden tegengegaan. Binnen het perspectief van maximale toegang gelden de wensen van ‘koning klant’ als soeverein en is er weinig oog voor het feit dat sommige groepen

anderen wegdringen, plaats in beslag nemen of zich als een piraat gedragen. Het principe van maximale bewegingsvrijheid versterkt het eerder geschetste 'morele tekort': anderen waarnemen als rivaal. Veeleer lijkt het besef dat je (semi)publieke plaatsen betreedt met eigensoortige afspraken en gebruiksregels passender: je bent tijdelijk 'gast'. De herontwikkeling van het stedelijke publieke domein zou dan ook niet moeten inspelen op 'zelf uitmaken hoe je je gedraagt'. Autarkie moderne stijl – de straat benutten om private verlangens te bevredigen – is dodelijk voor publieke omgangsvormen. Die autarkie hoort meer bij de consumentenlogica: 'ik betaal en ik doe wat ik wil'.

De 'lichte' elites

Ik keer nu naar het tweede perspectief. Zoals gezegd, een van de kernproblemen is het ontbreken van de 'sociale wil' om gezamenlijke regels te onderschrijven en loyaal te zijn aan de publieke zaak. Hoe die 'sociale wil' te ontwikkelen en weer robuust te krijgen? Ik meen dat het geloof in een betere toekomst, gedragen door brede idealen over menselijk samenleven, daaraan veel kan bijdragen.

Voor die revitalisering zijn we aangewezen op de politieke elites. Maar die elites ontbreekt het momenteel aan visie en ambitie. Veel politici promoten zichzelf niet als behartigers van de publieke zaak, maar als woordvoerders van ontevreden burgers. De 'lichte' politieke elites moeten steeds vaststellen dat modieuze pr-slogans snel achterhaald zijn en dat ze hun toevlucht moeten nemen tot steeds weer nieuwe wetten, regels en voorschriften. Zij laten na de samenleving te ordenen rondom een beschavingsideaal, met een coherent besef van goed en kwaad.

De elite, zo zegt SCP-directeur Paul Schnabel in het voorwoord van *Crisis in aantocht?*, is losgeraakt van het volk, dat zich steeds meer bediend zag door de media en andere or-

organisaties die hun aanbod afstemmen op de wensen van het volk (amusement, sport, toerisme, enzovoort). De verzuilde organisaties met een emancipatie- of verheffingsmissie zijn teloorgegaan. De doorbraak van de commerciële televisie sinds begin jaren negentig is volgens Schnabel van doorslaggevend belang geweest. Ook de publieke omroep is hierin meegegaan en heeft zijn programmering aangepast aan de formules van de commerciële televisie. Het gaat volgens Schnabel om een – na de eerste golf in de jaren zestig – hernieuwde en ditmaal veel grootscheepsere emancipatie uit de sfeer van het paternalisme: de weigering zich te laten verheffen tot een door elites bepaald niveau. De elites hebben de wil om als rolmodel te fungeren en de massa uitzicht, richting en perspectief te bieden losgelaten, zodat zij slechts een subcultuur weerspiegelen van ‘verheven smaak en intellect’ (Schnabel 2009).

156 |

Het probleem is dus dat de elites onzeker zijn geworden en niet meer de moed hebben om beschavingsidealen te formuleren.⁵ Elites stralen niet meer uit dat ‘verheffing van het volk’ nodig is. Zij kunnen die verheffing alleen verdedigen als ze visies op het ‘goede leven’ vertolken. Maar het relativisme heeft ook greep op de elites gekregen: vooruitkomen is geen must, gemakzucht en mateloos leven worden voor lief genomen.

Tekenend is dat christendemocraten nauwelijks nog campagne voor traditionele waarden en gemeenschapszin voeren, hoewel de notie van de deugdzame natie een heropleving doormaakt. Zij lijken nauwelijks meer bereid te zijn tegengas te geven aan de verleidingen van een hedonistisch bestaan die door reclame en de amusementsindustrie furieus worden gepromoot. Over de ontwrichtende effecten van het ontketende kapitalisme wordt snel de schouders opgehaald. Dat geldt in nog sterkere mate voor rechts-liberalen, die weinig willen weten van de kritische visie van Adam Smith, de grondlegger van de klassieke economie. Volgens Smith corrumpeert excessieve rijkdom ons hele morele besef: de boodschap is immers dat

anderen er niet toe doen en dat zelfkritiek en zelfbeheersing irrelevant zijn.

Ook de linkse elites hebben afstand genomen van het verheffingsideaal, hoewel er recent een heroriëntatie plaatsvindt. Niet beschaving, maar bevrijding werd na de jaren zestig het parool. Alle energie werd gericht op het bestrijden van bevoogding en betutteling (Swierstra en Tonkens 2005). De bemoeienis met het leven van anderen kwam onder grote verdenking te staan. Dat men pretendeert te weten wat goed is voor een ander zou onaanvaardbaar zijn.

Sociale hoop

De elites zijn dus sceptisch geworden en onthecht geraakt van hun eigen leefomgeving. Het gaat om zelfverklaarde libertaire wereldburgers zonder veel voeling met de zorgen van gewone burgers. Het vertellen van 'grote verhalen' over sociale vooruitgang wordt met wantrouwen gezien. Volgens bestuurskundige Paul Frissen (2009) zouden die verhalen 'totalitair' zijn en een ideale maatschappelijke ordening willen opleggen. Hij acht ieder vooruitgangsverhaal misleidend; er is geen 'beter' of 'hoger', alle verheffing of beschavingswerk is uit den boze.

Dat relativisme zou de elites echter tot onmacht veroorzaken en hun rol triviaal en betekenisloos maken. Bovendien heeft Frissens visie wereldvreemde trekken: in ieder tijdvak worden elites ertoe gedwongen plannen te ontwikkelen om gemarginaliseerde volksdelen bij de samenleving te betrekken. Maar belangrijker: zonder toekomstbeelden en idealen resteren een gevoel van ontheemding en een sociale hypochondrie (Schinkel 2008). We praten ons dan allerlei kwalen aan, sluiten ons af, ontzeggen ons elk uitzicht en gaan achterwaarts de toekomst in.

Zijn de elites in staat aantrekkelijke toekomstbeelden te ontwikkelen? Kunnen zij een gezamenlijk project verwoorden

waarin bruggen tussen groepen worden geslagen en verbeterkansen voor ieder in het verschiets liggen? Kunnen zij aldus het engagement voor de publieke zaak nieuw leven inblazen? Volgens de socioloog Mark Elchardus (2009) konden de politieke elites in het verzuilde bestel nog een brug slaan tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Religie, ideologie en het daarop steunende gezag deden het werk. Politieke partijen hebben ideologische verhalen echter uitgebannen en streven pragmatisch naar verbetering van de levenssituatie van de burgers. Er gaat geen overbruggende kracht meer uit van politieke instellingen.

Er bestaat nu een andere modus om persoonlijke zorgen in de publieke sfeer te vertalen, vooral via de televisie. De media richten hun aandacht op problemen en situeren die in allerlei neergangsverhalen: groeiend geweld en het verlies van een vreedzame samenleving (Altheide 2002). Kijkers nemen die gedramatiseerde probleemdefinities over en passen die in hun eigen opvattingen in. Politieke partijen spelen daarop in en sommige exploiteren het onbehagen.

Als men het over een andere boeg wil gooien, volstaat het geenszins de burgers tevreden te stellen of een 'politiek van geluk' aan de man te brengen. Juist door de hedendaagse geluiskruisocht, zegt Furedi (2006), zijn we niet in staat betekenis te geven aan het publieke leven, dat wil zeggen belang te hechten aan wat buiten het individu bestaat. Burgers worden dan aangesproken als mensen die bescherming behoeven tegen de boze buitenwereld; de politiek moet de burger veiligheid bieden en hem verder met rust laten. Persoonlijke eisen, verwachtingen en vooringenomenheden worden vervolgens op de politieke sfeer geprojecteerd. Het resultaat is dat de passies in de politiek niet langer betrekking hebben op het collectief vorm geven aan de toekomst van de samenleving, maar worden opgewekt door incidenten, schandalen of het wangedrag van individuele bestuurders.

De vraag is dus of visies op sociale vooruitgang kunnen worden gerevitaliseerd. Ik meen dat mensen behoefte blijven houden aan toekomstperspectieven die houvast en uitzicht bieden. Er blijft ook behoefte aan visies op een gedeelde toekomst die de Nederlandse identiteit op positieve wijze bevestigen (Koenis 2008). Dat hoeven geen 'grote verhalen' te zijn die eenheid of harmonie suggereren, noch verhalen die de wereld als maakbaar voorstellen, maar eerder vormen van 'narratieve hoop' die de verbeelding voeden. Deze verhalen doen geen beroep op onveranderlijke waarheden of een harmonieus plan. Natuurlijk, er worden idealen verwoord, maar ieder kan zelf betekenis geven aan termen als 'vrijheid' en 'gerechtigheid'. Het gaat om politieke vertellingen met een open invulling, waarin ook tegengestelde belangen een rol blijven spelen. De onbepaaldheid van de verhalende vorm is essentieel, omdat die een specifieke persoonlijke betrokkenheid waarborgt.

Visies op sociale vooruitgang bieden een gedeelde verwachting van betekenisvolle verandering. Dat werkt louterend, niet omdat verwachtingen zullen worden gerealiseerd, maar omdat hoop de mensen aanmoedigt energiek betrokken te zijn op de toekomst. Geloven in een 'gemeenschappelijk project' heeft dan ook positieve consequenties voor solidariteit. Dergelijke projecten berusten op de taal van het verbond: we gaan samen voor onbepaalde tijd een verbintenis aan. Je kunt dan dienstbaar zijn aan de publieke gemeenschap zonder je af te vragen wie wat precies bijdraagt. Tegelijk kan dat engagement voldoening brengen.

NOTEN

HOOFDSTUK 1

1. Volgens Dekker (2008) is de overtuiging dat Nederland een beter land is dan andere landen meer een idee van politiek rechts geworden, maar het gevoel van nationale trots is tegelijk verbonden geraakt met een grotere acceptatie van buitenlanders. 'Trots op Nederland' is volgens hem geen rechts-populistisch gedachtegoed geworden. Of moslims in sterkere mate worden geaccepteerd zoals Dekker suggereert is zeer de vraag. Eerder zien we tekenen dat de kloof tussen 'Nederlanders' en 'moslims' zich na 2000 verder heeft verdiept (zie hoofdstuk 6).
2. In 1995 meende 86 procent van de Nederlandse bevolking dat de 'criminaliteit de laatste tijd toeneemt'. Dat percentage daalde in 2006 tot 64 procent. Maar in 2008 was het weer toegenomen, tot 71 procent (Van Noije 2009). Het grote publiek heeft dus weinig oog voor de feitelijk afgenomen criminaliteit. Onderzoeker Ben Vollaard durft niettemin te beweren dat Nederlanders heel goed weten dat de criminaliteit daalt! (*NRC Handelsblad*, 24 april 2010)
3. Tot 2007 zien we een stijging van het aantal vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde, vooral door vernielingen van en aan de auto en in het openbaar vervoer (Van Noije 2009). Gecorrigeerd voor meldingskans en registratiekans is het aantal feitelijke vernielingen sinds 1980 blijven stijgen (Wittebrood en Nieuwbeerta 2006). Dat zou ook kunnen gelden voor jeugdgeweld. Omdat de toename van het door de politie geregistreerde jeugdgeweld behoorlijk veel groter is dan dat van volwassenen, is er veel reden te veronderstellen dat zich ook hier – na correctie voor meldingskans en registratiekans – een feitelijke stijging heeft voorgedaan. De groei van jeugdgeweld is echter voor een aanzienlijk groter deel toe te schrijven aan het intensiever opspo-

ringsbeleid (prioriteit aanpak jeugdigen, publieke orde misdrijven en bedreigingen).

4. Zie voor een sceptische visie op de veronderstelde toename van geweld in Nederland Driessen e.a. 2008.

HOOFDSTUK 2

1. Dat wordt min of meer bevestigd door Gabriël van den Brink (2004): moraal is een strikt private aangelegenheid geworden. 'Van publieke normen is in Nederland al geruime tijd geen sprake meer.' (p. 80)
2. Uit onderzoek blijkt dat hoger opgeleide personen meer bedreigingen waarnemen en sterker gefixeerd zijn op aantasting van leefbaarheid en veiligheid (zie Peper e.a. 1999).
3. Ook de befaamde psycholoog Roy Baumeister wijst op de cruciale rol van schaamte. Hij toont aan dat agressieve mensen doorgaans een hoge eigendunk en een opgeblazen zelfbeeld hebben, op het arrogante af; ze worden dikwijls verteerd door gedachten hoe ze superieur aan anderen kunnen zijn. Het geschiktste recept voor geweld is een gunstig beeld van zichzelf dat door iemand anders wordt uitgedaagd of ondermijnd. Dit bedreigde 'egotisme', het gevoel voor gek te staan of vernederd te zijn, noodzaakt tot wraak nemen en de kloof tussen gunstig zelfbeeld en slechte beoordeling te herstellen (Baumeister 1997, p. 148 e.v.). Zie voor de rol van schaamte bij gewelddadig handelen ook Van Stokkom 2000, Broek 2007 en De Haan 2010.

| 161

HOOFDSTUK 3

1. Bekend is dat het alcoholgebruik in Nederland vanaf de jaren tachtig hoog is. Bekend is ook dat jongeren op jongere leeftijd met drinken beginnen. Bij mishandeling speelt (overmatig) alcoholgebruik in meer dan de helft van de gevallen een rol (Van den Brink 2008).
2. Maar vergelijk de internationale slachtofferenquêtes (Van Dijk 2008). Die geven aan dat geweldsdelicten als beroving, aanranding en verkrachting na 2005 in bijna alle geïndustrialiseerde landen in aantal zijn gedaald. Ook in Nederland is dat het geval.

3. Wittebrood en Nieuwbeerta (2006) plaatsen veel kanttekeningen: als de ontwikkeling van ondervonden geweldsmisdrijven tussen 1980 en 2004 wordt gecorrigeerd voor meldingskans en registratiekans, dan blijkt dat de feitelijke ontwikkeling van geweldsdelicten geen bijdrage heeft geleverd aan de stijging van het aantal geregistreerde geweldsdelicten. De kans dat een geweldsdelict plaatsvindt is zelfs licht afgenomen (minus vijf procent). Voor vermogensmisdrijven is dat zelfs minus 45 procent. Daarentegen is de kans op het feitelijk plaatsvinden van vernielingen over die periode met tien procent toegenomen.
4. Wat betreft jeugdgeweld is er sprake van een continu stijgende trend in het aantal gehoorde minderjarige verdachten: in 1995 werden ruim 6400 minderjarigen gehoord en in 2007 ging het om bijna 16.000 minderjarigen (Goudriaan en Eggen 2009).
5. Prins (2008) stelde onder andere vast dat een kwart van de jongeren meer dan vijf glazen per avond drinkt als zij gaan stappen. Tien procent van de jongeren is eenzaam ondanks de vele tijd die ze op internet doorbrengen, en acht procent van de jongeren begaat wel eens een misdrijf (Prins 2008). Wat overlast betreft zijn de cijfers als volgt: tien procent van de jongeren valt anderen wel eens lastig; twintig procent geeft aan wel eens te vechten, twee procent vecht vaak. Veertien procent maakt wel eens dingen kapot; opzettelijke vernieling (van bijvoorbeeld een bushokje, telefooncel, spullen van school) gebeurt door vijf procent.
6. We willen beschermde en geborgen *cocoons*, gemak en psychische zekerheid. Maar de vraag is – contra Boutelliers argumentatie – of burgers maximale veiligheid wensen in termen van meer controle, regulering en toezicht. Burgers kennen bepaald geen utopisch verlangen naar een controlestaat.
7. Ook vrouwen kunnen zich identificeren met ‘mannelijke waarden’. Net zoals veel mannen zich als zorgzame vaders kunnen opwerpen en ‘vrouwelijke’ normen internaliseren, kunnen meisjes en jonge vrouwen zich een ‘mannelijke’ houding van afdwingen en intimideren eigen maken. Maar deze attitudes zijn situatiegebonden. Zo

blijkt dat bendemeisjes en vrouwen die in het leger werkzaam zijn, hun 'harde' gedrag nagenoeg alleen in de mannelijke omgeving tentoonspreiden (Messerschmidt 1999). Een hele andere vraag is in welke mate mannen dan wel vrouwen in het publieke domein en in uitgaanscircuits geweld plegen. Uit de meeste onderzoeken naar geweld op straat blijkt dat ongeveer negentig procent van de verdachten man is.

8. De onaangedane houding kan ook worden uitgelegd als het maskeren van onzekerheid. Vooral wanneer hun heteroseksuele prestaties in twijfel worden getrokken, voelen jongens zich in hun mannelijkheid bedreigd (Goodey 1997).
9. Het vertonen van enig delinquent gedrag tijdens de adolescentiejaren is volgens Moffitt (1997) normaal. Er is volgens haar meer reden zich zorgen te maken over jongens die zelden of nooit delinquent gedrag vertonen: zij zijn vaak onderdanig, passief en teruggetrokken, hebben een lage zelfachting en weinig vrienden.
10. Judith Harris (1999, p. 290) zegt daarover: 'De grote vraag van de adolescentie – de onuitgesproken vraag die onder tieners voortdurend wordt gesteld en beantwoord – luidt: ben je een van ons of een van hen? Als je een van ons bent, bewijs het dan maar. Dat kun je doen door te laten zien dat je lak hebt aan hun regels.' Regels overtreden maakt van een daad van ongehoorzaamheid een blijk van saamhorigheid: wij jongeren tegen de volwassenen.
11. De socialecontroletheorie kan ons wat dit betreft weinig leren. Evenmin kan deze theorie incidenten van zinloos geweld verklaren. Immers, daders blijken juist door de aanwezigheid van omstanders te worden aangemoedigd. De verklaring daarvoor is simpel: door de aanwezigheid van derden neemt de zorg om geen gezichtsverlies te lijden toe (zie ook Felson 1993).
12. In zekere zin stamt het geromantiseerde machogeweld van antihelden (*outcasts* en *loners* als Dirty Harry) uit de jaren zestig (Boomkens 1996). Maar pas in de jaren tachtig vangt de lichamelijkeheidscultus aan en krijgen de mannelijke helden de opgeblazen musculatuur.

13. 'Cool is van dat looïge, dat beetje norske nonchalante, cool dat is ik begrijp het best maar het kan me geen donder schelen, cool is dat je geen watje bent, geen kneusje, cool dat is de zekerheid en de onzekerheid dat je niet tot de normale, dulle samenleving behoort, cool dat is zeker weten dat je je nooit zult laten inpakken.' Rinus Ferdinandusse, geciteerd in Janssen 1994, p. 70.
14. Majors en Billson wijzen erop dat *coolness* oorspronkelijk een houding was die zwarten tijdens hun werk op de plantages beschermde tegen de vele vernederingen die zij moesten ondergaan. Door een *curtain of invisibility* rondom zich te creëren konden ze overleven. *Cool* gedrag duidde op het vermogen in gespannen situaties geen angst of andere emoties te tonen. Lange tijd heeft de *cool pose* voor zwarten gefungeerd als façade die zekerheid verschafte in een vijandige wereld.

HOOFDSTUK 4

164 |

1. Sommigen komen zelfs tot een verhouding van 1 : 50 voor de totale schade van alledaagse criminaliteit waaronder diefstal, inbraak en vernieling versus de totale schade van financieel-economische fraude (Hoogenboom 2001, p. 15).
2. Recentere gegevens zijn niet voorhanden.

HOOFDSTUK 5

1. Zie Peter Giessen, 'Land dat langzaam ontspant', *de Volkskrant*, 25 juni 2007.
2. Een andere complicerende factor is dat bepaalde misdrijven hoger worden ingeschaald dan voorafgaand aan de jaren negentig het geval was: zo wordt mishandeling eerder gekwalificeerd als poging tot doodslag. Ook bedreiging is aan strafrechtelijke inflatie onderhevig (zie De Haan en Nijboer 2007).
3. Voor geweldsdelicten is de gemiddelde straf zelfs wat afgenomen. Er zijn daarentegen wel sterke aanwijzingen dat ook bij lichtere vormen van geweld vrijheidsstraffen worden opgelegd (Boone en Moerings 2007). Het aantal opgelegde onvoorwaardelijke gevange-

- nisstraffen is na 2003 flink teruggelopen (De Heer-de Lange 2009).
4. Het Europese Comité voor Sociale Rechten heeft in 2010 de Nederlandse regering op de vingers getikt. Justitie moet stoppen met het op straat zetten van uitgeprocedeerde gezinnen met kinderen. Minister van Justitie Hirsch Ballin heeft zich van die berisping niets aange trokken en heeft de gemeenten verplicht hun noodopvang te sluiten.
 5. In de Verenigde Staten is die tendens in uitgesproken vorm zichtbaar: de 'Three Strikes and You're Out'-wetgeving geeft bijzonder gewicht aan eerdere veroordelingen, zodat uitzonderlijk lange opsluiting mogelijk wordt (Tyler en Boeckman 1997).
 6. In Engeland is het aantal krantenberichten gewijd aan (seksueel) geweld tegen personen – vergeleken met berichten over andere delicten – in de naoorlogse periode aanzienlijk toegenomen, van 33 procent in 1945 tot bijna vijftig procent in 1991 (met vooral verhalen over moord) (Reiner e.a. 2001, p. 185). Het aandeel berichten over diefstal liep terug van twintig naar acht procent.
 7. Ongeveer driekwart van de bevolking van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en andere Engelstalige landen denkt dat het aandeel van geweld in de totale criminaliteit dertig procent of hoger is (Roberts e.a. 2003). In werkelijkheid maakt geweld ongeveer tien procent uit. In Nederland doet die vertekening zich ongetwijfeld ook voor, maar daarover zijn geen cijfers beschikbaar.
 8. Nederlands onderzoek naar punitieve attitudes is nauwelijks voor handen.
 9. Uit veel onderzoek blijkt ook dat bedreiging van de nationale culturele identiteit een betere verklarende factor is om afwijzing van de moslimcultuur te duiden dan bedreiging van economische belangen ('onze banen worden afgepakt'). Mensen vrezen dat regels die de eigen cultuur samenhouden, hun kracht verliezen (zie o.a. Sniderman en Hagendoorn 2007; Schneider 2008; Gijssberts en Lubbers 2009).
 10. Dat geldt nog sterker voor de Verenigde Staten en Engeland, waar de misdaadcijfers vanaf ongeveer 1994 flink zijn teruggelopen (Roberts e.a. 2003).

HOOFDSTUK 6

1. Volgens de SCP-onderzoekers is deze trendbreuk mogelijk te wijten aan een verandering in de wijze van dataverzameling. Er zijn signalen dat Nederland de laatste jaren wat milder oordeelt, althans als we afgaan op meningen over migranten in het algemeen. Uit onderzoek van Motivaction blijkt dat de openheid ten aanzien van allochtone groepen is toegenomen. In 2002 onderschreef 81 procent van de Nederlanders de stelling dat er te veel buitenlanders zijn die zich niet aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Eind 2006 was dat 71 procent. Omgekeerd steeg het aantal mensen dat buitenlanders een verrijking voor de Nederlandse cultuur vindt van 41 naar 49 procent. De grote meerderheid blijft echter kritisch ten aanzien van immigranten (zie Peter Giessen, 'Land dat langzaam ontspant', *de Volkskrant*, 25 juni 2007). Zie ook Schijns en Van der Meer 2009: momenteel meent 39 procent van de bevolking dat er te veel mensen met een andere nationaliteit in Nederland wonen; in 2000 was dat 51 procent. In 2000 was 33 procent van de Nederlanders van mening dat de overheid soepeler zou moeten zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan economische asielzoekers; in 2009 was dat 47 procent.
2. De deelstudie van Phalet en Güngör (2004, p. 32) bevestigt dat: ook voor de jongere generatie behoudt de islam een erg grote betekenis, ondanks een meer individualistische opstelling.
3. Zie Pew Research, *Islamic Extremism. Common concern for muslim and western publics*, 14 juli 2005. Ook bij het antwoord op de vraag welke religie het gewelddadigst is, neemt Nederland de koppositie in: 88 procent meent dat de islam het gewelddadigst is (Frankrijk 87; Duitsland 75; vs 67; Groot-Brittannië 63). Pew Research heeft dat onderzoek in 2008 herhaald, maar Nederland is toen niet opgenomen.
4. Uit een Europese survey uit 2003 bleek 61 procent van de Nederlanders van mening te zijn dat er veel spanningen bestaan tussen verschillende etnische groepen. Nederland staat daarmee tweede achter Frankrijk (Schyns en Van der Meer 2009, p. 74).
5. Dat beeld wordt niet bevestigd in het recente rapport *Muslims in Europe* (The Open Society Institute) over onderzoek in elf grote Noord-

west-Europese steden. Moslims blijken iets minder vertrouwen te hebben in de regering en het nationale parlement dan de autochtone bevolking. Voor wat betreft vertrouwen in de gemeenteraad liggen de niveaus gelijk. Deze cijfers zijn niet uitgesplitst naar sociaaleconomische achtergrond. De SCP-rapporten over veranderingen in de publieke opvattingen en de SCP-jaarrapporten over integratie geven geen informatie over deze belangrijke issues. Wel blijkt dat vooral Marokkaanse Nederlanders (maar ook andere etnische groepen) er meer op vertrouwen dat de politie bescherming biedt dan autochtone Nederlanders (Van Noije en Wittebrood 2009). Dat beeld wordt overigens weer niet bevestigd in het genoemde rapport *Muslims in Europe*.

6. Volgens TNS/NIPO-gegevens een kwart van de Marokkanen en een zesde deel van de Turken (*de Volkskrant*, 1 november 2005). De meerderheid van de Turkse en Marokkaanse moslims is van mening dat Nederlanders te negatief tegen de islam aankijken. Steeds minder Turken en Marokkanen hebben het gevoel dat Nederlanders respect hebben voor de islamitische cultuur (Gijsberts en Vervoort 2007).

HOOFDSTUK 7

1. Zie voor die termen Waiton 2008.
2. Zie ook het onderzoek van Miller (2001): het niet betonen van hoffelijkheid scoort zeer hoog op de ranglijst van alledaagse ergernissen.
3. Het gaat om een breed scala van strategieën binnen en buiten het strafrecht, waarvoor onder andere de volgende maatregelen zijn genomen: de Wet bestuurlijke boetes overlast openbare ruimte, de Wet voetbalvandalisme en ernstige overlast (met daarin onder andere een meldingsplicht en straatverboden), het introduceren van doorzettingsmacht voor burgemeesters om multiprobleemgezinnen aan te pakken, de Wet op preventief fouilleren, de persoonsgerichte aanpak van veelplegers en risicojongeren, bestuurlijke ophouding (preventief vasthouden en insluiten) en maatregelen tegen alcoholmisbruik (Terpstra 2008).
4. Zie *NRC Handelsblad*, 14-15 november 2009.
5. Zie Dick Pels in *De Groene Amsterdammer*, 6 november 2009.

VERANTWOORDING

Zoals in de proloog vermeld heb ik sinds *Emotionele democratie* (1997) in veel studies aspecten van de publieke moraal en van de ruwere en hardere omgangsvorming belicht. In dit boek heb ik van die publicaties regelmatig gebruikgemaakt. De teksten zijn wel flink aangepast, verfijnd en geactualiseerd. Het eerste hoofdstuk van dit boek bevat geen eerder gepubliceerd materiaal.

Hoofdstuk 2 is voornamelijk gebaseerd op het hoofdstuk 'Ben ik te min? Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing', verschenen in *Agressie in het ziekenhuis. Ethische aspecten van onder-vinden, reageren en voorkomen* onder redactie van M. Pijnenburg en C. Leget (Budel [Damon] 2005). Enkele passages over de aard en kenmerken van *incivilities* komen uit mijn boek *Symbolen van orde en wanorde. 'Broken windows policing' en de bestrijding van overlast en buurtverval* (Politie en Wetenschap, Den Haag [Reed Business] 2008).

Voor hoofdstuk 3 is gebruikgemaakt van twee eerder gepubliceerde studies over geweld en mannelijkheid. 'Expressief masculinisme. Over de toekomst van "zinloos" geweld' is verschenen in *Vooruitzichten in de criminologie* onder redactie van G. Bruinsma en anderen (Den Haag [SDU] 1999). 'Jeugdgeweld. Ouderlijk falen of socialisering in vrijetijdsarena's?' is gepubliceerd in *Pedagogiek*, 20 (2000), nr. 2.

Hoofdstuk 4 bevat enkele passages uit het hoofdstuk 'De cynische malaise' van *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang* (Amsterdam [Van Gennep] 1997). Ook is een paragraaf benut uit het hoofdstuk 'Volksberaad over Europa. Referenda en populisme voorbij' dat is verschenen in het boek *Na het referendum over Europa. Een weg uit de impasse* onder redactie van M. Becker en anderen (Budel [Damon] 2007).

Hoofdstuk 5 is een aanzienlijk herschreven versie van het artikel 'De strafwedloop. Punitieve verlangens in populistische tijden' in *Filo-*

sofie & Praktijk, 25 (2004), nr. 5. Ook zijn enkele passages opgenomen uit “‘Ik vertolk de gevoelens van het volk”. Veiligheidsbeleid in populistisch Nederland’, *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, september 2003.

Hoofdstuk 6 is een ingekorte en aanzienlijk herschreven versie van het artikel ‘Negatieve beeldvorming over moslims: intolerantie of cultuurconflict?’ dat eerder werd gepubliceerd in *Justitiële verkenningen* (2007), nr. 1.

De twee perspectieven die in hoofdstuk 7 zijn ontvouwd, zijn deels gebaseerd op de volgende teksten: ‘Te gast in (semi-)publieke ruimtes. Naar conviviale stedelijke omgangsvormen’, gepubliceerd in *Beleid & Maatschappij* (nr. 3, 2009), en ‘Sociale hoop in liberale tijden’, dat verschenen is in de bundel *Christelijk Sociaal Denken. Traditie, Actualiteit, Kritiek*, onder redactie van M. Becker (Budel [Damon] 2009).

LITERATUUR

- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag 2004
- Allen, C., en J.S. Nielsen, *Summary Report on Islamophobia in the EU after 11 September 2001*. European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), Wenen 2002
- Altheide, D.L., *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York (Aldine de Gruyter) 2002
- Anderson, E., 'The Social Ecology of Youth Violence', in: M. Tonry en M.H. Moore (red.), *Youth Violence*. Crime and Justice 24, Chicago (The University of Chicago Press) 1998
- Andersson, L.M., en C.M. Pearson, 'Tit for Tat? The spiraling effect of incivility in the workplace', *Academy of Management Review*, 24 (1999), pp. 452-471
- Anjou, Leo d', 'Narcisme, populisme en politiek', *Sociologie* (2005), nr. 3, pp. 271-291
- Archer, J., 'Violence between men', in: Idem (red.), *Male Violence*. Londen / New York (Routledge) 1994
- Baker, W., *America's Crisis of Values. Reality and Perception*. Princeton, NJ (Princeton University Press) 2005
- Bannister, J., e.a., 'Respectable or Respectful? (In)civility and the City', *Urban Studies*, 43 (2006), nr. 5/6, pp. 919-937
- Baumeister, R., *Evil. Inside human violence and cruelty*. New York (Freeman and Co.) 1997
- Beekhoven, S., en J. Dagevos, 'Sociaal-culturele integratie', in: *Jaarrapport Integratie 2005*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2005

- Beer, P. de, 'Normvervaging in Nederland: perceptie of realiteit?', *Sociologische Gids*, 51 (2004), nr. 3, pp. 236-247
- Bell, D., 'The Hospitable City. Social Relations in Commercial Places', *Progress in Human Geography*, 31 (2007), nr. 1, pp. 7-22
- Berg, P. van den, 'Omwille van weerbaarheid. Gedoogbeleid voor de multiculturele samenleving', in: Gijs van Oenen (red.), *Ongeregelde orde. Gedogen en de omgang met wilde praktijken*. Amsterdam (Boom) 2002
- Berghuis, A.C., 'Punitiviteitsfeiten', in: M. Moerings (red.), *Hoe punitief is Nederland?* Arnhem (Gouda Quint) 1994
- en M. Mak, 'De straftoemeting in Nederland van 1995 tot en met 2001', in: *Goed beschouwd*. Openbaar Ministerie, Den Haag 2002
- Betcher, R.W., en W.S. Pollack, *In a Time of Fallen Heroes. The re-creation of masculinity*. New York (Atheneum) 1993
- Beunders, Henri, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam (Contact) 2002
- Boltanski, Luc, *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Parijs (Métailié) 1993
- Boomkens, René, *De angstmachine. Over geweld in films, literatuur en popmuziek*. Amsterdam (Van Gennep / De Balie) 1996
- , 'Het nut en de charme van omwegen. Popmuziek en authenticiteit', *Krisis* (1999), nr. 3, pp. 9-21
- Boone, M., en M. Moerings, 'De cellenexplosie. Voorlopig gehechten, veroordeelden, vreemdelingen, jeugdigen en tbs', *Justitiële verkenningen*, 33 (2007), nr. 4, pp. 9-30
- Bottoms, A.E., 'Incivilities, Offence and Social Order in Residential Communities', in: A.P. Simester en A. von Hirsch (red.), *Incivilities. Regulating Offensive Behaviour*. Oxford (Hart Publishing) 2006, pp. 239-280
- Boutellier, H., *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2002
- , *Meer dan veilig. Over bestuur, bescherming en burgerschap*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam, Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2005
- , 'Fataal vitaal. De criminologie van een vloeibare samenleving',

- Justitiële verkenningen*, 32 (2006), nr. 5, pp. 27-44
- e.a., *Omstreden ruimte. Over de organisatie van spontaniteit en veiligheid*. Amsterdam (Van Genneep) 2009
- Bovenkerk, Fr., 'Islamofobie', in: J. van Donselaar en P. Rodrigues (red.), *Monitor racisme en extremisme: zevende rapportage*. Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden, Amsterdam / Leiden 2006
- Bovens, M., en A. Wille, 'Politiek vertrouwen langs de meetlat', *S&D* (2008), nr. 10, pp. 32-43
- en –, *Diploma democracy. On the tensions between meritocracy and democracy*. Universiteit Utrecht en Universiteit Leiden 2009
- Bowen, J.R., 'Nothing to Fear. Misreading Muslim immigration in Europe', *Boston Review*, Updated February 1, 2010; vertaling opgenomen in *De Groene Amsterdammer*, 18 februari 2010
- Braithwaite, John, *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge (Cambridge University Press) 1989
- Brink, G. van den, *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), Utrecht 1997
- , *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), Utrecht 2001
- , *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 2004
- , *Self-fulfilling prophecies. Waarom Nederlanders geloven dat de samenleving steeds gewelddadiger wordt*. Ongepubliceerd Akerboom-essay, 2008
- e.a., *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*. Amsterdam (Bert Bakker) 2007
- Brinkgreve, C., 'Spanningen tussen generaties in de jaren negentig', in: Hans Righart en Paul Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1998
- , *Huismensen*. Amsterdam (Meulenhoff) 1999
- Broek, A.G., *De terreur van de schaamte. Brandstof voor agressie*. Haarlem (In de Knipscheer) 2007
- Bunt, H.G. van de, *Organisatiecriminaliteit*. Arnhem (Gouda Quint) 1992

- Burkatzsky, E., 'Is the Market Eroding Moral Norms? A micro-analytical validation of some ideas of anomie theory', *International Journal of Conflict and Violence*, 2 (2008), nr. 2, pp. 268-287
- Buruma, I., *Dood van een gezonde roker*. Amsterdam (Atlas) 2006, p. 81
- Bushman, B., en R. Baumeister, 'Threatened Egotism, Narcissism, Self-Esteem, and Direct and Displaced Aggression. Does Self-Love or Self-Hate Lead to Violence?', *Journal of Personality and Social Psychology*, 75 (1998), p. 227
- Carter, S.L., *Civility. Manners, morals and the etiquette of democracy*. New York (Basic Books) 1998
- , *The Culture of Disbelief. How American law and politics trivialize religious devotion*. New York (Basic Books) 1993
- Cavadino, M., en J. Dignan, *Penal Systems. A comparative approach*. Londen (Sage) 2006
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006*. Den Haag 2008
- Clark, C., *Misery and Company*. Chicago (The University of Chicago Press) 1997
- Coenders, M., e.a., *Majority populations' attitudes towards migrants and minorities*. European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), Wenen 2004
- Collison, M., 'In Search of the High Life. Drugs, crime, masculinities and consumption', *British Journal of Criminology* (1996), nr. 3, pp. 428-444
- Connell, R.W., *Masculinities*. Londen (Polity Press) 1995
- Conolly, W.E., 'The Desire to Punish', in: Idem, *The Ethos of Pluralization*. Minneapolis, MN (University of Minnesota Press) 1995
- Dagevos, J., en M. Gijsberts, 'Sociaal-culturele positie', in: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009
- Davis, K., en W. de Haan, 'Vechtverhalen. Geweld in de (re)constructie van mannelijkheid', in: M. Althoff en J. Nijboer (red.), *Zoeklicht op geweld. Sociale conflicten in het publieke domein*. Den Haag (Boom

- Juridische Uitgevers) 2010
- Dekker, H., en P. Schyns, 'Politiek cynisme onder jongeren en de bronnen daarvan', in: P. Dekker (red.) 2006, pp. 60-82
- Dekker, P., 'Morele feiten: opvattingen en ontwikkelingen in Nederland', in: C. Brinkgreve e.a. (red.), *De morele staat van Nederland*. Amsterdam (Amsterdam University Press, Salomé) 2001
- (red.), *Politiek cynisme*. Driebergen (Stichting Synthesis) 2006
- , 'Cynisme als politiek probleem', in: Dekker (red.) 2006, pp. 11-17
- , 'Cynismen tegenover de politiek in Nederland', in: Dekker (red.) 2006, pp. 35-48
- , 'Trots op Nederland', in: *Vroeger was het beter*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2008, pp. 79-85
- , 'Onvrede: problemen bij een diagnose', *S&D* (2008), nr. 10, pp. 23-31
- e.a. (red.), *De moraal in de publieke opinie*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2004
- en J. de Hart, 'Normen en waarden: hoe nu verder?', *Openbaar bestuur* (2005), nr. 2, pp. 33-36
- Derksen, J., *Het narcistisch ideaal. Opvoeden in een tijd van zelfverheerlijking*. Amsterdam (Bert Bakker) 2009
- Dijk, J. van, *The World of Crime*. Los Angeles (Sage) 2008
- Dijk, T. van, 'Nederland veiliger maar agressiever', *GfK Jaargids 2006*
- Dijkstra, J.K., en S. Miedema, 'Geweld in het publieke domein: ongevoel of onvermijdelijk?', *Tijdschrift voor Criminologie*, 48 (2006), nr. 1, pp. 3-18
- Dixon, J., e.a., 'Locating Impropriety. Street drinking, moral order, and the ideological dilemma of public space', *Political Psychology*, 27 (2006), nr. 2, pp. 187-206
- Downes, D.M., *Contrasts in Tolerance. Post-war penal policy in the Netherlands and England and Wales*. Oxford (Clarendon) 1989
- , 'Visions of Penal Control in the Netherlands', in: M. Tonry (red.), *Crime, Punishment, and Politics in Comparative Perspective*. Chicago (The University of Chicago Press) 2007, pp. 93-126
- en R. van Swaaningen, 'The Road to Dystopia? Changes in the penal climate of the Netherlands', in: M. Tonry en C. Bijleveld (red.),

- Crime and Justice in the Netherlands*. Chicago (The University of Chicago Press) 2007, pp. 31-72
- Driessen, F., e.a., *Geweld in Nederland*. Utrecht (Bureau Driessen) 2008
- Durkheim, E., *Suicide. A study in sociology*. Londen (Routledge) 1993
(oorspr. Franse uitgave 1899)
- Duyvendak, J.W., 'Een eensgezinde, vooruitstrevende natie', in: Idem, *De staat en de straat*. Amsterdam (Boom) 2006
- en P. Scholten, 'Questioning the Dutch multicultural model of immigrant integration', in: C. Bertossi en J.W. Duyvendak (red.), *Beyond models of integration: France, the Netherlands and the Crisis of National Models*, themanummer van *Migrations Société*, 2009
- e.a., *Het bange Nederland*. Amsterdam (Bert Bakker) 2008
- Ederveen, J., e.a., *Bestemming Europa. Immigratie en integratie in de Europese Unie*. Europese verkenning 2, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2005
- Eggen, A.Th.J., en S.N. Kalidien (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen*. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) / Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2008
- Elchardus, M., *De dramademocratie*. Tielt (Lannoo) 2002
- , *Hollandse burger of Romein. Privésfeer, publieke sfeer en stemgedrag*. ROB-lezing 2009
- en W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel (VUB Press) 2002
- Emler, N., en S. Reicher, *Adolescence and Delinquency. The collective management of reputation*. Oxford (Blackwell) 1995
- Felson, R.B., 'Predatory and Dispute-Related Violence. A social-interactionist approach', in: R.V. Clarke en M. Felson (red.), *Routine Activity and Rational Choice. Advances in criminological theory*. New Brunswick, NJ (Transaction Books) 1993
- Fieschi, C., en P. Heywood, 'Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics', *Journal of Political Ideologies*, 9 (2004), nr. 3, pp. 289-309

- Frissen, P., *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*. Amsterdam (Van Genneep) 2009
- Furedi, F., 'Bullying. The British contribution to a social problem', in: J. Best (red.), *How Claims Spread. Cross-national diffusion of social problems*. New York (Walter de Gruyter) 2001
- , *Therapy Culture. Cultivating vulnerability in an uncertain age*. Londen (Routledge) 2004
- , *Politics of Fear. Beyond Left and Right*. Londen (Continuum) 2005
- , 'Why the Politics of Happiness Makes me Mad', 2006, <http://www.spiked-online.com/index.php?/site/article/311/>
- , 'Fear and Security. A vulnerability-led policy response', *Social Policy & Administration*, 42 (2008), nr. 6, pp. 645-661
- Gabriel, Y., 'An Introduction to the Social Psychology of Insults in Organizations', *Human Relations*, 51 (1998), nr. 11, pp. 1329-1354
- Gaines, D., *Teenage Wasteland. Suburbia's dead-end kids*. Chicago (The University of Chicago Press) 1998 (oorspr. 1990)
- Garland, D., *The Culture of Control. Crime and social order in contemporary society*. Oxford (Oxford University Press) 2001
- Gaubatz, K., *Crime in the Public Mind*. Ann Arbor (The University of Michigan Press) 1995
- Gergen, K., *The Saturated Self. Dilemmas of identity in contemporary life*. New York (Basic Books) 1991
- Gijsberts, M., en M. Lubbers, 'Wederzijdse beeldvorming', in: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009
- en M. Vervoort, 'Wederzijdse beeldvorming', in: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport Integratie 2007*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2007, pp. 282-310
- Gilmore, D., *Manhood in the Making. Cultural concepts of masculinity*. New Haven (Yale University Press) 1990
- Goffman, E., *Behavior in Public Places*. New York (Free Press) 1963
- , *Relations in Public*. New York (Basic Books) 1971

Goldfarb, J., *The Cynical Society. The culture of politics and the politics of culture in American life*. Chicago (The University of Chicago Press) 1991

Goudriaan, H., en A. Eggen, 'Verdachten van criminaliteit', in: S. Kalidien en A. Eggen (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2008*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2009

Graaf, B. de, en S. Vellenga, 'Angst voor religie? De verbreding van het terrorismedisdiscours sinds 9/11', te verschijnen in 2010 in *Sociologie*

Graaff, B. de, 'Polarisatie en radicalisering', in: H. Moors e.a. (red.), *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg (IVA) 2009

Grapendaal, M., P.P. Groen en W. van der Heide, *Duur en volume. Ontwikkeling van de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf tussen 1985 en 1995. Feiten en verklaringen*. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), Den Haag 1997

Haan, W. de, 'Ontmanteling van straatcultuur? Van "patseraanpak" tot culturele ontwikkeling', in: P. Deelman, *Over straatcultuur en groepsdynamiek*. Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie, Dordrecht 2010

– en J.A. Nijboer, 'Toename van bedreiging met geweld?', *Delikt en Delinquent*, 37 (2007), nr. 1, pp. 13-41

Hagedorn, J.M., 'Gang Violence in the Post-Industrial Era', in: M. Tonry en M.H. Moore (red.), *Youth Violence. Crime and Justice* 24, Chicago (The University of Chicago Press) 1998

Hagendoorn, L., en P. Sniderman, 'Het conformisme-effect. Sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden', *Mens en Maatschappij*, 79 (2004), nr. 2, pp. 101-143

Hajer, M., en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam (Nai Uitgevers) 2001

Halman, L., 'Is There a Moral Decline? A cross-national inquiry into morality in contemporary society', *Fundamental Values Across Nations*, themanummer van *International Social Science Journal*, 47 (1995), nr. 145, pp. 419-439

- Harris, J.R., *Het misverstand opvoeding. Over de invloed van ouders op kinderen*. Amsterdam (Contact) 1999 (oorspr. *The Nurture Assumption*, 1998)
- Hart, J. de, 'O mores! Nederlanders over het verval der zeden', in: *Vroeger was het beter*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2008, pp. 55-60
- en P. Dekker, 'Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid', in: R. Bijl e.a. (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009, pp. 239-272
- Heer-de Lange, N., 'Vervolging', in: S. Kalidien en A. Eggen (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2008*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2009, pp. 137-152
- Hendriks, Fr., 'Contextualizing the Dutch Drop in Political Trust. Connecting underlying factors', *International Review of Administrative Sciences*, 75 (2009), nr. 3, pp. 473-492
- Heywood, P., e.a., 'Political Corruption, Democracy and Governance in Western Europe', in: P. Heywood e.a. (red.), *Developments in Western European Politics*. Basingstoke (Palgrave) 2002
- Hirsch, A. von, *Censure and Sanctions*. Oxford (Clarendon Press) 1993
- Hofstede, G., *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam (Contact) 1995
- Hoogenboom, A.B., *Inzake financieel-economische criminaliteit*. Den Haag (Vermande) 2001
- en M. Pfeijffer, *Financiële decadentie, toezicht en compliance*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2009
- Hooven, M. ten (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Amsterdam (Boom) 2001
- Houtman, D., P. Achterberg en A. Derks, *Farewell to the leftist working class*. New Brunswick (Transaction) 2006
- Huisman, W., 'Kredietcrisis en organisatiecriminaliteit. Vier mogelijke relaties', *Justitiële verkenningen*, 35 (2009), nr. 6, pp. 26-42

Innes, M., 'Signal Crimes and Signal Disorders. Notes on deviance as communicative action', *British Journal of Sociology*, 55 (2004), nr. 3, pp. 335-355

Jagt, E.J. van der, 'Eisend gedrag en agressie van zorgvragers', in: *Signalering Ethiek en Gezondheid*. Zoetermeer (Centrum voor Ethiek en Gezondheid) 2003

Janssen, J., *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis*. Utrecht (De Tijdstroom) 1994

Jong, J.D. de, 'We houden het lekker "straat"', in: P. Deelman, *Over straatcultuur en groepsdynamiek*. Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie, Dordrecht 2010

–, *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam (Aksant) 2007

Kalidien, S.N., 'Tenuitvoerlegging van sancties', in: S. Kalidien en A. Eggen (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2008*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2009, pp. 175-200

| 179

Kalmthout, A. van, 'Het regime van vreemdelingenbewaring. De balans na 25 jaar', *Justitiële verkenningen*, 33 (2007), nr. 4, pp. 89-102

Kanter, D.L., en P.H. Mirvis, *The Cynical Americans. Living and working in an age of discontent and disillusion*. San Francisco (Jossey-Bass) 1989

Kapteyn, P., *In de speeltuin Nederland. Over gezagsveranderingen tussen ouderen en jongeren*. Amsterdam (De Arbeiderspers, Synopsis) 1985

Karstedt, S., en S. Farrall, 'The Moral Economy of Everyday Crime. Markets, consumers and citizens', *British Journal of Criminology*, 46 (2006), nr. 6, pp. 1011-1036

– en –, *Law-Abiding Majority? The everyday crimes of the middle classes*. Centre for crime and justice studies, Briefing 3, Londen 2007

Keijser, J.W. de, 'Het relatieve draagvlak voor herstel', *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 5 (2005), nr. 1, pp. 35-40

– en H. Elffers, *Het maatschappelijk oordeel van de rechter. De samenwerking tussen rechter en samenleving*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2004

- Kennedy, J., 'Oude en nieuwe vormen van tolerantie in Nederland en Amerika. Tolerantie als ideologie maakt verdraagzaamheid kwetsbaar', in: M. ten Hooven (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Amsterdam (Boom) 2001, pp. 244-255
- , *Bezielende verbanden*. Amsterdam (Bert Bakker) 2009
- King, A., 'Keeping a Safe Distance. Individualism and the less punitive public', *British Journal of Criminology*, 48 (2008), pp. 190-208
- Kleinnijenhuis, J., 'Het publiek volgt media die de politiek volgen', in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. RMO-advies 26, Den Haag 2003, Bijlage 4, pp. 151-212
- Koenis, S., *Het verlangen naar cultuur*. Amsterdam (Van Gennep) 2008
- Kohn, A., *No Contest. The case against competition*. Boston (Houghton Mifflin) 1990
- Komen, M., 'Gevaarlijke kinderen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24 (december 1997), nr. 3/4
- Kop, N., e.a., *Politie en publiek. Een onderzoek naar de interactie politie-publiek tijdens de surveillancedienst*. Deventer (Gouda Quint) 1997
- Kowalski, R.M., *Complaining, Teasing, and Other Annoying Behaviors*. New Haven / Londen (Yale University Press) 2002
- Lane, R., *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven (Yale University Press) 2002
- Lans, J. van der, *Koning Klant. Nederland als zelfbedieningszaak*. Amsterdam (Augustus) 2005
- Leary, M.R., e.a., 'Blowhards, Snobs and Narcissists. Interpersonal reactions to excessive egotism', in: R. Kowalski (red.), *Aversive Interpersonal Behaviors*. New York (Plenum Press) 1997
- Leer, M. van, en A. Komter, 'Gastvrijheid of de kunst van het ontvangen', in: A. Komter (red.), *Het geschenk. Over de verschillende betekenissen van geven*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1997
- Lofland, L., *The Public Realm. Exploring the city's quintessential social territory*. New York (De Gruyter) 1998

- Majors, R., en J. Mancini Billson, *Cool Pose. The dilemmas of black manhood in America*. New York (Touchstone) 1992
- Maruna, S., en A. King, 'Public Opinion and Community Penalties', in: A.E. Bottoms, S.A. Rex en G. Robinson (red.), *Alternatives to Prisons*. Cullompton (Willan) 2004, pp. 83-112
- en –, 'Shame, Materialism, and Moral Indignation in the East of England. An empirical look at Ranulf's thesis', in: S. Karstedt e.a. (red.), *Emotions, Crime and Justice*. Oxford (Hart) 2010
- Matt, E., 'Episode und "Doppel-Leben". Zur Delinquenz Jugendlicher', *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* (1995), nr. 3, pp. 153-164
- McCullough, M.E., e.a., 'Narcissists as "Victims". The role of narcissism in the perception of transgressions', *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29 (2003), nr. 7, pp. 885-893
- Meer, T. van der, 'Nederland in een Europese context', in: P. Dekker e.a. (red.), *Crisis in aantocht? Sociaal en Cultureel Planbureau* (SCP), Den Haag 2009, pp. 77-93
- Meny, Y., 'From Popular Dissatisfaction to Populism. Democracy, constitutionalism, and corruption', in: J. Hayward en A. Menon (red.), *Governing Europe*. Oxford (Oxford University Press) 2004
- Messerschmidt, J.W., *Masculinities and Crime*. Lanham, Maryland (Rowman and Littlefield) 1993
- , 'Making Bodies Matter. Adolescent masculinities, the body, and varieties of violence', *Theoretical Criminology*, 3 (mei 1999), pp. 197-220
- Messner, S.F., en R. Rosenfeld, *Crime and the American Dream*. Belmont, Cal. (Wadsworth) 1994
- Middelhoven, L., en F. Driessen, *Geweld tegen werknemers in de (semi-) openbare ruimte*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag 2001
- Miller, R.S., 'Breaches of Propriety', in: R.M. Kowalski (red.), *Behaving Badly. Aversive behaviors in interpersonal relationships*. American Psychological Association, Washington DC 2001
- Moffitt, T.E., 'Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Offending. A complementary pair of developmental theories', in: T.P.

- Thornberry (red.), *Developmental Theories of Crime and Delinquency*. New Jersey (Transaction) 1997, pp. 11-54
- Moolenaar, D., 'Jaarlijkse kosten van criminaliteit', in: A. Eggen en S. Kalidien, *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007*. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), Den Haag 2008, pp. 253-278
- Mudde, C., 'The populist Zeitgeist', *Government & Opposition*, 39 (2004), nr. 3, pp. 541-563
- Musschenga, B., 'Hadden de multiculturalisten ongelijk?', in: J. Kole en G. de Kruijf (red.), *Het ongemak van religie. Multiculturaliteit en ethiek*. Kampen (Kok) 2005, pp. 32-48
- Nelken, D., 'White-Collar Crime', in: M. Maguire e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford (Oxford University Press) 2002
- Noije, L. van, 'Sociale veiligheid', in: R. Bijl e.a. (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009, pp. 301-336
- en W. Lamet, 'Burgers, criminaliteit, en het strafklimaat. De kloof tussen opinie en feiten', in: *Vroeger was het beter*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2008, pp. 20-26
- en K. Wittebrood, 'Criminaliteit: daders, slachtoffers en veiligheidsbeleving', in: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009
- Norris, P., en R. Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and politics worldwide*. Cambridge / New York (Cambridge University Press) 2004
- Oenen, G. van, *Ongeschikt recht*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2004
- Pels, D., *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam (Anthos) 2003
- Pessers, D., *Big Mother. Over de personalisering van de private sfeer*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2003
- Phalet, K., *Moslim in Nederland. Religie en migratie: sociaal-wetenschap-*

- pelijke databronnen en literatuur*. SCP-werkdocument 106a, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2004
- en D. Güngör, *Moslim in Nederland. Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam*. SCP-werkdocument 106c, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2004
 - en F. Haker, *Moslim in Nederland. Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*. SCP-werkdocument 106b, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2004
- Phillips, T., en P. Smith, 'Everyday Incivility. Towards a benchmark', *The Sociological Review*, 51 (2003), nr. 1, pp. 85-108
- en –, 'Rethinking Urban Incivility Research. Strangers, bodies and circulations', *Urban Studies*, 43 (2006), nr. 5/6, pp. 879-901
- Polk, K., 'Masculinity, Honour and Confrontational Homocide', in: T. Newburn en B. Stanko (red.), *Just Boys Doing Business. Men, masculinities and crime*. Londen / New York (Routledge) 1994
- Praag, C. van, 'Enkele gedachten over de morele crisis', in: *Bindingsloos of bandeloos*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2004
- Praag, P. van, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' *Jaarboek Documentatiecentrum Politieke Partijen 2002*. Groningen 2003, pp. 96-116
- Prins, M., *De deugd van tegenwoordig. Onderzoek naar jongeren en hun grenzen*. Radboud Universiteit, Nijmegen 2008
- Putnam, R., *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York (Simon & Schuster) 2000
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. RMO-advies 26, Den Haag (Sdu Uitgevers) 2003
- , *Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte*. RMO-advies 31, Den Haag 2004
 - , *Ontsnappen aan medialogica. TBS in de maatschappelijke beeldvor-*

ming. RMO-advies, Den Haag 2006

Raes, K., *Het moeilijke ontmoeten. Verhalen van alledaagse zedelijkheid.*

Brussel (VUB Press) 1997

Reiner, R., 'Media-Made Criminality. The representation of crime in the mass media', in: M. Maguire e.a. (red.) *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford (Oxford University Press) 2002, pp. 376-416

– e.a., 'Casino Culture. Media and crime in a winner-loser society', in: K. Stenson en D. Cowell (red.), *Crime, Risk and Justice*. Cullumpton (Willan) 2001

Roberts, J., e.a., *Penal Populism and Public Opinion. Lessons from five countries*. Oxford (Oxford University Press) 2003

Roché, S., *Tolérance zéro? Incivilités et insécurité*. Parijs (Odile Jacob) 2002

Rorty, A.O., 'The Political Sources of Emotions: Greed and Anger', *Philosophical Studies*, 89 (1998), pp. 143-159

Rutenfrans, C., *Criminaliteit en sexe*. Arnhem (Gouda Quint) 1988

Scheepers, P., en M. te Grotenhuis, 'Tanend gezag van autoriteiten in een individualiserende samenleving', in: L. Gunther Moor en K. van der Vijver (red.), *Het gezag van de politie*. Dordrecht (Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie) 2000

Schinkel, W., *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen (Klement) 2007

Schnabel, P., 'Voorwoord', in: P. Dekker e.a. (red.), *Crisis in aantocht?* Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009

Schneider, S.L., 'Anti-Immigrant Attitudes in Europe. Outgroup size and perceived ethnic threat', *European Sociological Review*, 24 (2008), nr. 1, pp. 53-67

Schyns, P., 'Nederland door een normen-en-waardenbril', in: P. Dekker e.a. (red.), *Crisis in aantocht?* Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009, pp. 155-170

– en T. van der Meer, 'De publieke opinie', in: R. Bijl e.a. (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 2009, pp. 65-98

- Sennett, R., *The Corrosion of Character. The personal consequences of work in the new capitalism*. New York (Norton and Co.) 1998
- , *Respect. The formation of character in an age of inequality*. New York (Norton and Co.) 2003
- Sikkema, C., e.a., *Ongewenst gedrag besproken. Ongewenst gedrag tegen werknemers met een publieke taak*. Amsterdam (DSP-groep) 2007
- Simmel, G., *The Philosophy of Money*. Londen (Routledge) 1978 (oorspr. Duitse uitgave 1907)
- Slootman, M., en J. Tillie, *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam (Institute for Migration and Ethnic Studies) 2006
- Sloterdijk, P., *Kritiek van het cynische verstand*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1984
- Sniderman, P., en L. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide*. Princeton (Princeton University Press) 2007
- Spangenberg, F., en M. Lampert, *De grenzeloze generatie. En de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam (Nieuw Amsterdam) 2009
- Steenvoorden, E., ‘De publieke stemming in 2008’, in: P. Dekker e.a. (red.), *Crisis in aantocht? Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)*, Den Haag 2009, pp. 29-48
- e.a., ‘Omgangsvormen volgens werkenden in het publieke domein’, in: P. Dekker e.a. (red.), *Crisis in aantocht? Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)*, Den Haag 2009, pp. 171-196
- Steinert, H., ‘Schwache Patriarchen – gewaltttätige Krieger’, in: J. Kersten en H. Steinert (red.), *Starke Typen. Iron Mike, Dirty Harry, Crocodile Dundee und der Alltag von Männlichkeit*. Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie, Baden-Baden (Nomos) 1997
- Sterkenburg, P., ‘Vloeken. Hedendaagse uitdrukkingsvormen en veranderingen’, *Justitiële verkenningen*, 29 (2003), nr. 3, pp. 9-16
- Stokkom, B. van, *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*. Amsterdam (Van Genneep) 1997
- , ‘Het mannelijke ego. Over onzekerheid, hoge eigendunk en agressie’, *Justitiële verkenningen*, 26 (2000), nr. 1, pp. 48-60
- , *Beledigd in Amsterdam. Verbaal geweld tussen politie en publiek*.

Alphen aan den Rijn (Kluwer) 2005

- , *Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*. Den Haag (Boom Juridische Uitgevers) 2008
- , *Symbolen van orde en wanorde. 'Broken windows policing' en de bestrijding van overlast en buurtverval*. Serie Politie en Wetenschap, Den Haag (Elsevier) 2008
- en N. Toenders, *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*. Amsterdam (Amsterdam University Press, Pallas) 2010
- Swaaningen, R. van, 'Public Safety and the Management of Fear', *Theoretical Criminology*, 9 (2005), nr. 3, pp. 289-305
- Swierstra, T., en E. Tonkens, 'Een links beschavingsoffensief. Deugden en competenties voor een pluralistische, dynamische samenleving', *Krisis* (2005), nr. 3, pp. 32-51

Tannen, D., *The Argument Culture*. New York (Random House) 1998

Tedeschi, J.T., en R.B. Felson, *Violence, Aggression, and Coercive Actions*. American Psychological Association, Washington DC 1994

Terpstra, J., 'Jeugdschuldsubcultuur en de reproductie van maatschappelijke achterstand', *Sociologische Gids* (1997), nr. 3, pp. 205-229

- , 'Regulering van de publieke ruimte in Nederland', in: P. Ponsaers en E. Devroe (red.), *Publieke ruimte*. Cahiers Integrale Veiligheid 4, Brussel (Politeia) 2008, pp. 113-137

Timmer, J., *Politiewerk in gevaarsituaties. Omgaan met agressie en geweld van burgers in het basispolitiewerk*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1999

- , *Politiegeweld. Geweldgebruik van en tegen de politie in Nederland*. Alphen aan den Rijn (Kluwer) 2005

Tonkens, E., *Spugen op kleine leiders. Tien kortsluitingen in een opgewonden samenleving*. Amsterdam (Van Gennep) 2009

Truss, L., *Talk to the Hand. The utter bloody rudeness of everyday life*. Londen (Profile Books) 2005

Tyler, T.R., en R.J. Boeckmann, 'Three Strikes and You Are Out, but Why? The psychology of public support for punishing rule brea-

- kers', *Law and Society Review*, 31 (1997), nr. 4, pp. 237-265
- en Y. Huo, *Trust in the Law. Encouraging public cooperation with the police and courts*. New York (Russell Sage) 2003
- Uildriks, N., *Geweld in de interactie politie-publiek. Een onderzoek naar opvattingen en ervaringen binnen de politie*. Deventer (Gouda Quint) 1996
- Vasterman, P., *Mediahype*. Amsterdam (Aksant) 2004
- Veblen, Th., *De theorie van de nietsdoende klasse*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1974 (oorspr. Engelse uitgave 1899)
- Vellenga, S., 'The Dutch and British Debate on Islam. Responses to the killing of Theo van Gogh and the London bombings compared', *Islam and Christian-Muslim Relations*, 19 (2008), nr. 4, pp. 449-471
- Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen*. Amsterdam (SUN) 2004
- Vijver, C.D. van der, en L. Gunther Moor, 'Het gezag van de politie', *Justitiële verkenningen*, 27 (2001), nr. 1, pp. 72-83
- Vliegenthart, R., *Framing, Immigration and Integration. Facts, parliament, media, and anti-immigrant party support in the Netherlands*. Vrije Universiteit, Amsterdam 2007
- Vree, Fr. van, e.a., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex 1960-2002', in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. RMO-advies 26, Den Haag 2003, pp. 67-98
- Vreese, C.H. de, 'A Spiral of Euroscepticism. The media's fault?', *Acta Politica*, 42 (2007), pp. 271-286
- Vuijsje, H., 'Schelden deed geen pijn. De opkomst van het openbaar leedvermaak', *Justitiële verkenningen*, 29 (2003), nr. 3, pp. 20-25
- , 'Verantwoording als uitgekleden verantwoordelijkheid', in: A. Theunisse en D. van der Ree (red.), *Inspelen op verandering. Over actuele ontwikkelingen binnen de sociaal-juridische dienstverlening*. Antwerpen (Garant) 2007
- en C. Wouters, *Macht en gezag in het laatste kwart: inpakken en wegwezen*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag 1999

- Waiton, S., *The Politics of Antisocial Behaviour*. New York / Londen (Routledge) 2008
- Weldon, S., 'The institutional context of tolerance for ethnic minorities. A comparative, multilevel analysis of Western Europe', *American Journal of Political Science*, 50 (2006), pp. 331-349
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 2003
- Winter, M. de, en M. Kroneman, *Jeugdig gezinsbeleid. Visies van jongeren op het gezin, de opvoeding en het gezinsbeleid, en wat de overheid daarmee zou kunnen doen*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Den Haag 1998
- Winters, A.M., en S. Duck, 'You ****! Swearing as an aversive and a relational activity', in: R.M. Kowalski (red.), *Behaving Badly. Aversive behaviors in interpersonal relationships*. American Psychological Association, Washington DC 2001
- 188 | Wittebrood, K., en P. Nieuwbeerta, 'Een kwart eeuw stijging in geregistreerde criminaliteit. Vooral meer registratie, nauwelijks meer criminaliteit', *Tijdschrift voor Criminologie*, 48 (2006), nr. 3, pp. 227-242
- Wouters, C., *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam (Bert Bakker) 2008
- Zimring, F.E., *The Contradictions of American Capital Punishment*. Oxford (Oxford University Press) 2003

